

ADABIYOTSHUNOSLIK TERMINLARINING TURKCHA-O‘ZBEKCHA IZOHLI LUG‘ATI

Toshkent-2025

UO‘K :811.512.161’374

KBK :81.2 - 4

K - 21

Adabiyotshunoslik terminlarining turkcha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. – T., 2025.

Ushbu izohli lug‘at “2020-2023-yillarda Toshkent davlat sharqshunoslik universitetini kompleks rivojlantirish dasturi” 21-bandli ijrosini ta’minlash maqsadida Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti rektori tomonidan 2023-yil 11-iyun № 26-IB buyrug‘i asosida “Adabiyotshunoslik terminlar lug‘ati (Sharq tillari kesimida) ilmiy-amaliy loyihasi bo‘yicha amalga oshirildi.

Mazkur “Adabiyotshunoslik terminlarining turkcha-o‘zbekcha izohli lug‘ati”da turk xalq og‘zaki ijodi, turk adabiyoti tarixi va zamonaviy turk adabiyotiga oid lirik, epik va dramatik terminlar izohlanib, ularning -mazmun-mohiyati badiiy asarlardan keltirilgan misollar asosida yoritib berilgan.

Lug‘at oliy o‘quv yurtlarida, xususan turkshunoslik yo‘nalishining bakalavriat va magistratura bosqichlarida tahsil olayotgan talabalar, akademik litsey o‘quvchilari hamda turk adabiyotiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

Loyiha rahbari:

D.Z.Muhiddinova, filologiya fanlari doktori, dotsent

Mas‘ul muharrir:

P.U.Kenjayeve, filologiya fanlari doktori, professor

Mualliflar guruhi:

P.Kenjayeve, filologiya fanlari doktori, professor

M.Kayumova, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Sh.Karimova, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

M.Altundag, o‘qituvchi

N.Azizova, tayanch doktorant

F.Rajabov, tayanch doktorant

Taqrizchilar:

V.S.Yelok, filologiya fanlari doktori, dotsent

A.Alimbekov, filologiya fanlari nomzodi, professor

Mazkur izohli lug‘at Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Kengashining 2025-yil 31-maydagi 10-sonli majlisi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-8136-6-5

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2025.

A (A)

ABDAL (ABDAL, DARVESH) – bu atama garchi dunyo ishlaridan manfaatini uzib, Allohning yo‘liga ixlos qilgan ba’zi avliyolar uchun qo‘llanilsa-da, ko‘proq shia-botiniy aqidasiga amal qilgan va uni yoyish uchun kurashgan xalq shoirlariga berilgan ismdir. Turkiy tillarda va adabiyotimizda “vali”, “darvesh” o‘rniga ishlatiladi, jozibali shoir ma’nosida qo‘llanishi ham kuzatiladi. XIII asrda shia e’tiqodini butun Onado‘liga tarqatish maqsadida Abdalân-i Rum nomli bir guruh paydo bo‘lib, bir turdagi mazhab shaklini oldi. Ma’lumki, so‘z yuritilayotgan guruh, ya’ni Onado‘li Abdallari sekin-asta bektoshiylikni qabul qilganlar. Abdal Muso (XIV asr) va Pir Sulton Abdal (XVI asr) zikr etilgan e’tiqodni qabul qilgan va abdal deb atalgan xalq shoirlaridir. Bu shoirlarning e’tiqodlari, dunyoqarashlari she’rlarida o‘z aksini topgan:

Abdallıgın binasını sorarsan

Allah bir, Muhammed Alî abdaldır

Hakikat ilminin aslın ararsan

Cümle ululardan ulu abdaldır.

Dertli kemter anladın mı hesabı

Seyyid Battal Gazi Abdülvehhab’ı

Hem doksan bin halifenin sahabı

Hünkar Hacı Bektaş Velî abdaldır.

ABSÜRD (ABSURD) – safsata, biror ahamiyatga ega bo‘lmagan fikr yoki voqea; kulguli, bema’ni. Biror jamiyat tomonidan o‘zlashtirilgan, milliy qadriyat va qoidalarga amal qilmaydigan, shaxs yoki jamiyatning azal-azaldan odat bo‘lib qolgan an’analari va munosabatlariga zid bo‘lgan tushuncha.

AÇIK OTURUM (DEBAT) – ommaviy axborot vositalari orqali ma’lumot yetkazishning bir ko‘rinishi. Birdan ortiq notiq tomonidan mavzuning tinglovchilar ko‘z o‘ngida muhokama qilinishi. Mavzu muhokamasi jamiyatning katta qismini o‘z ichiga olishi va hayotiy bo‘lishi debatning ahamiyatini orttiradi. O‘z sohasida

mutaxassis/tanilgan hatto taniqli shaxslarning taklif etilishi va debatning keng, ergonamik zalda, ko‘p sonli tomoshobin/tinglovchi ishtirokida o‘tkazilishi unga nisbatan qiziqish va u orqali erilishi mumkin bo‘lgan foydani ko‘pi bilan orttiradi. Debatning maqsadi, muhokama qilinayotgan mavzuni jamiyatga yetkazish va tinglovchilarga mazkur mavzuda tushuncha berishdir. Yo‘qsa, uzundan-uzun izohlar yoki ma’nosiz muhokamalar bilan tinglovchini oziqlantirish ma’rifatsizlikdan boshqa hech narsa emas. Debat oxirida ishtirokchilarning bir to‘xtamga kelishi ham debatning maqsadlaridan biridir.

AÇIMLAMA (SHARH, PARAFRAZ) – adabiyotda parafraz - bu matnni yoki muallif fikrini o‘zgartirilgan ifoda shaklida, lekin mazmunan aslini buzmaganda holda qayta bayon qilishdir. Parafrazda muallifning g‘oyasi, asosiy fikrlari saqlanadi, lekin u boshqa so‘zlar, iboralar, grammatik tuzilishlar bilan ifodalanadi. Bu uslub, ayniqsa, o‘qilgan asarni tushungan holda qayta hikoya qilish, murakkab matnlarni soddalashtirish, muallif g‘oyasini sharhlash yoki plagiatdan qochish kabi maqsadlarda qo‘llaniladi. Parafraz qilish orqali o‘quvchi yoki yozuvchi biror fikrni o‘z so‘zlari bilan izohlash imkoniga ega bo‘ladi. Parafraz qilish jarayonida asarning mohiyatini o‘zgartirmaslik muhim - ya’ni, matnning ma’nosi o‘zgarmasligi kerak. Shu sababli parafraz muallif fikrini tushunish ham sanaladi. Adabiy parafraz esa, ko‘pincha badiiy asardagi fikr, obraz yoki syujetni qayta aytib berish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Misol uchun, Mehmet Akif Erso‘y “İstiqlol madhiyasi”da “Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım (Men azaldan beri ozod yashadim, ozod yashayman)”, - deya yozadi. Parafraz: “Ben doğduğumdan beri hep özgür yaşadım, bundan sonra da özgür olacağım (Men tug‘ilganimdan beri doimo erkin yashadim, bundan keyin ham erkin bo‘laman)”. Bu yerda shoirning mustaqillik va erkinlik haqidagi asosiy g‘oyasi saqlangan, lekin ibora boshqacha ifodalangan. Parafraz shaklida jumla sodda, zamonaviy til bilan qayta bayon etilgan.

ADAPTASYON (ADAPTATSIYA) – moslashuv. Xorijiy adabiy asar mazmunini saqlab qolish va asardagi joy nomlari, qahramon nomlari, iboralar, an’ana va urf-odatlarni mahalliy hayotga moslashtirish orqali ko‘chirish.

Moslashuvni juda ixtiyoriy, erkin tarjima deb atash ham mumkin. Turk adabiyotida ko‘proq teatr janrida ko‘zga tashlanadi. Moslashuvchanlikning birinchi namunalari Ahmet Vefik Posho tomonidan Molyerdan adaptatsiyasi bilan taqdim etilgan. Rejissyor Ali Bey, “Ayyar Hamza” nomli asari bilan bu borada nomi tilga olingan qatoriga kirdi.

Moslashuvchanlik, ilk davrlarda, G‘arb adabiyoti yutuqlarini, badiiy faoliyatning mamlakatimiz adabiyotiga va xalqimizga aks ettirish nuqtai nazaridan ham muhim deb hisoblash mumkin. Biroq, biz bugungi kunda, savodxonlik darajasi va chet tillarida so‘zlashuvchilar ortib borayotgan, ommaviy axborot vositalari sodir bo‘layotgan hamma narsani bir joydan ikkinchi joyga bir zumda yetkazib berayotgan bir davrda, moslashishni o‘rganishga hojat yo‘q, deb hisoblaymiz.

AFORIZMA (AFORIZM) – turli mavzulardagi fikrlarni hayratlanarli, ba’zan kulgili tarzda ifodalovchi qisqa, zich, ixcham so‘zlardir. Bu G‘arbgga xos ifoda shaklidir. Bizdagi vejizga o‘xshaydi lekin biroz uzunroq va falsafiydir. Aforizmlarda ilgari surilgan g‘oyalar ko‘proq muallifning sub’ektiv fikrlari bo‘lib, boshqalar tomonidan qabul qilinishini kutmaydi. Adabiyotimizning g‘arblashuv davrida ayrim adiblarimiz G‘arbdagi misollardan ta’sirlanib, ilhomlanib, aforizmga o‘xshash insholar yozdilar. Ulardan eng mashhuri Jenab Shehabedinning (1870-1934) Tiryaki so‘zlaridir. Bugungi kunda aytish mumkinki, ayrim gazeta va jurnallarda mashhur bo‘lgan “graffiti”lar, qaysidir ma’noda, aforizmlarning soddalashtirilgan yoki “qog‘ozga o‘ralgan” shaklidir.

Aforizmga bir misol: “Insonning asosiy ikki gunohi bordir, boshqa gunohlar shulardan kelib chiqadi: sabrsizlik va tanballik. Sabrsiz bo‘lganliklari sababli Jannatdan quviladilar, tanballik sababli orqaga qayta olmaydilar” (Franz Kafka).

AGAZ-I DASTAN (AG‘AZ-I DOSTON) – turk devon adabiyotida doston va hikoyani boshlash uchun har qanday asar, xususan, masnaviylarda asosiy mavzuning kirish qismiga berilgan atama. Bu Eron adabiyotidan olingan adabiy an’ana hisoblanadi. “Agaz-ı dastan” atamasi ba’zan “dibace-i hikaye”, “ibtida-yi dastan”, “ibtida-yi manzume”, “agaz-ı kitap” shaklida ham qo‘llaniladi.

AĞIT (MARSİYA) – xalq she’riyatiga xos qo‘shiq turi. Bevaqt vafot etgan yaqin qarindoshi yoki xalq tomonidan sevib-ardoqlangan inson xotirasiga bag‘ishlangan qo‘shiq. M. qo‘shiq yoki ashula turi sifatida dafn marosimida hayotdan ko‘z yumgan kishining yaxshi xislatlari, ish faoliyatlari, qarindoshlik aloqalari esga olinib erkaklar tomonidan jo‘rsiz kuychan, og‘ir, mungli ohanglarda aytiladi. M.da xalq so‘zlari, g‘azal, ruboiy, muhammas va boshqa asosida shaxs boshiga tushgan kulfat, yaqin kishidan judo bo‘lish qismati aks etadi.

Marsiya aytish an’anasi uzoq tarixlarga borib taqaluvchi turk madaniyatida marsiya ayollar tomonidan ijro etiladi. Marsiyalar Anadoluning deyarli har joyida kuylanadi. Yarim anonim folklor asarlariga qatoridan joy olgan marsiyalarni ham kiritish mumkin. Turk adabiyotida 7, 8 va 10 bo‘g‘inli marsiyalar keng tarqalgan. Eng keng tarqalganlari 8 bo‘g‘inli marsiyalar hisoblanadi. Turk adabiyotida zamonaviy marsiya turlari ham mavjud bo‘lib ular mazmunan baxtsiz hodisada vafot etgan, urushda halok bo‘lgan insonlar o‘limiga bag‘ishlanadi.

*İlkbaharda her çiçekler bezeri,
Sonbaharda döker yaprak gazeli,
Kardeşim şehit olmuş nerde mezarı?
Felek beni taş a çaldı neyleyim.*

*Felek sille vurdu ben oldum sersem,
İyi olmaz dediler her kime sorsam,
Varsamda hekime muayene olsam,
İyi olmadık derdi hekim neylesin.*

*Ben gurbeti geze geze yoruldum,
Evvel altın idi şimdi pul oldum,
Değer bilmez kötülere kul oldum,
Felek beni taş a çaldı neyleyim.*

*Kanatlarım yoktur çırpınıp uçmaya,
Dizlerim tutmuyor karlı dağlar aşmaya,
Ellerim ermedi helallaşmaya,
Felek beni taş a çaldı neyleyim.*

(Yaldızkaya 1992)

ÂHENK (OHANG) – garmoniya qisman uygʻunlik. Adabiy asarda qoʻllanilgan soʻz va soʻz turkumlari oʻrtasidagi tovush uygʻunligidan kelib chiqadigan va oʻquvchida quloqqa yoqimli, musiqiy taʼsir yaratuvchi tovush tizimi. (“Oqshom, yana oqshom, yana oqshom / Koʻllarda qamish boʻlsam edi” Ahmet Hoshim) Ritorikaning muhim masalalaridan biri boʻlgan uygʻunlik sheʼriyatdagi estetik taʼsirning muhim qismini taʼminlaydi. Musiqada maqom qanday oʻrinda boʻlsa, sheʼriyatda ham uygʻunlik shu oʻrindadir. Uygʻunlik tovush hodisadir, lekin u maʼnoga qoʻshgan hissasiga mutanosib ravishda ahamiyat kasb etadi.

Har bir tovushning oʻziga xos musiqiy qiymati bor. Soʻzlarda birikkan tovushlar oʻz xususiyatlariga koʻra tovush sistemasini hosil qiladi. Bu tartib uygʻunlikni yaratadi. Mumtoz sheʼriyatimizda katta oʻrin tutgan garmoniya ritorika kitoblarida keng yoritilgan. Qadimgi ritorikada “uygʻunlik”, “tekanus”, “teellüf”, “selaset” atamaları ham “garmoniya”ni ifodalash uchun ishlatilgan.

Qadim zamonlardan beri uygʻunlikning uch turi qayd etilgan: umumiy, taqlid va tavsif. Umumiy garmoniya - ogʻzaki va yozma soʻzlarda talaffuzning qiyinligi (tenafür), tez takror, zanjirband iboralar, keraksiz choʻzilish va qisqartirishlarni oʻzida jamlovchi uygʻunlik; Bu umumiy tovush muntazamligidir.

AKIM (OQIM) – bu termin adabiyotning turli davrlarida “meslek-i edeb”, “mekteb-i edeb”, “edebî mekteb”, “edebî meslek”, “edebiyat mektebi”, “edebiyat okulu”, “yazın okulu”, “edebî cereyan”, “edebiyat akımı”, “edebiyat çığırı”, “edebiyat ekolü” kabi nomlar bilan esga olinadi. Oqim biror millat adabiyotining maʼlum bir davrlarda jamiyatga oid fikrlarlarining almashinuvi natijasi oʻlaroq boshlangan, rivojlangan va taraqqiy topgan, unda millatning oʻziga xosligi, nuqtai nazar va tasavvur doirasi yotadi. Shu maʼnoda Gʻarb adabiyotidan kirib kelgan

klassitsizm, naturalizm, romantizm, realizm, syurrealizm, modernizm, postmodernizm singari adabiy oqimlar mavjud.

AKROSTİŞ (MUVASHSHAH) – muvashshah, istihroj. She'r misralarida ilk harflarning birlashuvidan vujudga kelgan so'z yoki ismlar keltirilgan janr. Bunda shoir orzu-istaklari so'z o'yini vositasida murojaat qilinadi. Turk adabiyotida janrning go'zal namunasi Johit Sitqi Taranjining ijodida kuzatiladi:

Var olan bir sen, bir ben, bir de bu bahar.

Elden ne gelir ki? Güzelsin, gençliğin var.

Dünyada aşkımız ölüm gibi mukaddes.

İnan ki bir daha geri gelmez bu günler,

Alemde bir andır bize dost esen rüzgar.

AKSIYON (HARAKAT) - aksiyon, adabiyot terminologiyasida bir asarda voqeliklarning oqimini ifodalaydi. Masalan, bir roman ichidagi aksiyonga tanqid, fikr va axloqiy bo'limlar chiqarilgandan keyin qoladigan hodisalar kiradi. Harakat bilan bog'liq badiiy adabiyotda quyidagi tushunchalar mavjud:

1. Harakat: Harakat qilish, bir ishni amalga oshirish yoki qandaydir xulq-atvorni amalga oshirishni bildiradi. Harakat, hikoyaning rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

2. Sahnadagi aktyor harakati: Teatr yoki kinoda, xarakterlarning jismoniy harakatlari va ularning hikoya ustidagi ta'siri.

3. Asosiy voqelik: Hikoyaning asosiy mavzusini va rivojini belgilovchi muhim hodisalar. Bu voqealar, xarakterlarning qarama-qarshiliklarini va hikoyaning rivojlanishini boshqaradi.

4. Voqealar ketma ketligi: Hikoyada bir-birini kuzatib keladigan voqealarning tartibi. Bu voqealar orasidagi bog'lanish, hikoyaning oqimini tashkil etadi.

5. Ichki harakat: Xarakterlarning ichki fikrlari va his-tuyg'ulari ustida rivojlanayotgan voqealar. Bu ichki aksiyon, xarakterlarning motivatsiyasini va qarorlarini tushunishimizga yordam beradi.

6. Tashqi harakat: Asarda mavjud bo'lgan jismoniy voqealar va xarakterlarning o'zaro munosabatlari. Tashqi aksiyon, hikoyaning jismoniy olamini va voqealarning tashqi rivojlanishini o'z ichiga oladi.

7. Dialog: Xarakterlarning diyaloglaridagi harakatlilik va dinamikasini ifodalaydi. Ushbu suhbatlar, qahramon va xarakterlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va qarama-qarshiliklarni ko'rsatadigan unsur hisoblanadi.

Harakat asarning dinamikasini va asarning o'quvchiga bo'lgan ta'sirini belgilovchi muhim omildir. Harakatlar va voqealar orasidagi bog'lanish, hikoyaning ishonchliligini va qiziqarliligini oshiradi.

ALEGORI (ALLEGORIYA) – isti'âre-i vakili. Bir tushunchani, tuyg'uni ishontiruvchi va ta'sirli qilish uchun mavhum tushunchani ravshanlashtirib ya'ni ramzlardan foydalanib tushuntirish usulidir. Boshqacha qilib aytganda, fikr yoki tushunchaning shaxs yoki narsa bilan konkretlashtirish orqali ifodalash. Didaktik asarlarda ko'pincha bu ifoda uslubiga ustunlik beriladi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Shayhiyning "Harnomasi", Shayx G'olibning "Husn-ü Aşk" asarini allegorik asarlarga misol qilib keltirish mumkin. Yangi she'riyatda "tushuntirish" tashvishi birinchi o'ringa chiqqanida allegoriya qo'llanilgan. Tavfiq Fikratning "Tuyaning boshi" she'ri ana shu mazmundagi namunadir. Inson hayotining xususiyatlarini yetkazuvchi/aks ettiruvchi, odamlarga diniy, axloqiy, falsafiy va ijtimoiy g'oyani yetkazishga harakat qiladigan, hayvonlar, o'simliklar yoki boshqa biror narsadan timsol sifatida foydalaniladigan ertaklar ham allegorik deb hisoblanadi.

ALİTERASYON (ALLITERATSIYA) – bir satrda yoki jumlada quloqqa yoqimli bo'ladigan bir moslikni ta'minlash maqsadida bir xil tovushlarning takrorlanishi.

ALICI (SAN'ATSEVAR) – san'at asaridan bahramand bo'lgan har bir kishi. San'atkorning maqsadli auditoriyasi – o'quvchi, tomoshabin va tinglovchi zamonaviy tanqidda ana shu atama bilan ifodalanadi. Xaridor atamasi bilan duch keladigan odamlar to'rt guruhga bo'linadi: bolalar, yoshlar, kattalar va rassomlar.

Xaridorning sifati ish darajasini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi. Zamonaviy tanqid rassom o'z asarini yaratishda oluvchining darajasi va psixologiyasini hisobga olishi kerakligini ta'kidlaydi.

ALIMLAMA ESTETIĞI (O'ZLASHTIRISH ESTETIKASI) (Fr. *esthétique de la réception*; İng. *reception aesthetics*.) – konstanza maktabi namoyandalari (H. R. Jauss ile W. Iser) tomonidan shakllantirilgan ilmiy qarash. O'zlashtirish estetikasiga ko'ra badiiy asar uning o'quvchisining saviyasiga ko'ra qiymat qozonadi. Boshqacha qilib aytganda, o'zlashtirish estetikasi bilim saviyasi yuqori o'quvchi bilan saviyasi sayyoz o'quvchi o'rtasidagi o'zlashtirish farqni o'rganadi.

O'zlashtirish estetikasida tahlil yozuvchi yoki badiiy asarga yo'naltirilmaydi. Asosiy e'tibor badiiy asar va uni o'quvchi tomonidan o'zlashtirish jarayoniga qaratiladi. Turk adabiyotida sohada amalga oshirilgan ilk izlanish Akshit Go'kturkning 1979-yilda amalga oshirgan tadqiqoti hisoblanadi.

ALKIŞ (OLQISH) – ayrim turkiy lahjalarda “algish” shaklida ham aytiladi. Kishilarning boshidan kechirgan yaxshi kunlari, yutuq va muvaffaqiyatlarini minnatdorchilik, xursandchilik ma'nosida ifodalagan samimiy tilak so'zlar. Turk og'zaki ijodida olqish so'zlarning juda ko'plab namunalarini uchramiz: *Acı yüzü görmesin, Ağacın kurumasın, Allah ne muradın varsa versin, Beytullaha yüz süresin, Hızır yoldaşın olsun, İki cihanda yüzün ak olsun...*

AMADİS ROMAN (RITSARLIK ROMANLARI) – hech kimga bo'yin egmaydigan, kuchli va jasur ritsarlar hayoti haqidagi romanlar uchun ishlatiladi. Bu mavzudagi romanlar XV-XVI asrlarda ommalashadi. Dastlabki namunalari esa Ispanyada vujudga keladi. Nomi Galiyalik qahramon ritsar Amadis afsonalaridan olingan. Amadis haqidagi afsonaga ko'ra, Amadis qo'rquvsiz ritsardir va sevgan qizi Orien uchun hamma narsaga tayyor. Amadis sevgan qiziga erishish uchun devlarni yengadi, turli tuman sarguzashtlarni boshidan o'tkazadi va qiyinchiliklarni yengib o'tadi.

ANA FIKIR (BOSH G'OYA) – bosh fikr, asosiy tushuncha. Istalgan bir mavzuni ifodalash maqsadida yozilgan asardagi asosiy fikr; muallifning ochiqcha yoki yashirin tarzda kitobxonga yetkazib bermoqchi bo'lgan fikri. Bosh g'oyani hikoya qilinayotgan mavzuning mohiyati, undan chiqariladigan xulosa ham deyish mumkin. Payomi Safo “Hatto eng buyuk muhabbat romanlarining ham kitobxonga yetkazib bermoqchi bo'lgan bosh g'oyasi mavjud” deya ta'kidlagan. She'rdan esa bosh g'oya emas, asosiy mavzu bo'ladi.

Bitta mavzuni hikoya qiluvchi kishilar turli nutqai nazar va dunyoqarashga ega bo'lganliklari bois, har xil hukm, yechim va xulosalarga borishi mumkin. Chunki mavzular umumiy, universal; bosh g'oya esa muallifga tegishli bo'ladi, shu tufayli mavzu bilan asosiy fikrni bir-biridan ajrata bilish lozim. Misol uchun, muhabbat universal mavzu/tema sanaladi. Yozuvchi bu borada fikr bildirayotib, ilohiy ishqdan so'z yuritib, bu matnning bosh g'oyasi bo'ladi.

Bosh g'oya yoki butun matnga yoyilib, usti (so'zlar bilan) qoplanadi va shundayligicha kitobxonga havola etiladi, yoki ochiqcha ifodalanadi. Ba'zan bosh g'oya matnning istalgan bir joyida birgina gap bilan ham keltirilishi mumkin.

Jamiyatdagi kishilarni ijtimoiy, siyosiy, ilmiy va boshqa jabhalarda o'ziga toldiruvchi fikrlarga ega, bir qismi shaxsiy tushunchalar, bir qismi isbotlangan faktlarga asoslangan matnlarga kechinmalar (bitiklar) deyiladi. Kechinmalarda izohlovchi va munozaraga tortuvchi ifoda usullaridan keng foydalaniladi. Intellektual mohiyatga egaligi sabab fikrlashni rivojlantiruvchi usullardan, raqamli ma'lumotlardan, isbotlash, misollar keltirish va solishtirish kabi usullardan foydalaniladi.

ANAKRONİZM (ANAXRONIZM) – qodir bo'lgan vaqti tarixdan aniq bo'lgan tarixiy voqea sanasi yoxud tarixiy shaxs yashab o'tgan sanani o'zgartirib ko'rsatish. Anaxronizm ma'lumotlarning aniq emasligi, yoki yetarli emasligidan kelib chiqadi. Bazi hollarda esa badiiy asar g'oyaviy niyatidan kelib chiqqan holda atayin buzib beriladi. Turk adabiyotidagi anoxronizmning qo'llanilishi Xo'ja Nasriddin hikoyalarida Nasriddinning Amir Temur bilan suhbatlarida aks etadi:

“Bir gün Nasreddin Hoca, Timur ile birlikte hamama gider; göbek taşına oturlar. Konuşma sırasında, bir ara, Timur gururlanarak sorar:

– Hoca, ben köle olsaydım, acaba kaç akçe ederdim? Nasreddin Hoca şöyle bir bakar:

– Kırk akçe, cevabını verir.

Timur kızar, sert bir sesle:

– Hey, insafsız adam! Kırk akçe, yalnız belimdeki kuşağın değeridir, der. Hoca’nın cevabı hazırdır:

– Ben de zaten ona değer biçmiştim.” (Sakaoğlu; Alptekin, 2009: 217).

ANALIZ (ANALİZ) – bir butunni qismlariga ajratib batafsil o‘rganish. Bir adabiy asarning analizi, voqealar, shaxslar va uslublarni alohida-alohida o‘rganish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Analizdan chiqarilgan xulosa biror muhokama mavzusi bo‘lsa, bu holat tanqid (tenkit) deb ataladi.

ANALOGI (ANOLOGIYA) – qiyos, namuna olish. Insonning zehniy faoliyatlaridan biri hisoblanuvchi analogiya metodi, borliqda mavjud bo‘lgan ikki predmet orasidagi o‘xshashliklarni asos olgan holda, bir predmet haqida berilgan hukmni ikkinchisi uchun ham amalda qo‘llaydi. Anologiyaganing yana bir xususiyatiki tushunish murakkab bo‘lgan hodisaga tushunarliroq bo‘lgan hodisadan foydalangan holda aniqlik kiritish hisobalanadi. Zamonaviy adabiyot tahlilida o‘ziga xos metod sifatida joy olgan analogiya, adabiyot tanqidida ham keng qo‘llaniladi. Anologiya metodida bir-biriga o‘xshash bo‘lgan ikki badiiy asar tahlilida birinchi asarga berilgan hukm, keyinroq yozilganiga ham qo‘llaniladi. Bu yo‘l bila amalga oshirilgan tahlil natijalarida obyektivlik kuzatilmasligi mumkin.

ANLATI (BAYON) – hikoya qilish. Bayon atamasiga mos keladigan bu atama ongda tasavvur qilingan holat yoki hodisani hikoya qilish orqali bayon etishni bildiradi. Hikoya, roman, teatr, epik janrlarni hikoya qilish usuli ham bu janrlarning umumiy nomidir. Klassik shakllarga to‘g‘ri kelmaydigan ba’zi romanlar “hikoya” deb ham atalgan.

ANLATIBİLİM (NARRATOLOGIYA) – narrativ (bayon turidagi matnlar) bo‘laklarining shakllanishi va strukturaviy tarkibini tahlil qiluvchi metod. Narratologik tahlil matnni asosan ikki jihatini o‘rganadi. 1. Bayon qilingan matn va uning tarkibiy qismlari. 2. Rivoya shakllari. Birinchi turdagi matn tahlilida hikoya matnining diskursiv qatlamidagi bayonning, diskursiv qatlamdagi shakllanish tamoyillarini o‘rganadi. Shuningdek, bayonning tag ma’no qatlami va umuminsoniy ma’no qatlamining tuzilishini o‘rganuvchi ushbu tahlil metodi semiotik tahlil bilan o‘zaro bir-birini to‘ldirib, adabiyot nazariyasida narratologik semiotika nomli fanlararo metodni tashkil qiladi.

ANLATICI (ROVIY) – badiiy asarda hikoyalovchi shaxs. Badiiy asar muallifi va roviy farqli tushunchalar hisoblanadi. Muallif badiiy asardagi voqelik ishtrokchisi emas, balki roviyning nutqini, uning o‘zi va asarning boshqa qahramonlari haqidagi fikrlarini shakllantirgan kishi hisoblanadi. Roviylar bevosita badiiy asarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Badiiy asarda roviyning birinchi shaxs roviy, ikkinchi shaxs roviy, muallif roviy kabi turlari kuzatiladi.

ANLATI İZLENESİ (NARRATIV DASTUR) – narrativ dastur narratologik semiotikada ijro ifodasining bir holat ifodasiga (obyekt-subyekt munosabati) ta’sir ko‘rsatishi orqali uning boshqa bir holat ifodasiga o‘tish jarayoni nomi hisoblanadi. Narrativ dastur tahlilida dastlab e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan masala bu holat ifodalarini aniqlagan holda uning o‘zgarish jarayonlarini belgilash hisoblanadi. Badiiy asarda ma’lum bir holat ifodasini keyingisiga o‘tishi kichik narratologik dasturni tashkil qiladi. Turli holat o‘zgarishlari esa badiiy asarning yaxlit, katta narrativ dasturini tashkil etadi.

ANLATIM (IFODA) – tuyg‘u, tushuncha, holat, voqea-hodisalar va o‘rganish lozim bo‘lgan biror narsaning og‘zaki yoki yozma shaklda bayon qilinishi; istakning boshqalarga xabar sifatida aytilishi.

ANTIROMAN (ANTIROMAN) – alternatifiy roman turi. G‘arb adabiyotida yangi roman turlarini yaratishga bo‘lgan urinishlarning natijasi hisoblanadi. Roman den nomlansa-da, janr xususiyatlariga ko‘ra a’naviy roman janridan tamoman farq

qiladi. Antiromanning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat; roman aniq ko‘rinadigan syujet chizig‘iga ega bo‘lmaydi, voqealar rivoji, ketma-ketligida tartibsizlik, qahramonlarning xarakter, obraz darajasiga ko‘tarilmasdan soddalashtirilishi, asarda ko‘plab takrorlarning uchrashi. Shuningdek, bu turdagi romanlarda adabiy til normalari ham jiddiy o‘zgarishga uchragan holda, imloviy va punktuatsiya xatolariga haddan ziyod yo‘l qo‘yilishi bilan oddiy roman turlaridan ajralib turadi. Bu turdagi romanlarda badiiy tilning grammatik va sintaktik normalarini buzilishi ham kuzatiladi. Antiromanlar an‘naviy romanlardan nashr shakli bilan ham ajralib turadi. Yirtilib ketgan sahifalarning mavjud bo‘lishi, ba’zi sahifalarning rangli bo‘lishi, ba’zilarining esa rangsiz bo‘lisi, bazi sahifalarning bo‘sh qoldirilishi, ba’zi o‘rinlarda esa turli xil yozuv shakllaridan foydalanish hollari uchray turadi.

Jahon adabiyotida antiroman janrida yozilgan mashhur asarlardan biri bu James Joysning (1882-1941) “Ulyss” romani hisoblanadi. Virginia Vulfning ba’zi asarlarida ham antiroman xususiyatlari ko‘riladi. Turk adabiyotida oxirgi yillarda yozilgan ko‘plab hikoya va romanlarda antiroman misollarini ko‘rish mumkin bo‘ladi.

ANTOLOJĠ (ANTOLOGIYA) – turli mualliflarning saylanma asarlari. Yunoncha anthos (gul) va legein (to‘plam) so‘zlaridan olingan. Antologiyaning G‘arbda dastlabki namunalari yunon adabiyotida uchraydi. Gadaralik Meleagros va Makedoniyalik Filippning “Stefanos” (Gulchambar) nomli to‘plamlari adabiyot tarixidagi birinchi antologiyala sanaladi. Turk adabiyotida birinchi antologiya O‘mer bin Mezid tomonidan 1436-yilda yozilgan “Mecmuatu’n Nezair” saylanmasidir. “Mecmuatu’n Nezair” jami 83 shoirning 397 she‘rini o‘z ichiga oladi. Ushbu antologiyani adabiyotshunos olim Mustafo Janpo‘lat 1978-yili lotin alifbosida qaytadan nashrga tayyorlaydi.

ARA SÖZ (REMARKA) – bu so‘z teatr, kino, adabiyot va sahna san’atida ishlatiladigan atama bo‘lib, asosan qahramonlarning harakati, holati, ohangi, kayfiyati yoki sahnadagi holatni tasvirlash uchun muallif tomonidan berilgan izoh

yoki ko'rsatma hisoblanadi. Badiiy asarlarda remarkalar odatda darsliklarda yoki pyesalarda qavs ichida yoki kursiv harflar bilan ajratib ko'rsatiladi. Ular orqali o'quvchi yoki sahnalashtiruvchi asarda nima bo'layotganini chuqurroq tushunadi, qahramonning ichki holatini yoki vaziyatni yaxshiroq tasavvur qiladi. Matn ichida remarkalardan ko'p foydalanish mazmun butunligini buzishi mumkin.

ARİF (ORIF) – barkamol, yetuk inson. Haqiqatni va Yaratganni moddiy va kitobiy bilimdan ko'ra ruhiy ilmi bilan bilish; Sezgi va tajriba orqali narsalarning haqiqatiga erishadigan odam. Orif ochiqko'ngil, dono, zukko inson. U biz yashayotgan dunyoni ruhiy sezgi bilan kuzatadi. Oriflarning bilimiga ma'rifat deyiladi. Ilm sohibi olim bilan ilmli orif o'rtasidagi farq quyidagicha ta'riflanadi: "Olim aqliy faoliyat orqali mutlaq biluvchidir, orif esa axloqiy va ma'naviy poklanish yordamida sezgi va botiniy tajriba quvvati bilan o'rganib, anglaydigan kishidir." Devon she'riyatida orifning "zohid"ga qarshi turishi diqqatga sazovordir. Oriflar "orif-i billah", "qutb", "vali", "ahl-i yaqin", "ahl-i holi" kabi nomlar bilan ham atalgan. Fuzuliy bir baytida shunday deydi:

Hikmet-i dünya ve mâfihâ bilen ârif değil

Arif oldur bilmeye dünya ve mâfihâ nedir.

ARKETİP (ARXETIP) – bu hatto antik davrda ham qo'llanilgan va Platonning g'oya tushunchasiga o'xshash tushunchadir. Karl Gustav Jung tomonidan kiritilgan psixoanalitik usulning bir qismi. Ba'zi ilmiy tajribalar natijasida Jung ongsizning shaxsdan tashqarida harakat qilishiga guvoh bo'ldi va jamoaviy ongsizlik mavjudligini targ'ib qildi. Bu nuqtai nazarga ko'ra, odamlarning instinkt deb ataydigan xatti-harakatlari aslida ajdodlari tomonidan ming yillar oldin namoyon bo'lgan xatti-harakatlarning cho'kindisidir. Bu instinktlar yoki ularning ongsiz proeksiyalari arxetiplar deb ataladi.

Ayrim adabiyotshunos va tanqidchilar ana shu ta'limotdan kelib chiqib, arxetip tushunchasini o'rganib, bu tadqiqotlar natijasida hikoya qilish bilan bog'liq ko'plab asarlarda (doston, xalq ertak, roman) ma'lum xususiyatlar haqiqatda takrorlanadi, degan xulosaga kelgan. Shunday qilib, ular bunday rivoyatlarning paydo bo'lish

sababini va ko'pgina rivoyatlarning, garchi ular turli geografiyalarda ochilgan bo'lsa-da, ramka jihatidan o'xshashligini insoniyatning umumiy ongsizligidagi ilk timsollarga asoslanadilar.

Bu fikrga ko'ra, birinchi asrda yashab o'tgan ajdodning diniy marosimlari / tozalash harakatlari umumiy ongsizlik tufayli hozirgi odamlar ongida mavjud. Bu holat haqida Jung, "Qadimgi va mifologik davrlarga oid ko'plab narsalarni bugungi kunda muzeylarda antikvar sifatida namoyish qilish mumkin, ammo ular ifoda etgan arxetiplar odamlar ongida o'z ta'sirini yo'qotmagan", - deydi.

ARMONI (GARMONIYA) – uyg'unlik, bir xil ohang. Ko'proq musiqada qo'llaniladigan garmoniya atamasi adabiyotda, ayniqsa, she'riyatda bir mavzuga mansub motiv, so'zlarning uyg'un bo'lib, ritmik oqim ko'rsatishini bildirish uchun qo'llaniladi. Uning adabiyotimizda keng tarqalgan ma'lum nomi garmoniyadir.

ARTIST (ARTIST) – ba'zan san'atkor o'rnida qo'llaniladigan atama hisoblanadi. Sahna asarlari ya'ni teatr va kino aktyorlari ham bu atama bilan nomlanadi. Tasviriy san'atning har qanday sohasidagi san'at asarlariga ham shu nomni qo'llash mumkin.

ARUZ (ARUZ) – bo'g'inlarning uzun yoki qisqa darajasiga ko'ra turli xil tovush o'lchovlaridan tashkil topgan she'riy o'lchov birligi. Ko'proq Devon adabiyotida qo'llanilgan.

AŞIK (OSHIQ) – xalq shoiri, baxshi. Turk xalq og'zaki ijodida tor ma'noda "soz shoiri", keng ma'noda esa "oshiq" atamasi qo'llaniladi.

AŞIK EDEBİYATI (OSHIQ ADABIYOTI) – baxshilar ijodi. Baxshilar tomonidan yaratilgan og'zaki asarlar va xalq og'zaki ijodida o'rin olgan adabiy yo'nalishlardan biri.

AŞIKNAME (OSHIQNOMA) – ashiqnoma, oshiqlar dostoni, bardlar she'ri. Umuman cholg'u shoirlarining ayrim xususiyatlari haqida gapiradigan yoki ma'lum bir hudud shoirlarini tanishtiruvchi she'rlarga berilgan nom. U shoirnoma deb ham ataladi. O'n bir yoki sakkiz bo'g'inli to'rtlik shaklida bilan aytilgan yoki yozilgan she'rlarda asosan sub'ektiv fikr ifodalangan bo'lsa-da, xalq she'riyati sohasida

o‘ziga xos nom chiqargan, o‘z davrida mashhur bo‘lgan cholg‘u shoirlari yoki shu yo‘nalishda ijod qilgan ba’zi oshiqlarning ayrim fazilatlarini tadqiqotlarda ochib bergani uchun ularni e’tibordan chetda qoldirib bo‘lmaydi. Oshiqnoma (shoirnoma)ga misollar:

*Yunus Emre’ m bulmuş ballar balini,
Veriptir yağmaya dünya malını,
Yalnız Rabbi’ ne açmış elini,
Kalbimde kin-güman kalmasın demiş.*

*Kerem, gurbet gurbet kimi izliyor?
Alnı yıldır Han Aslı’yı özlüyor.
Belki gelir diye yolun gözlüyor,
Ölümüz dağlarda bulmasın demiş.*

*Dadaloğlu, yayla yayla dolaşır,
Korku bilmez, okla yayla dolaşu,
Şaha kalkmış bir kır tayla dolaşır,
Hünkar, bize ferman salmasın demiş.*

AŞK (ISHQ) – koinotning yaratilishiga sabab bo‘lgan bu tushuncha she’riyat mavjudligining ham eng asosiy sababidir. “Muhabbat” boshqa adabiy asarlarning “yaratilishi”da ham katta rol o‘ynaydi. San’atning paydo bo‘lishining yagona sababi sevgidir. Shuning uchun buyuk shoir Fuzuliy “Dunyoda nima bo‘lsa, ishqdir” degan. Muhabbatning sifatlari cheksiz, ta’riflash va tasniflash qiyin, lekin sevgining ikki turi tilga olinadi: majoziy va haqiqiy. Boshqacha aytganda, ishq o‘z mohiyatiga ko‘ra ikki jihatdan ko‘rib chiqiladi: “majoz / moddiy / inson” va “tasavvufiy / ilohiy / haqiqiy”. Dunyoviy, majoziy muhabbatga bo‘lgan ehtiros; Ulug‘, oliy zotga ixlos va ishqibozlik holati va insonning Unga, ya’ni asl manbaga yetishish istagi haqiqiy ishq deb ta’riflash mumkin. Bular ba’zan bir-biriga bog‘langan bo‘lishi mumkin.

Aslida haqiqiy sevgiga metafora orqali erishiladi. Chunki “Metafora haqiqat ko‘prigidir”. Buni “go‘zallik” dan “go‘zallik”ka o‘tish deb ham atash mumkin.

AŞKINLIK (TRANSENDENSIYA) – ko‘rinayotgan, bilinayotgan, boshdan kechirilayotgan, ya’ni tajriba asosidagi dunyodan tashqariga chiqib, go‘yoki undan yuqoriga ko‘tarilib, bir turdagi ilohiy yoki ma’naviy olam bilan uchrashish ruhiy holatini ifodalash uchun ishlatiladigan atamadir.

San’atkorning o‘zini oshib o‘tish holatidir. Yaxshi san’at asarlari ko‘pincha o‘z “qabul qiluvchisi”ga, ya’ni tomoshabinga yoki o‘quvchiga ham shu holatni his qildiradi. Bu holat ba’zida transandantal deb ham ataladi.

Falsafada, ayniqsa diniy fikr oqimlari orasida bu tushuncha muhim o‘rin egallagan bo‘lib, mavjud bo‘lgan dunyoning tashqarisida mavjud bo‘lgan ilohiy kuchning yer yuzidagi ta’sirini ifodalashda tez-tez qo‘llaniladi.

ATIŞMA (ASKIYA) – folklorda ikki baxshining so‘z va cholg‘u kuchini ko‘rish/ko‘rsatish maqsadida baxshilar o‘rtasida belgilangan tartibda o‘tkaziladigan cholg‘u va og‘zaki so‘zlardan iborat she’riy musobaqa. Bugungi kunda turk adabiyotida ham kuy jo‘rligidagi askiyalar kuylanib kelinadi. Shenlik va Faryodiy taxallusidagi baxshilarning askiyasidan namuna keltiramiz:

Şenlik: Şöhretin vezir payında

Rütbesiyle şana layık

Oturuşun o duruşun

Hem sultana hana layık

Feryadî: Sefa geldin gözüm üzere

Olsam mihmana layık

Şeyhülislam, sadrazam

Doğru Al’Osman’a layık

Şenlik: Seninle oldum taaşşuk

Gözlerime geldi ışık

Duymadım sen kime aşık

Dillerin Kur’an’a layık

Feryadî: Bu düşkün gönlüm açarsın

Selim Sırat'ı geçersin

Kevser ırmaktan içersin

Olasan cihana layık.

ATMOSFER (ATMOSFERA) – dabiyotda endigina qo‘llanila boshlagan atama. Bu adabiy asarda hukmronlik qiladigan "aqliy, axloqiy, hissiy yoki hayajonli" holatlarning butunligini anglatadi. San‘at asari “xaridor”da uyg‘otadigan “sifat tuyg‘usi” atmosfera deb ataladi.

ATASÖZÜ (MAQOL) – bobolar naqli, maqol. Hikmatli, ixcham, talaffuzi noma‘lum so‘zlar, aslida, so‘zlovchisi ham vaqt o‘tishi bilan unutilib, xalqning umumiy mulkiga aylanib, odamlarga nasihat va saboq beruvchi, ahvolini tushuntiruvchi “voizlar”dir. Maqollar aforizmning juda ajoyib namunasi. Hikmatlarda asrlarning kechinmalari, mushohadalari yashiringan bo‘lib, ular ifodaga jon bag‘ishlaydi, aytilmoqchi bo‘lgan fikrga ko‘nikma va rang bag‘ishlaydi, o‘rinli bo‘lsa fikrga dalil bo‘ladi, o‘rinli ishlatilsa, nutqqa, yozuvga tom ma‘noda lazzat bag‘ishlaydi.

Ak Akçe Kara Gün İçindir. ...

Balık Baştan Kokar. ...

Can Boğazdan Gelir. ...

Davulun Sesi Uzaktan Hoş Gelir. ...

El Yarası Geçer, Dil Yarası Geçmez. ...

Gönül Ferman Dinlemez. ...

AVANGARDİZM (AVANGARDİZM) – (fr. avant-garde – oldingi otryad, ilg‘or) – 1) shartli ravishda modernistik adabiyotning bir qator oqimlariga xos bo‘lgan xususiyatning umumiy nomi sifatida qo‘llanuvchi termin. Ya‘ni avangardizm adabiy jarayondagi muayyan bir yo‘nalish yoki oqim emas, balki bir qator oqimlarga xos xususiyat, yana ham aniqrog‘i, modernizmning keskin, radikal qanotidir. Avangardizm adabiyotning reallik bilan aloqasini inkor qilish, adabiyot va san‘atni ijtimoiy hayot bilan bog‘liq bo‘lmagan alohida soha deb bilish, adabiy

an'analarni inkor qilish va badiiy shaklda mutlaq yangilik yaratish da'vosini olg'a surish kabilarda namoyon bo'ladi (q. futurizm, dadaizm, syur realizm); 2) modernizmning bosqichlaridan biri, o'z ichiga Birinchi jahon urushi arafasidan boshlab Ikkinchi jahon urushi oxirigacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Modernizmni bu tarzda davrlashti ruvchi mutaxassislar uning yana neoavangardizm (XX asrning 50 – 60-yillari) va postmodernizm (70-yillardan) bosqichlarini ham ajratadilar. Lekin bu mavjud qarashlardan birigina bo'lib, umum e'tirof etilgan emas; 3) G'arb adabiyotshunosligida modernizmning bir qator oqimlariga xos xususiyat yoki uning bir bosqichi sifatida emas, balki, umuman, modernizm ma'nosida ham qo'llaniladi.

AYAN-I SABITE (A'YONI SOBIT) – Allohning aks etishi.

AZADE (OZODA) – misra-i ozoda. Ya'ni bir misralik she'r. Turk devon she'riyatining eng kichik nazmiy shakli:

Ne ararsan bulunur derde devadan gayrı.

(Abdülhak Molla)

Çeşmini gördüm unuttum derdi de dermanı da.

(Şeyh Galip)

B (B)

BADE (BODA) – to'la. Turk folklorida baxshilar tushda ichadigan afsonaviy, mifologik, mohiyati noma'lum ichkilik. Ayrim baxshilarga tushida pir tomonidan boda taqdim etilgan va boda ichgan baxshilarga nisbatan “bodali oshiq” deyilgan.

BAHARİYE (QASIDA) –nasl bo'limida bahorning go'zalligi, uning rohati, jonlanishi va insonlarga quvonch baxsh etishi haqida so'z boradi. Xulosa qilib aytganda, boshida bahor tasviri bo'lgan qasidalarga shunday nom berilgan.

BAKIŞ AÇISI (NUQTAI NAZAR) – san'atkorning tabiat, obyekt va buyumlar orasidagi holat farqlarini, masofasini belgilaydigan tasvirlash va tushuntirish uchun qaraydigan nuqta. Tasvirlovchining nuqtai nazari asarga o'ziga xos imtiyoz beradi. Perspektiv dialektikadan deyarli faqat badiiy asar bilan bog'liqligi bilan farq qiladi.

BAŞLIK (XAT BOSHI, SARLAVHA) – Sadiiy matnlarning boshida kelgan va qaysidir ma’noda ularning nomi bo’lgan so’zlar yoki so’z turkumlari. Har bir badiiy matn, xoh she’r, xoh nasriy bo’lsin, sarlavhaga ega. Inson uchun ism qanday bo’lsa, adabiy matnlar uchun sarlavhalar ham shundaydir. Sarlavha, ayniqsa, nasrda muhim ahamiyatga ega. Bunday maqolalarning sarlavhalari qisqa, jozibali va maqolaning asosiy g’oyasi va ruhiga mos bo’lishi kerak. Adabiy asarning boblari boshida yoki uzun maqolaning ma’lum bo’limlarida joylashtirilgan sarlavhalar sarlavhalar deb ataladi.

Gazeta va jurnallarda xabar yoki maqolani ifodalovchi so’z yoki so’zlar turkumi boshida qo’yiladi va xabarning ahamiyatiga ko’ra turli belgilar (kursiv, tekis, qalin, salbiy) va o’lchamda joylashtiriladi yoki maqola sarlavhasi deyiladi. Jurnalistikada sarlavha juda muhim. Chunki sizni yangilik/maqolani o’qishga majbur qiladigan narsa qisman uning sarlavhasidir.

BEN ANLATICI (BIRINCHI SHAXS (QAHRAMON) ROVIY) – odatda badiiy asar qahramonlaridan biri bo’lib, voqealar rivoji qahramon roviy tomonidan rivoyalanadi. Qahramon roviy badiiy asarda syujetning butun yukini o’z zimmasiga olgan bosh qahramon sifatida namoyon bo’ladi. Qahramon roviyning o’zi va boshqa qahramonlar haqida fikr bildirishi, imkoniyati doriasida ularning ichki dunyolarini hikoya qilishi mumkin. Birinchi shaxs roviyning badiiy asarda qo’llanilishi ishonarlilik va samimiylikni taminlasa-da, muallif roviyga qaraganda cheklangan imkoniyatlarga ega bo’ladi. Qahramon roviy turi tanlangan asarlarda odatda avtobiografik mazmunda bo’ladi.

Hasan Ali Toptash:

Balkondaki birlikteliğimiz ayrılığı besliyordu kuşkusuz. Susuyorduk. Dalıp gitmeler, birbirimize doğru eriyip akarcasına gülümsemeler, kirpik düşürüp kaş kaldırmalar sözlerden daha anlamlıydı...

Çay içmiş miydik o gün, bilmiyorum. Birkaç dakika, saat, gün ya da yıl sonra ben ayağa kalkmıştım. Gidiyordum. Dudaklarımın kenarında bir bilmeceyi çözememenin sıkıntısı. Balkondan salona, salondan antreye, kapıya ve merdivenlere

yürüdüğümü anımsamıyorum. Yürümemişimdir belki, balkon kuşları gibi uçmuş gitmişimdir tek başıma. Gökyüzünün rengine dönüşe dönüşe gözden yiterken bakmışsındır arkamdan...

BEND (BAND) – bir necha o‘rinlarda birdan ortiq ma’noda qo‘llaniladigan terminning izohi quyidagicha: aruz vaznida yozilgan birdan ortiq misra yoki baytli she’r turiga aytiladi. Eski turkiy adabiyotda muxammas, musaddas, murabba’, musammatlarning har bir qismiga ham band nomi berilgan.

BENZER METİN (O‘XSHASH MATN) – versiya. Bir xil asarlarning turli shakllarda boshqa tilga tarjima qilinishi yoki ayrim o‘zgarishlarga uchragan asarlarga nisbatan qo‘llaniladi.

BERÂAT-İ İSTİHLÂL (HUSNI MATLA) – chiroyli ifodalash. Chiroyli boshlash. Bir asar yoki matnning mavzusiga mos tushadigan chiroyli so‘zlar, ta’riflar, iboralar va e’tibor tortadigan ifodalar bilan gapni boshlash. Boshqacha qilib aytganda, matnni chiroyli boshlash deganidir. Biror gapni boshlashdan oldin maqsadini bildirish yo‘li bilan kirish so‘zi berilishiga ibtido deyiladi. Ibtido adabiyotda kirish so‘zi, muqaddima ma’nosida ishlatiladigan atama bo‘lgani uchun husni matlani ham o‘z ichiga oladi. Boshqacha qilib aytganda, husni matla ibtidoning bir turidir.

BERCESTE (BERJESTE) – misra-i berjeste. Mazmunan yangi va ma’nodor ifoda, mashhur va shoh misralarga berilgan nom.

BESMELE-HAMDELE-SALVELE (BASMALA-HAMDALA-SALVALA) – islom turk adabiyoti sohasida asarlar yaratgan mualliflar kitoblarining boshida yozgan muqaddimaning uchta bo‘limiga berilgan nom. Muallif o‘z asarining muqaddimasida ana shu an’anaga amal qilib, “Bismillah”ni Alloh nomi bilan yozishga kirishganini va uni maqtaganini ta’kidlaydi. U Allohga hamd (minnatdorchilik), Salvalada payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga bo‘lgan hurmatini izhor qiladi, unga duo qiladi, shafosatini so‘raydi.

BES HECECİLER (HIJONING BESHTA SHOIRI) – zamonaviy turk she’riyatida bo‘g‘in o‘lchoviga asoslanib barmoq vaznida ijod qilgan beshta

mashhur shoir - O'rxon Sayfi O'rxon, Enis Behich Ko'ryurak, Yusuf Ziyoy O'rtoch, Faruk Nafiz Chamlibellar ijodi uchun qo'llanilgan termin. Chunki bu shoirlar o'z davrida eng mashhur she'rlarini asosan barmoq vaznida yozganlar. Quyida F.N.Chamlibelning ijodidan namuna keltiramiz:

Gençlik

*Anlattı erenler: Bir bahar değil,
Aşıkın ömründe bin bahar varmış.
Hicranla ağaran bu saçlar değil,
Sevgisiz kalan kalb ihtiyarlarmış...
Sorardım sırrını hiç düşünmeden:
“Bu fani gönlümün sevinci neden?”
Beni günden güne meğer genç eden
Daima değişen maceralarmış!
Gönlümde kovalar eskiden beri
Sarışın kumralı, kumral esmeri.
Dolmadan boşalmaz birinin yeri.
Gönlümde, anladım, her dem baharmış.*

BETİMLEME (TASVIRLASH) – so'zlar bilan rasm solish san'ati. Bu mavjudotlarning sifatlarini va ularning ongimizda yaratgan taassurotlarini ko'rish, teginish, eshitish, ta'm va hid his qilish organlari orqali bildirishdir. Tasvirlash – ob'ektlarning alohida xususiyatlarini tanishtirish va vizualizatsiya qilish sanaladi.

BETİMLEYİCİ ANLATIM (TASVIRİY BAYON) – tasvirning asosiy vizuallikka asoslangan shakli. Ko'z orqali qabul qilinadigan rang va shakl tafsilotlariga katta e'tibor beriladi. Ta'riflarda muallif ob'ektiv bo'lishi yoki o'z his-tuyg'ulari, sharhlarini va kuzatishlariga tayanishi mumkin; xayoliy elementlardan ham foydalanish kuzatiladi.

BETİMLEME UNSURLARI (BADIY TASVIR VOSITALARI) – badiiy nutqni bezatish, unga hissiy-ekspressiv belgilar berish va ta'sirchanlikni oshirish maqsadida qo'llanadigan, ma'no ko'chimiga asoslangan va obraz yaratishga

qaratilgan vositalar. Ulardan eng faollari: o‘xshatish, sifatlash, jonlantirish, istiora (metafora) va boshqalar. Badiiy tasvir vositalar mumtoz adabiyotshunoslikda badiiy san’atlar deb yuritiladi. Shundan kelib chiqib, poetik ko‘chim tabiatiga asoslangan vositalar, intonatsion va sintaktik vositalar kabi tasniflash hollari ham mavjud. Ayrim manbalarda matnning intonatsion-grafik jihatdan farqlanishini ko‘rsatuvchi kursiv, pauza kabi vositalar ham badiiy tasvir vositalari tarkibida berilgan.

BEYT (BAYT) – juftlik, ikkilik. Bir vaznda yozilgan va bir-biri bilan ma’no jihatdan bog‘langan ikki misradan tashkil topgan, semantik yaxlitlikka ega bo‘lgan misra birligi. Turli metrlarda yozilgan ikki satr birlashganda baytga aylanmaydi. Bir baytdagi misralarning bir-biriga qofiya kelishi shart emas.

Mumtoz she’riyatning eng muhim birligi. Qadimgi turkiy she’riyatda she’rning uzunligi juftlik soniga qarab belgilanadi. Uning ba’zi xususiyatlari e’tibordan chetda qolsa-da, she’riyatimizda qo‘shma gap ham qo‘llanilgan.

BIBLIOGRAFIYA (BIBLIOGRAFIYA) – bu atama yunoncha “biblion-kitob” va “graphein-yozmoq, tasvirlamoq” so‘zlaridan kelib chiqqan holda quyidagi ma’noni bildiradi: 1) Muayyan mavzu yoki davrga oid barcha asarlarni yoritgan yoki eng yaxshilarini tanlab tartiblashtirgan qo‘llanma, atamaning sinonimi manba; 2) Ilmiy ishlar yoki tadqiqot va tahlillarga asoslangan maqolalar oxirida ushbu mavzu bo‘yicha nashrlar va manbalar ko‘rsatilgan ro‘yxat; 3) Jurnal yoki gazetada yangi nashr etilgan kitoblar haqida ma’lumot beruvchi rukn; 4) Bibliografiyaga turli sohalaridagi kitoblarni qamrab olgan nashriyotlarning kataloglari ham kiradi.

BIYOGRAFI (BIOGRAFIYA) – [bio... + yun. grapho – yozaman] [adabiy jarayon] – inson hayotining yozuvda ifodalangan asosiy lavhalari. Biografiya yozishning bir necha tiplari N.Rudnev lug‘atida aks etgan: 1) qiyosiy biografiya. Mas., Rim olimi Svetoniy “Sezar hayoti” kitobini qiyosiy tamoyil asosida shakllantirgan. U qahramonining avval namunaviy jihatlarini, so‘ngra kamchiliklarini yozgan. Rim uchun qilgan yaxshiligi va boy bergan imkoniyatlari, qanday urush olib borgan va vafot etgani hikoya qilingan. 2) bagiografiya – ulug‘ ruhoniylar, valiylar v.b. Bunday asarlar nasroniylilikda xronologik tamoyillardir.

BIYOGRAFIK YÖNTEM (BIOGRAFIK METOD) – adabiyotshunoslik metodologiyasi. Badiiy asarni muallif hayotiy tajribasidan kelib chiqib o‘rganish; ijodkor hayoti uning asarini o‘rganish uchun kalit vazifasini bajarishi mumkin bo‘lgan metod. B.m.ga fransuz olimi Sh.O.Sent-Byo‘v (1804–1869) asos solgan. Olimning “Adabiy portretlar” (1–3 jild, 1844–52), “Dushanba suhbatlari” (1–15 jild, 1851–62), “Por-Royal” (1–5 jild, 1840–59) kabi maqola va risolalari biografik tahlil metodiga asoslangan. Adabiy asar har doim yangi fikr va ohorli tuyg‘uning tajassumi: unda muallifning betakror shaxsiyati aks etadi.

“Meni har doim – deb yozgandi Sent Byo‘v, – ijodkorning maktublari, suhbatlari, mulohazalari, xarakterining turli qirralari aks etgan axloqiy qiyofasi, bir so‘z bilan aytganda, buyuk adiblar biografiyasi qiziqtirib kelgan”. Rus adabiyotshunoslari Tinyanov va Eyxenbaum asarlarida ham mana shu metod asosida ish ko‘rilgan. Bu metod tarafdorlari I.Ten, G.Brandes adabiy asarning mundarijasi va muallif uslubiga alohida e‘tibor qaratgan. XX asr boshida Fransiyada R.de Gurmon, Rossiyada Yu.I.Ayxenvald bu metodni yangilashga harakat qilib, adabiy matn ichida muallif “men”i bilan bog‘liq qirralarni aniqlashga kirishib, uni tahlil asosiga qo‘yishga erishgan. Bu tajribasi bilan u impressionizmga yaqinlashgan. Biografik metodni mutlaqlashtirish yoki uni boshqa tahlil metodlaridan yuqori qo‘yish yaramaydi. Chunki barcha asarni faqat biografik metod asosida tahlil qilish ijobiy natija bermasligi mumkin.

BIÇİM (SHAKL) – adabiy asarlarning tashqi tuzilishi va uni tushuntirish bilan bog‘liq elementlarining umumiyligidir. Nazm shakllari, qofiya, o‘lchov, tovush, uslub, asarning uzunligi va qisqaligi, so‘zlar qurilishi va boshqa xususiyatlar adabiy asarning tashqi ko‘rinishini tashkil etuvchi rasmiy elementlardir. Adabiy asarlarda ikki asosiy unsur mavjud: ma’no (mohiyat, mazmun) va shakl. Bularndan biri sust bo‘lsa, asarning mukammalligiga, qiymatiga putur yetadi. Nahid Sirri “Eng qiymatli adiblar, asar ko‘rinishi va shakliga ahamiyat beradigan va buning ustida ishlaydigan muharrirlardir”, - deya adabiy asarlarning shakliga ahamiyat qaratadi. Shakl ko‘proq she’rlarga taalluqli bir sohadir deyish mumkin. Adabiy asarlar shakliy

xususiyatlariga qarab sinflarga bo‘linadi. Ibn Xaldun mashhur asari “Muqaddima”da she’r mavzusi ustida ishlar ekan, shaklni “so‘z” atamasi bilan qiyoslab asardagi o‘rniga urg‘u berib o‘tadi: *“Bilki, xoh nazm, xoh nasr bo‘lsin so‘z san’atidagi asl maqsad ma’nolar emas, so‘zlardir. Ma’nolar faqat so‘zlarga bo‘ysunadi, so‘zlar haqiqiydir. Til bilan aytiladigan va takrorlanadigan predmet so‘zlar va tarkibidir. Ma’nolar esa ongda tug‘iladi. Bundan tashqari, ma’nolar har kimning ongida mavjud bo‘lib, ular til bilan nutq uslubida tushunilganligi sababli alohida bilim va san’atga muhtoj emaslar. Biroq, bu ma’nolarni tushuntirish uchun so‘zlardan jumlar va iboralar qurish kerak. So‘zlar va iboralar ma’nolar namunasi o‘rnidadirlar. Xuddi suv idishi kabi, xoh u oltin va kumushdan, xoh marvariddan yoki tuproqdan yasalgan bo‘lsin, lekin uning ichidagi suv bir xil suvdur”*.

C.Bell badiiy asar oldida bizni hayajonlantiradigan narsa bu shakl ekanligini aytib, ushbu shaklning san’at asaridagi o‘rni va ahamiyatini ta’kidlab o‘tadi.

Taqlidli ohang, tabiat taqlidi tovushlar bilan yuzaga keladi. Kengroq ifoda bilan aytganda bir fikrni, bir tuyg‘uni, bir xayolni so‘zning ma’nosidan ko‘proq chiqargan ovozlar bilan tushuntirishdir. Buning ikki turi bor. Birinchisi oson va ochiq bo‘lgani, uni taqlidiy ohang deyish mumkin:

Şıp şıp diye indi merdivenden

Açtı kapıyı küşâde-gerden

Hakka doğru duralım eer kişi niyetine.

(Nomiq Kamol)

Ikkinchisi asl taqlidiy ohang bo‘lib, u bildirilmasdan san’atkorona bajariladi. Ko‘pincha boshqa ma’nolar ham chog‘ishtiriladigan bir so‘zning aytilishidan vujudga keladi:

Güm güm öter âsmân sadâdan

Gümgeşte zemin bu macerâdan

(Shayx G‘olib)

Tasviriy ohang tuyg‘u va tushunchaning ifodasida afzal ko‘rilgan so‘z tizilishi inson zehnda bir tasvir uyg‘otishidir. Bu bir qarash, tovushlarning yordami bilan

ma'noning kuchaytirilishidir. Tavfiq Fikratning "Yomg'ir" she'rining quyidagi satrlarida tanlangan so'zlarning tovushlaridan yomg'irning ovozi eshitganday bo'lamiz:

*Küçük, muttarid, muhteriz darbeler
Kafeslerde, camlarda pür-ihizâz
Olur dembedem nevha-ger, nağme-sâz
Kafeslerde, camlarda pür-ihizâz
Küçük, muttarid, muhteriz darbeler...*

*Sokaklarda seylâbeler ağlaşır,
Ufuk yaklaşır, yaklaşır, yaklaşır;*

BİLİNÇ AKIMI TEKNIĞİ (ONG OQIMI) – roman, hikoya, narrativ kabi badiiy to'qimaga asoslangan janrlarda roviyning fikr va o'ylarini to'g'ridan emas, balki ro'yolari, tuyg'ulari, ich dunyosi va ongostini aks ettirgan holda tuzilgan nutq shakli. Turk adababiyotida ong oqimi texnikasining dastlabki namunasi Nedim Gursel ijodida ko'rinadi:

"Yol boyu kavak ağaçları, köprü, yokuş yukarı dar sokak... Sokağın bitiminde kedi gördüm. Yıkık bahçe duvarından duta tırmandı, oradan da çatıya. Baktım baca tütüyor. Rüzgârla savrulan kül rengi, yoğun bir duman. Kedi dumana girdi çıktı. Kiremitlerin arasında kayboldu sonra. Bahçe kapısının önünde durdum. Girsem yol bitecek. Ömür biter, yol bitmez... Kentlerin, otellerin duvarlarında yazılıydı. Bir geminin beyazında, trenlerin, uçakların altında. Bekleme odalarında, gar saatlerinde, kamyonların, otobüslerin ön camlarında yazılıydı. Ya da tanıdık bir ses hep bu cümleyi fısıldadı kulağıma: Ömür biter, yol bitmez. Girsem Paris'te Figuier Sokağı'ndaki odamın kapısı çalınmayacak bir daha. Ne telefon çalacak ne de Notre Dame'ın çanları. Gece lambamın ışığına üşüşmeyecek Türkçe sözcükler. Bu sürgün bitecek. Girsem sofada sedirin üzerinde bulacağım seni. Saçların ağarmış, yuvarlak beyaz yüzünde sabır."

BOCCACIO TARZI HİKAYE (BOKKACHCHO USLUBIDAGI HIKOYALAR) – klassik bayon shaklidan zamonaviy bayonga o‘tishda muhim rol o‘ynaydigan badiiy asarlardan biri Jovanni Bokkachchoning (1313-1375) "Ming bir kecha" asaridan ilhomlangan "Il Decameron" (Dekameron: O‘n kecha) asari hisoblanadi. Sharq adabiyotining fundamental asarlaridan biri. Asarning qisqa mazmuni: 1348 yilda Florensiyada vabo tarqaldi. Uch yosh zodagonlar bir erkak va yetti oliyjanob ayol vabodan qochib, tashqaridagi qasrga boshpana topishadi. Vaqtni mazmunli o‘tkazish maqsadida ularning har biri kuniga bir voqeani aytib beradi. Bu o‘n kun davom etadi. Shunday tariqa yuzta hikoyadan tashkil topgan asar vujudga keladi. Asarda odamlarning xunuk odatlari, illatlari kinoyali tarzda tasvirlangan. Asardan joy olgan hikoyalar to‘qima, behayo va qiziqarli mazmunga ega.

Dekameronning badiiy xususiyatlaridan biri diyaloglardan foydalangan holda jamiyat illatlarini o‘ziga xos uslubda yoritilishi hisoblanadi. Asarda jamiyatning turli qatlamlarining kundalik hayoti imkon qadar real tasvirlanadi. Sodda shaklda bo‘lsa ham psixologik tahlillari ham uchraydi. Dekameron asarining bu jihatlari asarni zamonaviy narrativning dastlabki namunasi hisoblanadi. Jovanni Bokkachcho italyan klassik nasrining birinchi modeli va zamonaviy nasrning asoschilaridan biri hisoblanadi.

BOGEM (BOGEMIYA) – bu o‘zi yashagan jamiyatga zid bo‘lgan hayotni qabul qilgan; hayotning umumiy qoidalariga va axloqqa unchalik ahamiyat bermaydigan "noodatiy" tip. Bogemiya ham dunyo mulkiga, pulga unchalik ahamiyat bermaydigan, spirtli ichimliklarni yaxshi ko‘radigan, san’atdan xabardor va adabiyotni sevadigan ba’zi odamlar uchun ishlatiladigan sifatdir. “Tartibsiz hayotga o‘rgangan rassom va yozuvchilarning odatlari, sarguzashtlari va mojarolari” bohem hayoti sifatida tasvirlangan. G‘arbdagi bu tipdagi shaxs adabiyotimizdagi modernizatsiya jarayonlari bilan birga bizda ham qo‘llanila boshlandi. Bu sifat san’atkor, lekin jamiyat qonun-qoidalarini hisobga olmasdan “sanqi” hayot kechiradigan kishilarga qo‘yiladi. Bogemiyalik – Sharq madaniyati va adabiyoti

yaratgan “qobiq”ga ba’zi xususiyatlari bilan o‘xshash, lekin u dunyoviy, chuqurlikdan mahrum bo‘lgan shaxsdir.

C (J)

CAÎZE (JOIZA YOKI QALAM HAQI) – arabcha “o‘tib ketmoq” ma’nosini bildiruvchi cevâz masdaridan kelib chiqqan câize (ko‘pligi cevâiz), odatda ma’qul bo‘lgan ishni bajargan kishiga, olimlar va san’atkorlar tomonidan yozilgan yoki ular tomonidan davlat arboblari taqdim etilgan asarlarga beriladigan mukofot, sovg‘a va ehson ma’nolarini bildiradi. Ammo câize ko‘pincha shoirlarga yozgan she’rlari evaziga berilgan har xil sovg‘alarni ifodalash uchun ishlatilgan va shu sababli adabiy atama sifatida tanilgan.

CEDEL (MUNOZARA) – g‘oyalarni muhokama qilishda tomonlardan biri o‘z fikrlarini mantiqiy ketma-ketlikda taqdim etadi.

CEM (JAMLASH) – mumtoz she’riyatimizda “bir necha narsalarni bir qoida ostida jamlash san’ati” hisoblanadi. Nafiyning *“Hem kadeh hem bâde hem bir şûh sâkîdir gönül/ Ehl-i aşkın hasılı sahib- mezâkîdır gönül”* misrasi ana shu san’at namunasi sifatida ko‘rsatilgan. Jumladagi “kadeh, bade, şuh saki” so‘zlarining qoidalari “ko‘ngil”da jam etilgan. Biroq devon she’riyatida jamlash san’ati ko‘p qo‘llaniladigan va ommabop adabiy san’at emas.

Bundan tashqari, Jem sharobni kashf etgani uchun adabiyotda zavq va o‘yin-kulgi ramzi bo‘lgan afsonaviy qahramonning nomi. Hatto qadah, paymona, piyola, to‘la so‘zlari bilan bir xil ma’noga ega bo‘lgan va ularning barchasining ma’nolariga mos keladigan “jom”(ichkilik) ham uning merosidir. “Câm-i Cem” so‘zi deyarli iboraga aylangan.

CERİDE (JARIDA) – turk tilida gazeta ma’nosida, ilk marotaba “Ceride-i Havadis” birikmasida foydalanilgan termin.

ÇAPRAZ KAFİYE (CHAPRAZ QOFIYA) – to‘rt misradan iborat bandlardan tashkil topgan she’r shakli. Har bir to‘rtlikning toq sonli va juft sonli misralari bir-biriga qofiyalanadi. To‘rtliklar soni cheklanmagan. Har qanday mavzuga mos bo‘lgani uchun keng qo‘llaniladi.

Masalan:

*Hâfız'ın kabri olan bahçede bir gül varmış
Yeniden her gün açarmış kanayan rengiyle
Gece, bülbül ağaran vakte kadar ağlarmış
Eski Şîrâz-ı hayâl ettiren âhengiyle.*

(Yahya Kemal Beyatlı “Rindlerin Ölümü”)

CEZBE (JOZIBA) – biror narsani jalb qilish ma’nosini anglatuvchi bu atama so‘fiylikda Alloh bandani o‘ziga tortganda yuzaga keladigan holatdir. Maftun qilish Allohning bandaga bergan in’omi bo‘lgani uchun u bandaning qo‘lida bo‘lmaydi. Alloh taolo o‘z sevgan bandasining qalbidan pardani ko‘tarib, hech qanday mehnat va sa’y-harakatsiz, ishonch nuri bilan osongina ma’naviy darajalarga ko‘tarishining yo‘lidir. Bunday jozibadorlik bandada yo‘l-yo‘riq va sajdaga bo‘lgan ishtiyoqni yuzaga keltiradi va unga balo va musibatlarda sabr-toqatli bo‘lishga kuch beradi. Banda ruhiy joziba orqali haqiqat manbasini topadi.

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI (JUMHURIYAT DAVRI TURK ADABIYOTI) — jumhuriyat e’lon qilingan yildan XX asrning oxirigacha bo‘lgan davr oralig‘ida yozilgan adabiy asarlar to‘plamiga aytiladi. Turk adabiyotining “Milliy adabiyot”dan keyingi davri “Jumhuriyat davri adabiyoti” deb ataladi. Bu davr adabiyoti Jumhuriyat e’lon qilingan 1923-yildan XX asrning so‘ngigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Shu davr ichida vujudga kelgan badiiyat namunalari, asarlar majmuasiga “Jumhuriyat adabiyoti” deyiladi. Bu davr adabiyotining vakillari asosan II Mashrutiyyat davrida tanilgan, Usmonli davlatining qulashi, yangi davlat barpo etilishining shohidi bo‘lgan shaxslardir. Jumhuriyat davri turk adabiyoti o‘z davrida jamiyatning ijtimoiy, madaniy, siyosiy-iqtisodiy shart-sharoiti dunyo adabiyoti bilan omuxtalashgan holda janriy o‘zgarishlarga yuz tutdi va shunday o‘zgarishlar doirasida yanada taraqqiy topdi.

CÜZ (JUZ) – 1. Qism, bo‘lim. Nashr etilgan kitoblarning har bir bo‘limi. 2. Aruz vaznida birorta qolipning “tef’ile”sini olib tashlab boshqa yangi qolipni yuzaga keltiradigan “tef’ile”larning har biriga juz deb aytiladi.

ÇAĞATAY EDEBIYATI (CHIG‘ATOY ADABIYOTI) – turkiy adabiyotda Movarounnahr, Xorazm, Oltin O‘rda hududlarida Xorazm lahjasining yuksalgan shakli — chig‘atoy tilida yozilgan asarlarga nisbatan qo‘llanilgan.

ÇAĞRIŞIM (ASSOTSIATSIYA) – bu fikr va tasavvurlarning o‘zaro joy, vaqt, sabab, oqibat yoki ta’sir jihatidan o‘zaro bog‘liqligi, o‘xshashligi yoki qarama-qarshiligi tufayli bir-birini esga solishi, uyg‘otishi hodisasidir. Ya’ni, ongda bir tasavvur yoki fikr paydo bo‘lishi, unga bog‘liq yoki unga zid bo‘lgan boshqa bir tasavvurning ham yuzaga chiqishiga sabab bo‘ladi. Bu hodisa adabiy asarlarda obrazlar, ramzlar va mazmuniy izohlarning chuqurlashishida muhim rol o‘ynaydi.

ÇATIŞMA (KONFLIKT) – zidlik, qarshilik. Adabiy asarda qarama-qarshi elementlarning birgalikda izohlanishi holati. Hikoya, roman, drama, rivoyat kabi asarlarni bayon qilish tamoyili asosida qo‘llaniladigan muhim unsurlardan biri konfliktidir. Bunday asarlarning asosiy doirasini zidlashlar tashkil qiladi. Qahramonlarning qarama-qarshi munosabati va pozitsiyalari, qarama-qarshi bo‘shliqlarni yonma-yon, bir-birining ichida ko‘rsatish, taqdim etilgan turmush tarzining ikki qarama-qarshi tomoni bunday asarlarning qiymatini oshiradi. Asardagi qarama-qarshi elementlar va qarama-qarshi tiplar tufayli muallif o‘zi aytmoqchi bo‘lgan narsani osonroq va samaraliroq taqdim eta oladi. Holid Ziyo Ushakligilning “Moviy va Qora” romanidagi Ahmet Jemil va Raji obrazlari o‘rtasidagi qarama-qarshilik asarning yumorini kuchaytirib, tarangligini oshiradi. Peyami Safoning “Yolg‘izmiz” romanidagi Samim va Besimning qarama-qarshi obrazlari muallif bermoqchi bo‘lgan xabarni osonlashtiradi. Holida Adib Adivarning “Sinekli Bakkal” romanidagi xaroba-saroy kontrasti romanga bo‘yoqdorlik va ta’sirchanlik qo‘shadi.

ÇİLE (AZOB) – so‘fiylik atamasi bo‘lmish bu termin, yangi shogirdlar o‘z nafslarini tarbiyalash, dunyoviy kirlardan poklanish uchun ba’zi tariqatlarda o‘tadigan sinov davridir. Keyingi yillarda bu atama adabiy ma’no kasb etib, ijodkorning asar yaratishdan oldin va asar yaratish jarayonida boshidan kechirgan tayyorgarlik, mashaqqat, ta’bir joiz bo‘lsa, “tug‘ilish iztiroblari”ni ifodalaganini

ko‘ramiz. Har bir san‘at asari sinovdan so‘ng yaratilishi deyarli barcha arboblardan tomonidan qabul qilingan. Sezai Karako‘ch “azob”ni ham san‘atning, ham rassomning ham mavjudlik shartlaridan biri, ehtimol yagona shart deb biladi. Chunki san‘at undan oshib o‘tishdan boshlanadi.

CĪNAS (JINAS) – imlosi va talaffuzi bir xil yoki juda o‘xshash, lekin ma’nosi turlicha bo‘lgan so‘z va so‘z turkumlarini birgalikda qo‘llash orqali yaratilgan adabiy san‘atdir. Nabi bu san‘atning ahamiyatini "so‘zga o‘rin beradi" deb ta’kidlagan. Mumtoz va xalq she’riyatimizda ko‘p qo‘llaniladigan so‘z birikmasi ikki xil: “to‘liq” va “to‘liqsiz”. Bu ikki turdagi so‘z o‘yinlari o‘z ichida bir necha guruhlariga bo‘linadi. So‘z birikmasini tashkil etuvchi so‘zlardagi harflarning turi, tartibi, soni va tarkibi jihatidan bir-biriga mos/teng bo‘lsa “to‘liq so‘zlashuv” yasaladi. Agar ushbu to‘rtta nuqtadan birida tengsizlik bo‘lsa, u "yo‘qolgan so‘z" ga aylanadi. Quyida bunga namuna keltiramiz:

Gözlerin kıp kıp kızıl olunca o gül-ruhsâra

Belki hûn-âb-ı terahhumla kerem ede sana

Yusrî

Olmaz ol şûh visâle kâil

Bûseye olsa da nâil mâil

Müstakimzâd.

CÖNK (JO‘NK) – pastdan tepaga qarab ochiladigan, asosan charm muqovali qo‘lda yozilgan daftar/jurnal, unda xalq shoirlarining she’rlari va muallifi noma’lum xalq qo‘shiqlari, she’rlari, dostonlari, latifalari, hikoyalari, duolari kabi anonim she’r va nasriy asarlari mavjud. Shakli jihatidan konklar bugungi kunda bloknot deb ataladigan daftarlarga o‘xshaydi. Jo‘nklar odatda “Bismilloh” kirish so‘zi bilan boshlanib “Tammadda” xotima so‘zi bilan tugaydi.

CÜMLE (GAP) – fikr, his-tuyg‘u, hodisa, istak, hukmni ifodalovchi ma’noli so‘z yoki so‘zlar turkumi. Grammatika doirasidagi jumlar bilan shug‘ullanadigan fan bo‘limi jumla haqidagi fan deb ataladi. Badiiy matnning asosiy birligi gapdir.

CÜZ (JUZ) – qism, bo‘lim, fassikul. Yozilgan yoki nashr etilgan kitoblarning har bir bobi. Alohida muqovada chop etilgan kitobning fassikulalari uchun ishlatiladigan eski atama. Aruz o‘lchovida naqshning bitta "tef'ile"sini ko‘tarish.

Ç (CH)

ÇOCUK EDEBİYATI (BOLALAR ADABIYOTI) – kichik yoshdagi bolalar o‘qishi uchun mo‘ljallanib yozilgan asarlarning umumiy nomi. Bolalar adabiyotida adabiyotning badiiy xususiyatlaridan ko‘ra didaktik xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Bu turdagi asarlarda bolalar uchun tushunarli bo‘ladigan sodda va ravon til qo‘llaniladi. Bolalarda o‘qish ko‘nikmasini shakllantirishda muhim o‘rin egallaydigan bolalar adabiyoti rasmlarga boy va yorqin ko‘rinishda bo‘lishiga ham e’tibor beriladi. Shuningdek, folklor namunalaridan bo‘lgan ertaklar, allalar, tez aytish, topishmoqlar ham bolalar tomonidan sevib mutoala qilanadigan asarlar sirasiga kiradi.

ÇÖZÜM (YECHİM) – roman, hikoya, drama, ertak va doston kabi janrlarda voqelikni hikoya qilish asnosida muallif tomonidan tugunning yechilib, nihoyasiga yetgan qismi.

ÇÖZÜMLEME (TAHLİL) – tahlil, analiz, sharh. Biror adabiy asar yoki matnni yuzaga keltiradigan elementlar, ma’lum yo‘nalishlarga bog‘liq bo‘lib, yuqorida keltirilgan matnning mazmunini yo‘qotmagan holda izohlab yanada tushunarli holatga keltirish.

D (D)

DADAİZM (DADAIZM) – modernizm yo‘nalishlaridan biri. Unga 1916–1921 yillari T.Tsar asos solgan. Bu oqimda “dada” atamasi muhim o‘rin tutadi. “Dada” haddan tashqari plyuralistik xarakterga ega bo‘lgani sababli aniq ma’noga ega emas. Tsarning fikricha, “dada” hech narsani anglatmaydi. Dadaizmning yirik vakillaridan biri bo‘lgan G.Grossning ta’kidlashicha, dadaistlar sof nigilistlar bo‘lib, hamma narsani inkor qiladi, ular uchun hech narsa muqaddas emas. Ularning timsoli Yo‘qlik, Bo‘shliq, Tuynuk va hokazo. Dadaizm g‘oyalari negizida ongning erkinlikka intilishi bilan uning erksizligi o‘rtasidagi ziddiyat yaqqol namoyon

bo‘ladi. Dadaizm vakillarining fikricha, ongning erksizligi rasional mantiq va tilning tafakkur ustidan hukmronligi oqibatida ro‘y beradi. Shu tufayli dadaizm aqlsiz, mantiqsiz, tilsiz erkin fikrlash g‘oyasini ilgari surdi. Tsarning fikricha, “individning asl mohiyati aqlsiz holatdan keyin qaror topadi”. Dadaizm tarafdorlari har qanday pozitiv siyosiy dasturni inkor etadi. Dadaistlar nazarida, badiiy ijoddagina til va mantiqning tanho hukmronligini bartaraf etish, individual ongsizlikdan ozod bo‘lish mumkin, deb hisoblanadi.

DAĞINIKLIK (TARTIBSIZLIK) – nutq yoki yozishda fikr va hissiyotlarning tasodifiy ifodalanishi. So‘zlovchi/yozuvchining fikr va his-tuyg‘ularidagi beparvolik va beparvolik keltirilgan misollarning o‘rinsizligi yozuvlarda tartibsizlikni keltirib chiqaradi.

DANDİZM (DENDIZM) – adabiyotda taqlidni tan olmaydigan o‘ziga xos adabiy oqim. XIX asrda Angliyada vujudga kelgan bo‘lib, ushbu san‘at oqimi namoyandalari o‘zgacha uslubda, takrori bo‘lmagan holda ijod qilganlar. Nomi esa o‘sha davr ingliz aristokratlarining “dendy” uslubidan olingan.

DEDİM-DEDİ (DEDİM-DEDİ) – qo‘shiq turi. Oshiqlar murojaatini ifodalovchi qo‘shiq.

DEKADAN (DEKADAN) – davr umumiy mayliga qarshi o‘laroq farqli fikrlash va yozishni o‘zlashtirib olgan ijod ahli uchun qo‘llanilgan termin.

DEME (DEMA) – Alaviy-Bektoshiy tariqatiga mansub so‘fiy she‘rlarining o‘z mazhabi va oqimlari bilan bog‘liq mavzularga bag‘ishlangan, muammolariga bag‘ishlangan she‘rlari dema deyiladi. Odatda 8 bo‘g‘inda yozilgan demalar o‘ziga xos tarzda, soz jo‘rligida kuylanadi:

Gel benim sarı tanburam

Sen ne için inilersin?

İçim oyuk, derdim büyük

Ben anınçün inilerim

Koluma taktılar perde

Uğrattılar bin bir derde

Kim konar kim göçer burada

Ben anınçün inilerim

Gel benim sarı tanburam

Dizler üstüne yatıram

Yine kırıldı hatıram

Ben anınçün inilerim.

DENEME (ESSE) – adabiy janrlar ichida mazmun va shakl jihatdan juda erkin xususiyati bilan ajralib turadi. Bunday asarlarda muallif tuyg‘ulari, sub’ektiv tushunchasi, dunyoqarashi, qisqacha qilib aytganda, butun borliqni birinchi o‘rinda keltirib o‘tadi.

DENEYSEL EDEBIYAT (ESSE) – adabiy janrlarda oldin uchratilmagan, yangi unsurlarni namoyon etish yo‘llarini izlagan ijodkorlarning tajriba mahsulidagi asarlariga berilgan nom.

DERLEME (TERMA) – 1. Folklor unsurlarini keyingi avlodga yetkazish maqsadida yozib qoldirilgan ishlar; 2. Turli badiiy asarlardan misol va parchalar to‘plab yozilgan asar.

DERVIŞ (DARVISH) – darvish forscha kambag‘al, tilanchi, dunyodan yuz o‘girib, o‘zini Xudoga topshirgan kishi. Bir tariqatga qo‘shilgan va uning qoidalariga rioya qilgan holda yashaydigan kishi. Tariqat a‘zolarining ko‘pchiligi kambag‘al bo‘lgani uchun bu nom bilan atalgan, deb iddao qilinadi. Holbuki, haqiqiy darvesh hech kimdan hech narsa so‘ramaydi, hech narsa so‘ramasligi tariqat qoidasidir. Mavlaviyya va Rifoiiy amrlaridan bilib olganimizdek, bir darvesh uch kun ketma-ket ochlikdan azob chekmasa, boshqa odamdan ovqat so‘ray olmaydi. Darvesh so‘zi eshik ostonasi ma’nosini ham bildiradi.

DESTAN (DOSTON) – epopeya, dasitan, doston. Jamiyatga ta’sir ko‘rsatgan tarixiy va ijtimoiy voqealarni aks ettiruvchi yirik nazmiy hikoya.

DİVAN (DEVON) – davlat bosh idorasi. Qadimgi turk (Alp Erto‘nga) va fors (Xusrav Anushirvon) mamlakatlarida va arab xalifaligi (Umar r.a.) davrida davlat daromadlari taqsimoti va qo‘shinga maosh to‘lash bo‘yicha hujjatlar saqlanadigan

joy. Umaviylar va abbosiylar xalifaligida Devon al-xiroj – soliq-moliyaviy idora vazifasini bajargan. Somoniylar davlatida vazirlik maqomiga ega bo‘lib, mamlakat 10 devon vositasida boshqarilgan. Temuriylar davrida devonlar vazifasi kengayib, yana qo‘shimcha Devon oliy, Devon moliya, Devon tavochi (soqchilar), Devon amlok (davlat mulki), Devoni ergu (adliya ishlari) kabilar tuzilgan. Devon ishlarini yurituvchi.

DEVRIK CÜMLE (INVERSIYA) – qoidaga mos bo‘lmagan, ya’ni turkiy sintaksisga mos kelmaydigan (asos -> ob’ekt yoki to‘ldiruvchi -> kesim) kesimi bosh yoki o‘rtada keladigan jumladir. She’rlarda, og‘zaki nutqda tez-tez uchrab turadi: *Bo‘lmasmi tog‘larning dardi? / Hech ozaymas qush-u qurtlari*. Bu ikki teskari gapning to‘g‘ri shakllari quyidagicha bo‘lar edi: *tog‘larning muammo bo‘lmasmi?*; *Qush va qurt hech qachon kamaymaydi*.

DEVRIYYE (DAVRIYLIK SHE’RI) – koinotdagi ruhning sarguzashtlari va aylanishini tasvirlaydigan manzumalar nomi. Tasavvufdagi davr nazariyasi sikllarning asosiy mavzusidir. Asosan Alaviy-Bektoshiy shoirlar tomonidan yozilgan. Bunday she’rlarning ayrimlarida mazhabga oid ba’zi “odob”lar haqida so‘z yuritilgani ham ko‘rinadi. Unga oid she’rning dastlabki ikki to‘rtliklari quyidagicha:

*Cihan var olmadan ketm-i ademde
Hak ile birlikte yekdâş idim ben
Yarattı bu mülkü çünkü o demde
Yaptım tasvirini nakkâş idim ben*

*Anâsırdan bir libasa büründüm
Nâr ü bâd ü âb ü haktan göründüm
Hayrülbeşer ile dünyaya geldim
Adem ile bile bir yaş idim ben.*

DEYİM (IBORA) – to‘g‘ridan-to‘g‘ri ma’nosidan farqli ma’noga ega bo‘lgan kamida ikkita so‘zdan iborat formulali so‘z turkumlari. Iboralarning aksariyati jumla

qiymatiga ega emas va ularning deyarli barchasi umumiy shartni bildirmaydi. Bu jihatdan ular maqollardan farq qiladi. Kamdan kam bo'lsa-da, ayrim iboralarning maqol sifatida qo'llanishi ham kuzatiladi. Ixcham va ta'sirchan ifoda vositasi bo'lgan iboralar o'rinli ishlatilsa, ifodani jonlantiradi, fikrni mustahkamlaydi. Iboralar asosan infinitiv shaklda ishlatiladi. Turk tili iboralarga boy tillardan biri hisoblanadi. Misollar: *Eli ayağına dolaşmak. Ağzı kulaklarına varmak. Gözünün içine bakmak. Kafasına dank etmek. Kuş gibi uçmak. Yemin etmek. Canını dişine takmak. Başa çıkmak. Elinden geleni yapmak.*

DEYİŞME (AYTISHUV) – xalq adabiyotida baxshilarning bir-biriga she'r aytishi. "Otishma" deb ham ataladi. Kamida ikki oshiq o'zlari yoki mutaxassislar va tinglovchilar oldida ma'lum qoidalar doirasida she'riy bellashuv o'tkazadi. Ular birlarini sinab ko'rishadi va o'z mahoratlarini ko'rsatishga harakat qilishadi. Aytishuv quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Salomlashish - bu kirish qismi. Oshiqning "Xush kelibsiz", "Salom" kabi so'zlar bilan qofiyalanib, to'rtliklar tuzib, bir-birlarini va tinglovchilarni salomlashishlari.

Ikkinchi qismda oshiq o'z ustozlarining she'rlaridan namunalar aytadi.

Takrorlash qismi deb ataladigan uchinchi qism asl "deyishme" qismidir. Oshiq bu yerda o'z mahoratini ko'rsatishga harakat qiladi. "Deyishme" savol-javob shaklida bo'ladi. Oshiqlar bir-birlarining bilim va mahoratlarini shu tariqa o'lchaydilar. To'xtab qolgan oshiq yutqazgan hisoblanadi.

Masalan, oshiq Shenlik va oshiq Feryadiy o'rtasidagi deyishma:

Şenlik:

Şöhretin vezir payında

Rütbesiyle şana layık

Oturuşun o duruşun

Hem sultana hana layık

Feryadî:

Sefa geldin gözüm üzre

Olsam mihmana layik
Şeyhülislam, sadrazam
Doğru Al'Osman'a layik.

DİBACE (DEBOCHA) – turkiy adabiyotda ko‘pincha nazmiy asarlarning muqaddimasida keltiriladi. Unda asarning yozilish sababi, kimga yozilgani, mohiyati, mazmuniga qisqacha izoh beriladi.

DİDAKTİK (DIDAKTIK) – din, axloq, falsafa, adabiyot, estetika va boshqa mavzular haqida ma'lumot va maslahat berish uchun yozilgan didaktik she'rlarning umumiy nomi. Nasrda yozilgan va asosiy maqsadi ta'lim berish bo'lgan adabiy asarlar ham didaktik deb ta'riflanadi. Mumtoz adabiyotimizning ilk yillarida shoirlarning aksariyati tarbiyaviy, ibratli, yo'l-yo'riq ko'rsatadigan bo'lgani uchun ular yozgan she'rlarining deyarli aksariyati didaktik xususiyatga ega edi. (Bu borada “Qutadg-u bilig”, “Hibat-ul haqoyiq”, “G‘aribnoma” birinchi va tipik misoldir.) Asta-sekin shoirlar bu yo‘nalishdan voz kechdilar. Sof she'ring bevosita xabar berish, maslahat berish kabi maqsadi bo'lmagani uchun unga “didaktik she'r” atamasini qo'llash to'g'ri emas. Bunday xususiyatga ega bo'lgan asarlarni tashqi ko'rinishida adabiy tuzilishga ega bo'lsa ham “didaktik she'riyat” deb atash to'g'ri.

DİKSIYON (DIKSIYA) – talaffuz. Har bir so'z o'z o'rnida, to'g'ri urg'u bilan; ovozda musiqiy xarakteristikani ham his ettiradigan ohangda kuylanishi va ijro etilishi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, nutq va matnni ovoz chiqarib o'qish paytida tovush va so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish; urg'uga, ya'ni gapdagi ma'no va hissiy nuqtalarga munosib e'tibor berishdir. Diksiya, ayniqsa teatr va boshqa sahna san'ati va notiqlik san'atida muhim o'rin tutadi. She'r o'qishda ham birinchi shart – talaffuzning to'g'ri bo'lishi. Bugungi kunda qadimgilar fesahat, taloqat va natiqa atamaları bilan aytmoqchi bo'lgan deyarli barcha ma'nolar bu so'z ma'nosida jamlangan.

Badiiy asarlarda, ayniqsa, she'riyatda “so'z tanlash usuli”; “Asarning o'ziga xos lug'ati” ham diksiya deb ataladi.

DĪVAN (DEVON) – turkiy adabiyotda biror shoir she’rlarini ma’lum bir tizimga solish maqsadida shakllantirilgan she’riy daftar yoki asarga aytiladi.

DĪVANÇE (KICHIK SHE’RIY DAFTAR) — kichik she’riy daftar, kichik devon.

DĪVAN EDEBĪYATI (DIVAN EDEBIYATI) - devon adabiyoti, eski turkiy adabiyot, Usmoniylar adabiyoti. Islom madaniyati ta’sirida vujudga kelgan va rivojlangan, XIII asrdan XIX asr o’rtalariga qadar taxminan 600 yil davom etgan turk adabiyotining nomi. Bu davrning devon deyilishiga sabab shoirlarning asarlari devon shaklida yig’ilgan. Bu davrning taraqqiyot bosqichi XVI asrga to’g’ri keladi. Devon adabiyotining vakillari sifatida Xoja Dehhaniy, Sulton Valad, Ahmadiy, Qozi Burhoniddin, Nasimiy, Avliyo Chalabiy, Kotib Chalabiy, Vaysiy singari qator shoirlarni tilga olishimiz mumkin.

DĪYALOG (DIALOG) – badiiy asarlarda qahramonlarning o’zaro suhbatlariga hikoya qilish tamoyiliga asoslangan nom. Roman, hikoya va teatrda qo’llaniladigan hikoya usuli bo’lgan dialog asosan dramatik turdagi asarlarda uchraydi. Dialog asarni o’qishni osonlashtiradi, asarda uslubga jonlilik qo’shadi. So’nggi yillarda nashr etilgan hikoya va romanlarda dialog texnikasidan qisman kam qo’llanilyotgani e’tibor tortmoqda.

Boshqa tomondan, ba’zi yozuvchilar o’z fikrlarini o’quvchiga dialog texnikasidan foydalangan holda yetkazishadi. Shu o’rinda mashhur faylasuf Aflotunning “Dialoglar”ini eslatib o’tish mumkin.

DĪYALOGĪZM (DIYALOGIZM) – M.Baxtin tomonidan roman badiiyatini tushuntirish uchun ilgari surilgan konsepsiya. Dialogizm - roviy nutqi va boshqa qahramonlar nutqlar o’rtasidagi o’zaro bog’liqligiga asoslanadi. Dialogizm konsepsiyasiga ko’ra, biografik muallif, muallif roviy nutqi va romandagi qahramonlar nutqi bir-biri bilan munosabatda bo’ladi; Konsepsiya roviy nutqining hikoya qahramonlari nutqidan ustunligi yo’qligi fikriga asoslanadi. F.Dostoyevskiyning asarlarida an’anaviy romandagi muallif nuqtai nazari qanday

imkoniyatlarga ega bo'lsa, qahramon roviy ham xuddi shunday imkoniyatlarga ega bo'ladi. Qahramon roviyga muallif roviyning imkoniyatlari beriladi.

DOGMA (DOGMA, DOGMATIZM) – fanda asosga ega bo'lmagan, to'g'riligi nazariy isbotlanmagan ma'lumot, qoida, fikr. Adabiyotshunoslik nazariyasida keng uchraydigan tekshirilmay, tahlil qilinmay, asosga ega bo'lmagan har qanday natija dogmatik xususiyatga ega hisoblanadi.

DOLAPNAME (DOLAPNAME) – Allohga bo'lgan muhabbatni savol-javob tariqasida tarannum etuvchi manzumalarning umumiy nomi. Bu atama tasavvufiy ma'nodagi so'z hisoblanadi.

DON JUAN (DON JUAN OBRAZI) – G'arb madaniyati va muhitida tug'ilib o'sgan adabiy asarlarning mavzusiga aylangan salbiy roldagi qahramon. Donjuan hislarining quli hisoblanadi. O'zining ishqiy munosabatlari va hislaridan boshqasiga e'tibor bermaydigan, qadrlamaydigan inson sifatida gavdalanadi. Don Juanning mashhur iborasi "Mening dinim go'zallik va sevgidir" hisoblanadi. Don Juan obrazining eng asosiy xususiyati iymonsizlik va an'anaviy va ijtimoiy qadriyatlarga qarshi bo'lishi hisoblanadi. Ommaviy odob-axloqni mensimaydigan, zamonaviy, bejirim va urfda kiyinishdan boshqa ijobiy tomoni bo'lmaydigan qahramon hisoblanadi. Don Juan - teatr, adabiyot, musiqa va tasviriy san'atlarda tez-tez uchraydigan afsonaviy obraz hisoblanadi. Uning kelib chiqishi ispaniyalik bo'lib, Chronique de Sevilyga ko'ra, Ispaniyaning zodagon oilalaridan birining farzandi Don de Tenorio ko'plab qizlarni va go'zal ayollarni yo'ldan uradi.

Turk adabiyotida Don Juan obrazi Tanzimot davridan keng uchraydi. Ahmad Midhat afandining Felatun bey obrazi qaysidir ma'noda turk adabiyoti Don Juani hisoblanadi. Adabiyot-i Jadida yozuvchilarining ko'plab romanlarida ham Don Juan obrazlari uchraydi. Xususan, Yoqup Qodri Qorausmono'g'lining "Ijaraga saroy" nomli romanining bosh qahramoni Izzat Melih tom ma'noda Don Juan hisoblanadi.

DORUK NOKTASI (KULMINATSIYA) – bu atama lotincha "culminatio" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, ishdagi har qanday kuchning eng yuqori kuchlanish nuqtasini bildiradi. Ko'pincha "culminatio" so'zi "tepalik", "tepalik",

"aniqlashtirish" deb tarjima qilinadi. Adabiy asarda ko‘pincha hissiy tepalik nazarda tutiladi. Adabiy asarlarda "xulosa" so‘zi asardagi harakatni rivojlantirishda keskinlikning eng yuqori momentini belgilash uchun ishlatiladi. Bu eng qiyin sharoitlarda qahramonlar o‘rtasida muhim to‘qnashuv (hatto hal qiluvchi) sodir bo‘ladigan payt. Ushbu to‘qnashuvdan so‘ng, tadqiqot syujeti tezda eksperimentga o‘tadi. Shuni tushunish kerakki, personajlar orqali muallif ko‘pincha asarlar qahramonlari bildirgan g‘oyalar bilan to‘qnashadi. Ularning har biri o‘z asarida tasodifan paydo bo‘lmaydi, ya‘ni o‘z fikrini harakatga keltirish va asosiy g‘oyaga qarshi chiqish (ko‘pincha muallifning fikriga to‘g‘ri kelishi mumkin).

Asarning murakkabligiga, aktyorlar soniga, ilgari surilgan g‘oyalarga, yaratilgan konfliktlarga, ishning yakuniga qarab murakkablashishi mumkin. Ba‘zi katta hajmli romanlar bir nechta avjiga ega. Qoida tariqasida, bu epik romanlarga (bir necha avlodlar hayotini tasvirlaydiganlar) tegishli. Bunday asarlarning yorqin namunalari L.N.Tolstoyning "Urush va tinchlik" romanidir. Bu nafaqat murakkab avjiga ega epik roman, balki kamroq hajmli asarlar ham bo‘lishi mumkin. Ularning kompozitsion murakkabligi, g‘oyaviy to‘liqligi hikoyalar va personajlarning ko‘pligi bilan izohlanadi. Nima bo‘lganda ham, o‘quvchining matnni idrok etishida kulminatsion nuqta doimo muhim rol o‘ynaydi. Xulosa matn ichidagi munosabatlarni va o‘quvchining qahramonlarga bo‘lgan munosabatini va hikoyaning rivojlanishini tubdan o‘zgartirishi mumkin.

Kulminatsiya odatda matnning bir yoki bir nechta qismlariga amal qiladi, cho‘qqini bir urinishda zabd eta oladi yoki xulosaga olib kelishi mumkin. Xulosa butun tadqiqot muammosining mohiyatini ochib beradi. Bu qoida ertaklardan to masallargacha va buyuk adabiy asarlar bilan tugaydigan har qanday badiiy matnga taalluqlidir.

DÖNEM (DO‘NEM) – davr. Biror buyuk millat adabiyotining tarixida o‘ziga xos xarakteristik xususiyatlarni namoyon qiluvchi ma’lum bir muddat.

DÖŞEME (DO'SHEME) – asarning boshlanish qismi. Xalq hikoyalarining muqaddimasi va uning syujetiga bevosita aloqador bo'lmagan, tanlangan so'zlar, manzumalar shu atama bilan bog'liq.

DRAM (DRAMA) – dramadan G'arb adabiyotida dastlab nazm, nasr yoki aralash she'rda yozilgan va sahnalashtiriladigan, nasrda yozilgan adabiy qiymatli asarlarda foydalanilgan. Ikkita asosiy tur bor: komediya va tragediya. XIX asrdan boshlab drama hayotning og'riqli tomonlarini ko'rsatadigan, balki hazil sahnalarini ham o'z ichiga olgan teatr turiga aylandi va fojia bo'lmagan asarlarda ham qo'llanila boshlandi. Turkchaga shu ikkinchi ma'no bilan kirdi.

DRAMATURG (DRAMATURG) – teatrshunos. Sahna, teatr uchun yozilgan dramatik asarlarning muallifi, ijodkori dramaturg deb atalgan.

DURULUK (ANIQLIK) – bu og'zaki ifodada, ayniqsa nasrda tushunarli bo'lgan, keraksiz mubolag'a va ortiqcha gaplardan xoli bo'lgan san'at turidir. Tushuntirilgan holatni to'liq tushunish uchun yetarlicha aniq. She'riyatdagi aniqlikning muqobili soddalikdir.

DÜĞÜM (TUGUN) – biror voqeani so'zlab berishni amalga oshiruvchi roman, hikoya, pyesa va boshqa muallif tomonidan so'zlanadigan asarlardagi eng kulminatsion muammoli qismi hisoblanib, voqealar rivojidadagi eng cho'qqi qismi.

DÜŞÜNCE (FIKR) – adabiy asarning mohiyatini to'ldiruvchi, mazmunini yaratuvchi, haqiqiy qadr-qimmatini beruvchi ikki asosiy unsurdan biri bo'lgan mavzu yoki mavzuni tashkil etuvchi narsa. Aql va aql mahsuli bo'lgan tafakkur adabiy asarlarning mavjudligining asosiy sabablaridan biridir. O'ylanmagan asarlar shaxsiy fantaziyalar qurboni bo'ladi. She'rlarda she'rda aytilgan fikrni mavzu, nasrda ifodalangan fikrni mavzu deb atash kerak. Rejaizoda Akrom, "Har bir san'at asari qalbning aksidir. Ifoda shakllari tashqi ko'rinishdan boshqa narsa bo'lib qolmaydi", - deb tafakkurning ahamiyatiga urg'u berdi. Agar adabiy asarni insonga qiyoslasak, undagi fikr insondagi ruh kabidir. Shakl tana va teri kabi tashqi elementlardan iborat. Jonsiz tana yashay olmaydi, tana (shakl)siz esa ruh (mohiyat/fikr) panoh topa olmaydi.

Tafakkurning ongda tug'ilishini qadimgilar "ixtiro", uning tartibga solinganligini "tartibga solish", boshqa narsalar bilan solishtirilmasligini esa "birlik" deb atashgan. "Bir jihatdan fikrning to'g'riligi "haqiqat", har bir jihatdan kelgan fikrning to'g'riligi "najot"dir" tamoyili qadimgi ulamolarning shiori bo'lib kelgan. Har qanday sababga ko'ra aytilgan/yoziqlan fikrlar to'g'ri, yolg'on yoki aldamchi bo'lishi mumkinligini ta'kidlagan MustafO Nihat O'zyon quyidagilarni ta'kidlaydi: "Haqiqiy fikr haqiqatni aytadigan fikrdir: "Barcha odamlar o'ladi". Agar fikrning bir qismi to'g'ri, bir qismi noto'g'ri bo'lsa, u yolg'on yoki paradoksal fikrlarga aylanadi. Bunday gaplar bir qarashda to'g'ri bo'lib ko'rinsa-da, aslida yolg'on bo'lsa, aldamchi bo'lib qoladi: "Zafat baxt keltiradi". Agar u umume'tirof etilgan fikrga zid bo'lsa, u paradoksal fikrga aylanadi: "Yig'lash va ibodat qilish bir xil darajada qo'poldir". Bulardan tashqari fikrlar ham mavzuga ko'ra chuqur, dadil, yuksak, sodda, g'alati hazil, qabih va hokazo bo'lishi mumkin, yuqoridagi fikrlarni mavzuga ko'ra emas, balki mazmuniga ko'ra ajratsak to'g'riroq bo'ladi.

DÜŞÜNCE YAZISI (MAQOLA) – nasr turlari ichida fikrga ko'proq o'rin beriladigan, fikr bilan shakllanadigan, ko'pincha biror tushunchaning ifodalanishi shaklida namoyon bo'luvchi maqola, fiqra, suhbat kabi asarlarning barchasi uchun qo'llaniladigan termin.

E (E)

EDEBÎ ELEŞTİRİ (ADABIY TANQID) - (ar. – دقن muhokama qilish, saralash) – adabiyotshunoslikning asosiy sohalaridan biri. Adabiy tanqid hozirgi adabiy jarayon muammolarini o'rganish, yangi paydo bo'lgan asarlarni bugungi kun nuqtai nazaridan g'oyaviy-badiiy tahlil va talqin etish, baholashni maqsad qilib qo'yadi. Adabiy tanqid adabiyotshunoslikning operativ, joriy adabiy jarayonga bevosita aralashadigan sohasidir. Aytish kerakki, adabiy tanqidni adabiyotshunoslikning tarkibiy qismi sifatida tushunish umume'tirofqa molik qarash emas. Ayrim mutaxassislar adabiy tanqidni adabiyotshunoslik ilmining tarkibiy qismi emas, balki adabiy yoki publisistik ijodning bir turi deb hisoblaydilar. Bu narsa adabiy tanqidning o'zigagina xos, adabiyotshunoslikning boshqa sohalaridan

farqlanuvchi xususiyatlari bilan izohlanadi. Adabiy tanqid o'zida adabiyotshunoslik ilmi, badiiy adabiyot va publisistikaga xos jihatlarni uyg'unlashtiradi. Avvalo, adabiy-tanqidiy asar faqat ilmiy doiralarga emas, balki keng auditoriyaga mo'ljallab yoziladi. Unda adabiy asar bahona kunning dolzarb ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy masalalaridan ham bahs etiladi. Shunga ko'ra, uning tili – ilmiy-ommabop til. Boz ustiga, badiiy asar haqida so'z borarkan, tanqidchi faqat tushunchalar vositasida emas, ba'zan obrazli tafakkur unsurlari bilan ham fikrlaydi; mantiqiygina emas, hissiy mushohadalarga ham tayanadi. Badiiy asar haqida fikr yuritayotgan, uni bugungi kun nuqtai nazaridan baholayotgan tanqidchi o'quvchi ommaga bevosita ta'sir qilishni ham ko'zda tutadi. Ayni paytda, badiiy asarni tahlil qilayotgan tanqidchining fikrlari adabiyot nazariyasiga, adabiyotshunoslik ilmining yutuqlariga asoslanadi. Bularning bari adabiy tanqidni adabiyotshunoslik, badiiy adabiyot va publisistika oralig'idagi hodisaga aylantiradi.

EDEBÎ ESER (BADIY ASAR)– adabiyot va san'atning voqe bo'lish va yashash shakli, yaxlitlik kasb etgan obrazlar tizimi, badiiy muloqot vositasi. Keng ma'noda badiiy asar san'atning u yoki bu turi (musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, kino, teatr va h.)ga mansub bo'lgan, insonning go'zallik qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyati mahsuli sifatida yaralgan yangi mavjudlikni anglatadi, ya'ni bu ma'noda alohida olingan musiqa asari ham, haykal yoki rangtasvir ham, film yoki spektakl ham – bari badiiy asar sanaladi. Termin faol qo'llanuvchi tor ma'nosida badiiy adabiyotga mansub bo'lgan “adabiy badiiy asar”ni bildiradi. Shu o'rinda adabiyotga mansub etiluvchi asarlarning hammasi ham badiiy asar bo'lavermasligini, “adabiy asar” bilan “adabiy-badiiy asar” tushunchalari farqlanishini ta'kidlash lozim (q. adabiyot, belletristika). Ya'ni “adabiy asar” tushunchasining qamrov doirasi keng bo'lib, “adabiy badiiy asar” uning tarkibiga kiradi. Masalan, hikoya, qissa, roman, memuar, sayohatnoma, esse janrlarida bitilgan asarlarning hammasi – “adabiy asar”, biroq sanalganlar ichida hikoya, qissa va romanga nisbatangina “badiiy asar” deyish mumkin. Adabiyotga mansub badiiy asar til vositalaridan tarkib topuvchi matn, u ham mohiyat e'tibori bilan nutq

hodisasidir. Nutq esa, ma'lumki, jarayon bo'lib, bu jarayonning amalga oshishi uchun adresant va adresatning bo'lishi talab etiladi. Ya'ni badiiy asar muloqot asosida dunyoga keladi: yozuvchi ijod onlarida tasavvuridagi o'quvchi bilan muloqotda bo'ladi – unga muayyan badiiy informasiyani yetkazadi, o'zining o'y-hislari bilan o'rtoqlashadi, u bilan bahslashadi, uni nimalargadir ishontirishga intiladi va h. Ayni shu muloqot – ijod jarayoni asar matnida muhrlanadi. Asarni o'qish jarayonida muloqot qaytadan jonlanadi: endi yozuvchi “tasavvurdagi suhbatdosh” mavqeiga o'tsa, o'quvchi real suhbatdoshga aylanadi. Badiiyat hodisasi faqat ikki ong tutashgan nuqtadagina, ya'ni ijod (yozuvchi va tasavvurdagi) va o'qish (o'quvchi va tasavvurdagi yozuvchi) jarayonlaridagina mavjud. Boshqacha aytsak, matn o'qish (hamda ijod) jarayonidagina badiiy asarga, badiiyat hodisasiga aylanadi, o'qilmagan paytda esa u bir jism – qog'oz, muqova, rangdan iborat narsa, xolos. Shunga ko'ra, badiiy asar so'z san'atining voqe bo'lish (moddiylashish) shaklidir. Ikkinchi tomondan, o'zida muloqot jarayonini aks ettirgan badiiy matnda keyingi muloqotlar potensial holda mavjud: u har gal o'qilganda, muloqot (badiiyat hodisasi) jonlanaveradi, shunga ko'ra, badiiy asar so'z san'atining yashash shaklidir. Ijodkor va o'quvchi orasidagi badiiy muloqotni amalga oshirishga xizmat qilgani uchun ham badiiy asar badiiy muloqot vositasi deb tushuniladi. Badiiy asarda ijod jarayoni, san'atkor ongida kechgan ijodiy-ruhiy jarayon akslanadi. San'atkorning ijod onlaridagi ijodiy-ruhiy holati betakror bo'lib, bitta daryoga ikki bora sho'ng'ib bo'lmaganidek, uning xuddi shu ijodiy-ruhiy holatga qayta tushishi mumkin emas. Demak, o'zida muayyan ijodiy ruhiy holatni aks ettirgan badiiy asar ham betakror (fenomenal) hodisadir. Ikkinchi tomondan, o'sha ijodiy-ruhiy holatning o'zi tom ma'nodagi butunlik, ijod onlarida reallikdan uzilib, ideal o'lchoviga o'tgan san'atkorning ma'naviy-ruhiy butunligi, badiiy asardagi har bir unsur esa o'sha betakror va butun ijodiy-ruhiy holat mahsuli, unda bironta ham ortiqcha unsur mavjud emas. Zero, asardagi barcha unsurlar, hatto bizga ortiqchadek tuyulganlari ham muallifning ijod onlaridagi ruhiy holatini, demakki, asarning mazmun-mohiyatini o'zida aks ettiradi. Anglashiladiki, badiiy asar – butunlik, bu

butunlikdagi biror-bir unsumni asar mazmun-mohiyatiga putur etkazmagan holda olib tashlash mumkin emas. Sababi, badiiy asarni tashkil qilayotgan unsurlarning bari bir-biri bilan mustahkam aloqada, ayni shu aloqalar asosida butunlik yuzaga keladi, ya'ni badiiy asar – qismlardan tashkil topayotgan butunlik, sistem butunlikdir. Uning qismlari orasidagi aloqa shu qadar muhimki, ularning yetarlicha anglanmasligi asarni chala, o'z mohiyatidan o'zgacha tushunishga olib kelishi mumkin. Zero, har bir qism butun talabiga mos kiritilgan, demak, qismlar orqali butun tushuniladi, qismning mohiyati butun tarkibidagina namoyon bo'ladi. Demak, badiiy asarni o'qiyotgan odamdan uning sistem butunlik ekanini hamisha yodda tutish, har bir qismni alohida va boshqa qismlar bilan aloqadorlikda, shuningdek, uni bir butun holicha ham tasavvur eta bilish talab qilinadi.

EDEBÎ TÛRLER (ADABIY JANRLAR) – adabiy asarlarning ayrim xususiyatlarini hisobga olgan holda tasniflash natijasida paydo bo'ladigan matn turlariga janr deyiladi. Janr deganda adabiyotda ma'lum mavzular, xususiyatlar, shakllar, texnikalar va hatto qoida yoki tamoyillarga ega bo'lgan asarlar yodga tushadi. Hikoya, roman, doston va boshqalar. Bu kontekstda birinchi navbatda hikoya va she'riyatni yodga soladi. Nazm turlari she'r mazmuniga qarab alohida farqlanadi.

G'arbda nazm yo'nalishidagi asarlar qadimdan lirik, epik, dramatik va didaktik kabi turlarga bo'lingan; Nasriy asarlar ham roman, tanqidiy asarlar, tarix, notiqlik, hattotlik kabi asosiy sarlavhalar ostida guruhlangan. Gazeta keng tarqalgach, bu janr kengroq ma'noda qo'llanila boshlandi va har bir maqola janr sifatida qabul qilindi; insho, maqola, hazil va boshqalar shular kabilardir.

Bugungi kunda bu turlar deyarli bir-biriga qorishgan. Hikoya she'riyatga yaqin keldi; She'r hikoya tarzida yozila boshladi. Adabiy asarlarni mazmuniga ko'ra uch guruhga bo'lishgan: “real”, “ideal” va “harakat”.

EDIB (ADIB) – adabiyot sohasi bilan shug'ullanuvchi, adabiyotni o'ziga kasb qilib olgan shaxslarga nisbatan aytiladi. Bu termin “adabiyotchi” ma'nosida ham keladi.

EDİSYON KRITİK (TANQID) – qiyosiy-tanqidiy matn nashri. Turli nusxadagi badiiy asar matnini chog‘ishtirib o‘rganish natijasida eng to‘g‘ri nusxaning tanlanishi va chop etilishi. Ba‘zan tanqidiy yoki ilmiy nashr ham deyiladi, bunda matn nusxalaridagi farqli jihatlar iqtiboslar, sharh va izohlar orqali amalga oshiriladi.

EFSANE (AFSONA) – tabiatga oid bo‘lmagan tashqari xususiyatlarga ega shaxslar hayoti va voqealar haqida hikoya qiluvchi rivoyatlar. Afsona xalqning xayoloti bilan yaratilgan "ideal inson tipi"ni beradi va avloddan-avlodga o‘tib keladi. Afsona va ertaklar o‘rtasida uyg‘unlik mavjud bo‘lib, har ikki janrda ham g‘ayrioddiy voqealar tasvirlanadi. Ammo afsona ko‘proq ishonarli bo‘lib, hikoya va doston janrlariga yaqin hisoblanadi.

Afsonalar quyidagicha tasniflanadi:

1) Yaratilish afsonalari (Dunyoning yaratilishi, tabiat mavjudotlarining paydo bo‘lishi, qiyomat kunlari); 2) Tarixiy afsonalar; 3) Favqulodda shaxslar, mavjudotlar va kuchlarni o‘z ichiga olgan afsonalar; 4) Diniy afsonalar.

Turk afsonalarida qahramonlik, fidoyilik, jasorat, axloqiy xatti-harakatlar, ijtimoiy tartibga sodiqlik, Allohning qudratiga ishonch, rostgo‘ylik, saxovat, samimiyat kabi mavzular o‘rin olgan. *“Genç Osman”*, *“Boş Beşik”*, *“Çakıcı Efe”*, *“Çoban Çeşmesi”*, *“Gelin Kaya”*, *“Cennet Dağı”*, *“Kan Kuyusu”*, *“Yusufçuk Kuşu”* kabi afsonalar xalq orasida hozirgacha aytilib kelinmoqda.

EGLOG (EGLOG) – Cho‘ponlarning o‘zaro suhbatlari, qir hayotining go‘zalligi haqidagi suhbatlari shaklida yozilgan she‘r turidir. Lotin adabiyotida rivojlangan bu janr asosan G‘arb adabiyotiga xos bo‘lib, voqeaga asoslanganligi va obrazlar orqali bayon etilganligi tufayli kichik pyesaga o‘xshaydi. Eglog janri turk adabiyotida deyarli uchramaydi.

EGZİSTANSİYALİZM (EKZISTENSIYALİZM) – mavjudlik falsafasi — falsafadagi yo‘nalishlardan biri. Adabiyotda bu yo‘nalish namoyandalari inson o‘z qadr-qimmatini o‘zi yaratishiga, dunyoda uni boshqaradigan o‘zidan boshqa hech narsa yo‘qligi fikrini davo qiladilar. Ekzistensiyalizm falsafasi dastlab (1927) nemis

faylasufi Martin Xaydegger (1889-1977) tomonidan ilgari surilgan. Fansuz faylasufi va yozuvchisi Sartr (1905-1980) tomonidan esa ikkinchi jahon urushi davrida adabiyotga tatbiq etishi bilan badiiy asarlardan joy oladi. Ekzistensiyalizmning ildizlari Sokratga (miloddan avvalgi 469-399) borib taqaladi, faylasuf insonni birinchi marta o'zini o'zi bilishi va tushinishi haqida dastlabki fikrlarni keltiradi. Barcha falsafiy yo'nalishlar singari, ekzistensiyalizm ham oldingi yo'nalishlarga qarama-qarshilik yo'nalish sifatida vujudga keladi. Ekzistensialistlarning boshqalardan asosiy farqi o'z g'oyalarini bevosita falsafiy konsepsiya sifatida tanitmaganlar. Ekzistensialistlar o'zlarining bir tizimga yo'naltira olmagan qarashlarini, asosan, shaxsiy hayotlarini tasvirlaydigan adabiy asarlarida yoki kundaliklarida bayon qilganlar. Ekzistensial adabiyotning turk adabiyotida o'ziga xos falsafiy qarashlari Farid Edgu ijodida keng yoritiladi:

Hep koşuyorsun, hep koşuyorsun. hiç durmayacak mısın sen? dedim. Ben durmasını bilmem ki, dedi. Yeter ki sizler yolumdan çekilin ve bana böyle anlamsız sorular sormayın.

Böyle koştuğuna göre varacağın bir yer olmalı, dedim. Dünyanın yuvarlak olduğunu öğretilmediler mi sana? Ne kadar koşarsan koş varacağın yer burası.

Yol açın bana, yol açın, diye inledi. Bir kez durursam bir daha koşamam, bunu anlamıyor musun?

EĞİLİMİ (TENDENSIYA) – tasvirlanayotgaan voqea-hodisalarga muallifning g'oyaviy-hissiy munosabati, obrazlar sistemasi orqali aks etuvchi asar problematikasining badiiy idrok etilishi va baholanishi.

EKLEKTİZM (TANLAB OLİSH USLUBİ) – falsafada bir-biriga mos keladigan qarashlarni birlashtirib, mos kelmaydiganlarini inkor etishga asoslangan yondashuv. Adabiyotda esa turlicha va hatto qarama-qarshi estetik yoki uslubiy yo'nalishlarni bir asarda uyg'unlashtirishga intiluvchi keng ko'lamli did va ifoda uslubi.

ELEŞTİRİ (TANQID) – adabiy asarlarni baholash, tasniflash, tushuntirish va tanishtirish maqsadida yozilgan maqolalarga tanqid deyiladi. Boshqacha qilib

aytganda, tanqid har qanday intellektual va adabiy asarning mazmun-mohiyati, tuzilishi, ijobiy va salbiy tomonlarini tadqiq etuvchi yoki ayrim kishilarning jamiyatga munosabati va tendentsiyalarini o'rganib, bir xulosaga keladigan gazeta va jurnallardir. Tanqidda asarning go'zal va xunuk, to'g'ri va noto'g'ri tomonlari ko'rsatiladi. Shu tariqa ijodkorga (shoir, yozuvchiga) yanada yetuk asarlar yaratishda yordam va yo'l-yo'riq ko'rsatiladi.

Tanqid so'zi biz uchun doimo salbiy ma'noga ega bo'lgan. Bu nafaqat bizda, balki bir fransuz shoirining: "Bu odamdan qoch, u tishlaydi, u tanqidchidir", degan so'zlari keltirilgan. Tanqid maqolalarini o'qish asosan qiyin. Tanqidiy asar jiddiylikni va sabr-toqatni talab qiladi. Tahsin Yujel, "The ABC's of Criticism"da, tanqidiy asar haqida shunday deydi: "O'qish tajribasini uzatish". Adabiy dunyomizda deyarli ikki xil tanqidiy maqolalar muomalada. Birinchisi, qadriyatlarni ochib beradigan, mulohaza yurituvchi va ularga ergashganlar tomonidan e'tiborga olinmaydigan maqolalar. Ikkinchisi, zavq bilan o'qiladigan, lekin pirovardida qaror qabul qilishdan uzoq bo'ladigan "sub'ektiv" maqolalar. Yozma tanqid badiiy asarga "tushuntiruvchi", "boyituvchi", "barqaror" va "zamonaviylashtiruvchi" sifatlar qo'shgani uchun uning avlodi asar ijodkorlariga, o'quvchiga yo'l-yo'riq ko'rsatishi muqarrar. Tanqidiy asarning ijodkorga emas, balki adabiy muhitga, ayniqsa, kitobxonga hal qiluvchi vazifasi borligini hech kim inkor etmaydi.

Aytishlaricha, ayrim tanqidiy maqolalar tugatilishi bildiriladi, bu haqiqat. Biroq, asrlar o'tib, o'zlariga o'rin yaratishi mumkin bo'lgan ba'zi maqolalar mavjud. Tanqidiy maqola "boshqa nutqni tavsiflash va tahlil qilish", tushuntirish, ma'lumot berish. Agar unda tuzatish, kamaytirish yoki yakunlash yoki taqqoslash kabi xususiyatlar bo'lmasa, bu boshqa sohaga kirganligini anglatadi. Tanqid – "asarga asoslangan" ikkinchi darajali "ijod". Bir ma'noda "matn ustiga matn" deganidir.

Asarni idrok etishda, jamiyatning san'atga bo'lgan didini oshirishda, san'atni ijodkor va jamiyat uchun qo'llanma bo'lishida tanqidchining o'rni katta. G'arb mutafakkirining fikricha, "Ijodkor - bu go'zal narsalarni yaratadigan odam.

Tanqidchi - bu go‘zal narsalardan olgan taassurotlarini boshqa uslub yoki yangi materialga aylantira oladigan odamdir”, - deya ta’riflagan.

Tanqid yozayotganda ko‘rib chiqilayotgan asarning mohiyatini yaxshi anglab, qanday badiiy tushuncha bilan yozilganini bilish kerak. Asarning yaratilishiga munosabat, uning umumiy davr tushunchasiga mos keladimi, ijodkor bu asari bilan san‘at sohasida jamiyatning o‘zgarishiga hissa qo‘shyaptimi kabi tanqidiy maqoladan ko‘zlangan asosiy maqsad ko‘rib chiqilayotgan asarning o‘ziga xosligi, til va ifoda xususiyatlari haqida fikr yuritishdan iboratdir.

ELIFNAME (ALIFNOMA) – alifbo tartibida, ya’ni “Alif” harfidan to oxirgi harfgacha tartib bilan yozilgan bayt yoki to‘rtliklardan tashkil topgan she’riy janr. Alifnoma janri xalq og‘zaki ijodi yoki devon adabiyotida kuzatiladi.

EMPRESYONİZM (IMPRESSIONIZM) – voqelikni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlash orqali emas, balki uni bog‘liq his-tuyg‘ularni vositasida tasvirlash usuli hisoblanadi. Impressionizm XIX asrning oxirida Fransiyada vujudga kelgan. Yo‘nalishning ta’siri avval tasviriy san’atda, keyin esa boshqa san’at turlarida aks etadi. Impressionistlar tashqi dunyoni ularda qoldirgan taassurotlar orqali ifodalaydilar. Impressionizm ijod ahli uchun hayajon va ma’naviy ozuq berish va rag‘batlantirish vositasi sifatida baholadi. Impressionizm vakillari san’atda tabiatni shaxsiy idrok va ushbu idrok nuqtai nazaridan ifodallash imkonini beradi. Ma’lum shakl yoki normalarga bo‘ysunmaydilar. Impressionizm tarbiyaviy, didaktik adabiyotni rad etadilar. Ayniqsa, rangtasvirda tizimsizlik va rang ustunligini ilgari suradilar. Adabiyotda nasr, nazm va dramada qisqalik va lo‘ndalikni targ‘ib qilganlar. Rassomchilikda Edgar Degas (1834-1914), Pol Gaugum (1848-1903), Pol Cuzzanne (1839-1906), adabiyotda esa Artur Rimbaud (1854-1891) va Pol Verlen (1844-1896) bu oqimning muhim vakillari hisoblanadi. Jahid Sitqi Taranjining “Desam ki” she’ri nazmdagi impressionizmning mashhur namunalaridan biri hisoblanadi:

*Desem ki sen benim için,
Hava kadar lâzım,*

*Ekmek kadar mübarek,
Su gibi aziz bir şeysin;
Nimettensin, nimettensin!*
(...)

ENTRIKA (INTRIGA) – hikoya, roman, drama janridagi voqealarni yanada qiziqarli bo‘lishi uchun qorishiq va jozibali tasvirlar bilan boyitish. Bunday voqealar tasviri aksariyat hollarda sarguzasht va detektiv asarlarda ko‘zga tashlanadi.

ENTONASYON (INTONATSIYA) – gapda bog‘in, so‘z yoki mazmunli birliklar ustidagi tovushlarning baland-past bo‘lishidir. So‘zlovchining ma‘noni to‘liq va aniq yetkazishiga yordam beradi. Shu bilan birga, tinglovchini ruhlantiruvchi, hayajonga soluvchi yoki ta’sirchanlikni oshiruvchi xususiyatlarga ham ega. Intonatsiya gapning ma‘nosini belgilovchi asosiy tovush vositalaridandir.

EPIGRAF (EPIGRAF) – adabiyotda asar boshida joylashtiriladigan qisqa matn bo‘lib, u ko‘pincha she‘r, maqol, hikmatli so‘z yoki boshqa bir muallifning fikridan iqtibos tarzida bo‘ladi.

Epigraf asarning mazmuni, g‘oyaviy yo‘nalishi yoki asosiy kayfiyatiga ishora qiluvchi vosita sifatida xizmat qiladi. U o‘quvchini asarga tayyorlaydi, muallifning niyatini anglatadi yoki asardagi asosiy g‘oyani chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Misol uchun, ba’zi romanlar yoki hikoyalar mashhur bir shoirning bir misrasi yoki diniy matndan bir ibora bilan boshlanadi — bu esa butun asar mazmuniga ma‘no baxsh etadi.

EPIFONEM (DONOLIK BILAN YAKUNLASH) – og‘zaki yoki yozma asarda aytilgan fikrlarning donishmandona, hikmatli bir ibora yoki jumla bilan yakunlanishi. Bu usul, asarning oxirida chuqur mazmunli, qisqa va ta’sirchan so‘z bilan yakun berish usulidir.

EPILOG (EPILOG) – so‘nggi so‘z. Badiiy asarlarning xulosa bo‘limi; Badiiy asarning mavzu yoki qisqa mazmunini umumlashtirgan xulosa qismi. Antonimi prolog, adabiyotda keng qo‘llaniladigan termindir.

EPİZOT (EPIZOD) – roman, hikoya, ertak, doston va afsona singari voqeani hikoya qilish bilan bog‘liq janrlarda asarning asosiy voqealari ichidagi kichik bo‘limlarga berilgan termin. Epizodlar asosiy voqealarga bog‘liq, ammo ular asarda ikkinchi darajali voqealar sifatida ko‘rinadi.

EPOPE (EPOS) – asosan qahramonlik haqidagi uzun nazmiy hikoyalarning umumiy nomi. G‘arb adabiyotida paydo bo‘lgan, rivojlangan va tarqalgan bu tur asarlar turkiy adabiyotning nazmiy doston/hikoyalariga o‘xshab ketadi. Eposlar bir qahramon atrofida shakllanadi. XIX asrning oxirgi choragida izlanishlarda bo‘lgan turk shoirlari eposni eslatuvchi asarlar mashq qilishgan. XX asrning boshidayoq Ziya Go‘kalp va Mehmet Emin Yurdakulning nazmda yozgan ba‘zi asarlari eposni yodga soladi. Keyingi yillarda ham turk she‘riyatida epos namunalarini yozish davom etgan.

ESTETISİZM (ESTETISIZM) – san‘at va san‘at asarini, ma‘lum bir fikr shakllantirish, uni himoya qilish, ifodalash, tushuntirish vositasi bo‘lishdan uzoq tutib turli xil fikrlardan tozalash orqali, shunchaki go‘zallik /estetika yo‘li bilan his-tuyg‘ularni, zavqlanib qoniqish his qilish fursati hisoblanadi.

EŞMETİN (VARIANT) – xalq og‘zaki ijodida bitta asarning syujet va kompozitsiyasida turli o‘zgarishlar bilan bir nechta nusxalarga ega bo‘lgan asarga nisbatan qo‘llaniladi. Avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan og‘zaki asarlar turli davrlarda, xalq vakillari tomonidan turlicha o‘zgarishlar bilan aytib kelingan. Bunday jarayonda yaratilgan bitta asarning bir nechta variantlari yozib olingan.

EYLEYEN (AKTANT) – narrativda ma‘lum bir harakat, vazifani bajaruvchi narrativ modelning ishtirokchilari. Semiotika narrativ modelda istash, bilish, qodir bo‘lish va mavjud bo‘lish shartlari (modalliklari)ga ko‘ra aktant modelida oltita aktantni ajratadi: yuboruvchi aktant, harakat obyekti; orzu obyekti; yordamchi va qarshi kuch kuch aktanlari. Aktant tushunchasi shartli (funktSIONAL) birlik bo‘lib, u nafaqat qahramon (roviy, qahramon va boshqalar), balki hayvonlar, buyum va tushunchalar ham bo‘lishi mumkin.

EZGİ (MELODIYA) – ohang, Sado. She'riy asarlarda, quloqqa yoqimli uslubda yaratilgan ovoz tizimi. Maqom, xalq folklori kabi yo'nalishlarda ham uchraydi.

F (F)

FABL (FABL, MASAL) – ijodiy g'oyani, badiiy asar mazmunini, voqelikni majoziy obrazlar orqali hikoya qiluvchi she'riy masal turi. Fabl-masallarning asosiy xususiyati didaktikligida hisoblanadi. Masallar kitobxonga saboq berish, nasihat qilishni maqsad qilib oladi. Masallar janri xalq og'zaki ijodining ertaklar janridan ta'sirlangan holda vujudga keladi. Masal janrida birinchilarda bo'lib Ezop qalam tebratadi. Uning asarlari turk tiliga "Ezop masallari" deb tarjima qilingan. Ezop miloddan avvalgi 620-560 yillarda ijod qilgan bo'lib, u La Fonten kabi o'zidan keyin kelgan ko'plab hikoyanavislarga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Turk adabiyotida Mavlono Jaloliddin Rumiyning (1207-1273 "Masnaviya" asarida ba'zi bo'limlar ertak xususiyatiga ega. Shayxiyning (1371-1431)ning "Harnoma" asarini ham ma'lum bir ma'noda masal janrida deyish mumkin. Ibrohim Shinosiy ijodida ham masallar uchrab turadi. La Fontenning quyidagi masallari mashhur:

HOROZLA İNCİ

Horoz çelesi bir gün

Bir inci çıkarmış çöplükten.

Hemen kuyumcuya gitmiş: - İyi bir şeye benziyor, demiş;

Gel, al şunu da,

Bir mısır tanesi ver bana.

Cahilin birine babası,

Bir kitap bırakmış ölürken,

Eski bir el yazması.

Hemen gitmiş kitapçıya: - Bak, demiş, kapağı meşinden.

Gel, al şunu da,

Bir liracık olsun ver bana.

(La Fontaine)

Tilkinin biri bir heykel kafası görmüş,

Kocaman bir kafa,

Ama bakmış içi boş; - Aferin yapana, demiş tilki.

Öyle güzel bir kafa yapmış ki!

Kelle kulak yerinde,

Bir beyni eksik,

Nice ağalar beyler

Tıpatıp bu heykele benzer.

(La Fontaine)

FACIA (FOJIA) – drama va tragediya kabi achinarli teatr asarlariga Tanzimot va Meshrutiyat davrlarida berilgan nom.

FAKR (FAQR) – faqr bu kerakli narsaning yoʻqligini anglatadi. Tasavvufda banda oʻzida hech qanday borliqni koʻrmaydi, hamma narsani Allohga havola qiladi, uning shaxsi, amali, holati va mavqeyi Allohning inoyati ekanini qabul qiladi. Kambagʻallik — bu dunyodan yoki jami isrofgarchilikdan hech narsaga qalbingdan joy bermaslik va bor narsangni Xudoning irodasiga topshirish va uni Uning yoʻlida sarflashdir. Chunki hamma narsaning haqiqiy egasi Allohdir. Hujviriyy “faqir” degan maʼnoni anglatuvchi “faqir”ga quyidagicha taʼrif beradi: *“Kambagʻal — hech narsasi boʻlmagan va hech narsaga zarar keltirmaydigan kishidir. U sabablar (boylik va boylik) mavjud boʻlganda boydir va sabablar mavjud boʻlmaganda ham hech qanday sababga muhtoj boʻlmas Uning kambagʻalligidan tashqari, sabablarning mavjudligi va halokati, yaʼni mulk va boylik tengdir.”*

FAKRNAME (FAQRNOMA) – Ahmad Yassaviyning “Devoni hikmat”ning bir necha toshbosma va baʼzi qoʻlyozmalarida muqaddima tarzida berilgan mustaqil risola. Asar sayri suluk sohiblari, yaʼni tariqat ahliga moʻljallangani, faqr tushunchasi, faqrning maqom va martabalari unda bilagʻonlik bilan talqin etilgani hamda shariat, tariqat, maʼrifat, haqiqat bosqichlaridan eʼtiborga olinsa Yassaviy muallifligiga kishida ishonch paydo boʻladi. Devon “Faqrnoma” deb atalgan

so‘zboshi bilan boshlanadi. “Faqrnoma” faqirlik ta’rifiga bag‘ishlangan. Tasavvufda mol-dunyoga hirs qo‘yish qattiq tanqid qilinadi, faqirlik ulug‘lanadi. Faqirlik qashshoqlik, miskinlik emas. Bu tushunchalar bir-biridan farq qiladi. Faqir o‘z kundalik tirikchiligigagina yetarli ozuqasi bor, muhtojligi yo‘q kishi, lekin unda ortiqcha narsa bo‘lmaydi. Qashshoqning esa kundalik ehtiyojiga ham ozuqasi yo‘q.

FASI (FASL) – qism, bo‘lim. O‘tgan davrlar, kitobning har bir qismi bo‘limiga berilgan nom. Fasl XIX asr teatr asarlarida “bob”, “parda” degan ma’nolarda qo‘llanilgan. Bog‘lashda qo‘shimchalardan foydalanmasdan tuyg‘u va fikrlarning qisqa jumlar bilan ifoda etilishiga ham fasl yoki bob deyilgan. “Olimsiz ilmingizning g‘oyati yo‘q, Qodirsiz qudratingizning nihoyasi yo‘q” (Sinan Posho).

FAZLALIK (PLEONAZM) – bir xil yoki sinonimik ifoda vositalarining (til birliklarining) semantik jihatdan takror holda qo‘llanishi. Pleonazm tejamlilik prinsipiga zid hodisadir. Biroq shunga qaramay u uslubiy vazifa bajarishga asoslanadi. Pleonastik qo‘llanish uchun shakliy takror asosiy mezon bo‘la olmaydi, balki mavjud ma’noning qayta takrorlanishi asosdir. Nutqda takrorlanayotgan birliklarning turi (qo‘shimcha, so‘z, gap)ga qarab, pleonazmni quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1. Leksik pleonazmlar; 2. Semantik pleonazmlar; 3. Affiksial pleonazmlar; 4. Leksik-affiksial pleonazmlar. 5. Sintaktik pleonazmlar.

Agar sinonim yoki semantik jihatdan yaqin bo‘lgan so‘zlar leksik birlik sifatida birikib, o‘zaro aniqlovchi — aniqlanmish munosabatida bo‘lsa, ular leksik pleonazmlar hisoblanadi: ko‘ppak it, tuz namak, interval oralig‘i, mayda mikroblar kabi. Bunday tautologik xarakterdagi pleonazmlar ko‘pincha o‘zlashma so‘zning ma’nosini to‘la anglamaslik yoki hisobga olmaslik natijasida unga shu so‘zning o‘zbekcha sinonimini qo‘shish tufayli vujudga keladi. Ba’zi leksik pleonazmlarda aynan bir tushunchaning takrori mavjud bo‘lsa-da, o‘zlashma so‘z semantikasida ma’no siljishi ro‘y beradi: bosh-oyoq sarpo (forscha “sar-po” — bosh-oyoq), lahm go‘sht (arab. “lahm” – go‘sht).

Affiksial pleonazmlar qo‘shimchalarning takrorlanishi natijasida vujudga keladi: kuylashaylik, kuylaylik, ko‘kimtirroq (-imtir va roq), singlisi (-i va -si) va

boshqa leksik-affiksali pleonazmlarda o‘zak-negiz anglatgan ma’no qo‘shimcha orqali yana takror ifodalanadi. Masalan, to‘qayzor, o‘rmonzor so‘zlarining o‘zagida o‘rin ma’nosi ham, jamlik ma’nosi ham anglashiladi. Kulolchi, omborxona, yotoqxona so‘zlarida ham pleonastik qo‘llanish kuzatiladi. Bunday hollarda pleonastik qo‘llanishga hojat yo‘q. Til doimo o‘ta aniqlikka intilar ekan, unda ortiqchalikning yuzaga kelishi tabiiydir. Ortiqchaliklar esa ko‘pincha uslubiy vazifa uchun xizmat qiladi. Tautologiya ham pleonazmning bir ko‘rinishi hisoblanadi.

FECR-İ ATİ (FEJR-I OTI DAVRI) – adabiy guruh. “Sarvati Funun” jurnali 1901-yilda yopiladi. “Edebiyati jedide” guruhi ham tarqatib yuboriladi. Biroq 1909-yilda ba’zi adabiyot va san’atsevar yoshlar, “Edebiyati jedide” guruhining turk adabiyotini g‘arblashtirish yo‘lidagi faoliyatidan qoniqmaydilar va “Fejri Oti” (Kelajak ziyosi) nomli yangi guruh tashkil qiladilar. “Fejri Oti” (1909-1912) guruhining oldingi guruhlardan farqli jihati shunda ediki, bu guruh vakillari uchun san’at g‘oyalar targ‘ibi uchun vosita emas, balki aynan maqsadning o‘zi edi. Bu guruh poeziya mohiyatida go‘zallikni ko‘radi va murakkab, noan’anaviy, timsoliy uslubda asarlar ijod etadi. “San’at xususiy va ehtiromga sazavordir” tamoyili bu guruh shioriga aylanadi.

FESAHAAT (NUTQ GO‘ZALLIGI) – fikrning, so‘zning bama’niligi, jozibadorligi. She’riy nutqdagi ohangning serjiloligi, nafis ifoda.

FIKTİF (TO‘QIMA) – haqiqiy bo‘lmagan, taxmin qilingan degan ma’noni anglatadi. Roman, hikoya, ertak, xalq ertak va doston kabi badiiy adabiyot janrlari uchun qo‘llaniladi. Bu turdagi asarlar memuar, tarix, biografiya, sayohat yozuvlaridan asosiy farqi uydurma, badiiy to‘qimaga asoslanishi hisoblanadi. Bunday asarlar tasvirga asoslanganligi uchun voqea va qahramonlar xayoliy hisoblanadi.

FIKRA (LATIFA) – fiqra so‘zi madaniyat va adabiy sohada bir qancha ma’nolarda keladi: 1. Gazeta va jurnallarning bir burchagiga yozilib kundalik voqealarni hikoya qilib ularga qisqacha javob beradigan kichik nasriy janrga fiqra

deyiladi. 2. Biror voqea yoki hodisani kulgili, yumorga asoslanib yoziladigan epik turning kichik janri, latifa.

FIRAKNAME (FIROQNOMA) – furqatnoma, hajrnoma. Ayriliq qo‘shig‘i. Turk devon adabiyotida asosan, bolalar va yoshlarning o‘limi, biror davlat hukmdorining o‘z mavqeidan pastga tushishi yoki o‘ldirilishi munosabati bilan yoziladigan kichik manzumalarga aytiladi. Bu atama o‘zida “ağıt” xususiyatini aks ettiradi.

FÜTÜRİZM (FUTURIZM) – futurizm. An’anaga, o‘tmish qadriyatiga qarshi bo‘lgan, zamon olib kelgan yangiliklarni ulug‘laydigan, texnologiyani, ayniqsa, mexanizatsiyani qo‘llab quvvatlaydi. Nigohini kelajakka qaratuvchi badiiy oqim. Futuristlarni muzey, kutubxona, tarix kabi o‘tmish merosini bugungi kunga yetkazuvchi qadriyatlar qiziqitirmaydi. Zamonaviy hayotning rang-barang sur’ati va tasvirini yangi vostilarini sinab ko‘rishga qaratilgan futurizm san’at doiralarida unchalik e’tibor qozonolmaydi va tez orada barham topadi; Uning o‘rnini keyinchalik paydo bo‘lgan dadaizm va syurrealizm oqimlari egallaydi. Bu harakatning asoschisi va kashshofi italyan shoiri Filippo Tommaso Marinetti (1876-1944) hisoblanadi. Yevropa san’atdagi o‘zgarishlarning boshlang‘ich nuqtasi bo‘lgan Italiyada Marinetti va uning izdoshlari tomonidan 1909-yil 22-fevralda “Figaro” gazetasida chop etilgan san’at deklaratsiyasi san’at va adabiyot tarixidagi inqilob bo‘ladi. 1912-yilda Marinetti guruhi tomonidan e’lon qilingan ikkinchi deklaratsiyada esa badiiylilikning yangi shakllari ko‘riladi unga ko‘ra: so‘zlar erkin shaklda ishlatiladi, gap qurilishi va barcha tinish belgilari rad etiladi, fe’llar esa infinitiv (mastar) shaklda qo‘llaniladi, ifodani bo‘rtiruvchi sifatlar og‘irlashtiruvchi qo‘shimchalardan voz kechiladi, she’riyatda an’anaviy (vazn, qofiya, misra) tark etilib, sarbast she’rni targ‘ib etiladi. Futurizm Rossiyada bolsheviklar inqilobidan so‘ng (1917) eng ommalashgan va uzoq vaqt saqlanib qolgan oqim hisoblanadi. Rus adabiyotining eng muhim fütürist vakili Vladimir Mayakovskiy (1893-1930) hisoblanadi. Turk adabiyotida uning izdoshi Nozim Hikmat (1902-1963) turk adabiyotidagi futurizm eng yorqin namoyandasi sanaladi uning she’rlarida

qadriyatlar va oʻtmish bilan bogʻliq qarashlarni oʻrnini kelajak va texnika asriga boʻshatish gʻoyasi ustunlik qiladi:

Makinalaşmak İstiyorum! trrrrum, trrrrum, trrrrum! trak tiki tak! makinalaşmak istiyorum! beynimden, etimden, iskeletimden geliyor bu! her dinamoyu altıma almak için çıldırıyorum! tükrüklü dilim bakır telleri yalıyor, damarlarımda kovalıyor oto-direzinler lokomotifleri! trrrrum, trrrrum, trak tiki tak makinalaşmak istiyorum! mutlak buna bir çare bulacağım ve ben ancak bahtiyar olacağım karnıma bir türbin oturtup kuyruğuma çift uskuru taktığım gün! trrrrum trrrrum trak tiki tak! makinalaşmak istiyorum!

FÜTÜVVETNAME (FUTUVVETNAME) – doʻkondorlar haqida bahs yuritiladigan va ular amal qilishlari kerak boʻlgan odob qoidalarini diniy tomondan tushuntiradigan manzum va mansur asarlarga beriladigan umumiy nom.

G (G)

GALUSINASON (GALLYUTSINATSIYA) (lotincha: hallucinatio – yolgʻon koʻrinish) – tuygʻularning aldashi; real hayotda boʻlmagan irreal narsa yoki hodisaning qahramon koʻziga koʻrinishi yoki eshitilishi. Gallyutsinatsiyani koʻrinish, eshitish, taʼm bilish va umumiy hissiy kabi turlarga ajratish mumkin. Ularning bir nechasi bir paytda sodir boʻlishi ham mumkin. Tibbiyotda gallyutsinatsiyaga kasallik belgisi, psixoanalizda esa alohida ruhiy kategoriya sifatida qoraladi. Qirgʻiz folklorshunoslari manaschining jazba holini ifodalashda gallyutsinatsiya istilohidan foydalanadilar. U voqealarni kuylar ekan, uni koʻz oldida tasavvur qiladi, hatto “koʻrib” zavq oladi va oʻzining zavqini tinglovchilarga yuqtiradi. Manas aytish istagidagi yoshlarda jazba gallyutsinatsiya hodisasi kechishi talab etiladi, uning ruhiy toʻlqinlari oʻzi aytayotgan matn tabiatidan kelib chiqishi kerakligi aytiladi.

GARÎB (GʻARÎB) – yurtidan ayrilgan, begona, gʻurbatta qolgan kishi, yoʻlovchi, yoʻqsil, muhtoj maʼnolarida keladi.

*Odur söylenen dilde,
Varlığım hep ol ilde,*

*Varlık dostundur kulda
Ben bunda garib geldim.
Yunus Emre
Bu ile garîb geldim,
Bu tutsaklık tuzağın,
Ben bu ilden bezerim
Demi geldi üzerim.*

(Yunus Emre)

GARİP AKIMI (G‘ARIB OQIMI) – turk adabiyotida G‘arib adabiy oqimi (turkcha: Garip Akımı yoki Birinci Yeni) - 1940-yillarda paydo bo‘lgan va an‘anaviy she‘riyatga qarshi chiqqan, soddalik, xalq tili va hayotning oddiyliklarini ilgari surgan modernist adabiy harakatdir. Bu oqimning asosiy vakillari – O‘rxon Vali Kanik, Melih Cevdet Anday va O‘ktay Rifat hisoblanadi.

Ular 1941-yilda “Garip” nomli she‘rlar to‘plamini nashr etib, bu bilan yangi yo‘nalish boshlab berishgan. G‘arib oqimi klassik she‘riyatdagi murakkab iboralar, aruz vazni, majozlar va rasmiy ohangdan voz kechib, sodda xalq tili, shahar hayoti, kundalik hayotning oddiy voqealari haqida yozishga e‘tibor qaratgan. G‘arib oqimining quyidagi asosiy xususiyatlari mavjud: she‘rda xalq tilidan foydalanish, kitobiy va murakkab tildan voz kechish hamda an‘anaviy she‘riy shakllarni (masalan, ruboiy, g‘azal) rad etish. Shu bilan birga, aruz emas, erkin vaznda yozish, mazmunan aqirlar, ishchilar kabi oddiy odamlar haqida asarlar yozish. Oddiy, sodda, ba‘zida kulgili yoki kinoyali ifodalardan foydalanish kabi xususiyatlari mavjud.

O‘rxon Vali Kanik bu oqimning eng kuchli vakili bo‘lib, uning she‘rlarida Istanbul hayoti, bekorchilar, sayr qilayotganlar, kambag‘allar va oddiy xalq odatdagi tilda ifodalanadi:

*Ne atom bombası,
Ne Londra Konferansı;
Bir elinde cimbız,*

Bir elinde ayna;

Umurunda mı dünya!

GELENEK (AN'ANA) – oldingi avlod adabiyoti vakillari tomonidan meros qolgan asarlarning umumiy xususiyatlari, nazariya va san'at yo'li degan ma'noni anglatadi. Fikrimizni to'ldiradigan bo'lsak, an'anaviylik shakliy, uslubiy va g'oyaviy xususiyatlar saqlanib qolgan, uzoq davrlar mobaynida ko'plab asarlar uchun mushtarak, tarixiy dasturga ishora qiladi. Turli-tuman yozuvchilarga xos ijodiy tamoyillarni bog'lab turuvchi "mushtarak sabab" ma'nosida keladi. O'tmish san'atkorlarining qarashlari, mahorati, poetik uslublari qadrlangan, ibrat manbai sifatida qaralgan adabiy muhitlarda an'anaviylik yuzaga keladi.

GENÇ KALEMLER (YOSH QALAMKASHLAR) – 1911-yilda Selanikda chiqa boshlagan shu nomdagi jurnalning atrofida to'plangan va tilning soddalashuvini adabiyotning milliy qadriyatlarga asoslanishini, ularning o'z ahamiyatini yo'qotmasligining tarafdori bo'lgan jamiyatga berilgan nom. "Yangi lison" harakati "Gench kalemler" jurnali atrofida birlashgan adabiyotshunoslar vujudga keltirgan tilda soddalashuv harakatidir. "Gench kalemler" jurnali atrofida yig'ilib, "Yangi lison" harakatini boshlaganlar davrning turkchilik harakati faoliyatini yuritgan ijodkor va mutafakkir kishilaridir. Umar Sayfiddin, Ziyo Go'kalp, Ali Jonib, Akil Kuyunji boshchiligidagi "Yangi lison"chilar "Milliy adabiyot milliy til bilan yaratiladi" shiori ostida turk tilining soddalashishi uchun mazkur qoidani qabul qiladilar: 1. Arabcha va forsha grammatik qoidalardan foydalanmaslik, bu qoidalar asosida yaratilgan so'zlardan voz kechish; 2. Arabcha va forsha so'zlarning turk tilidagi talaffuzida yozilishi; 3. Boshqa turk shevalaridan so'z olmaslik; 4. Istanbul shevasi asosida yangi adabiy tilni yuzaga keltirish; 5. Til va adabiyotning Sharq-G'arb taqlidchiligidan xalos bo'lishi. Turk shoir, yozuvchi va mutafakkirlari orasida qisqa muddat ichida tarqalgan bu yangi til va milliy adabiyot tushunchasi adabiy oqim holiga kiradi va davrning aksariyat shoir va yozuvchilari shu qarash asosida asarlar yozadilar.

GERÇEKÇİLİK (REALİZM) – romantizmga zid tushuncha bo‘lib, yaratilish va adabiyot dunyosida keng aks-sado uyg‘otuvchi muhim san‘at va adabiyot oqimlaridan biridir.

GERÇEKÜSTÜCÜLÜK (SYURREALİZM) – insoniyat zehnining oldidagi barcha to‘siqlar va g‘ovlarni bartaraf etib, xayoliy dunyoni kengaytiruvchi va fikrning butunlay erkin bo‘lishiga zamin yaratuvchi adabiy oqim. Ushbu oqimning asoschisi Andre Bretondir.

GERİLİM EDEBİYATI (TRILLER) – ilmiy-psixologik turdagi janr hisoblanadi. Trillerlar badiiy asar g‘oyaviy niyatiga bog‘liq holda kitobxon ruhiyatiga chuqur ta’sir ko‘rsatib uning ruhiyatini doimiy tarang holatda tutib turadi.

GEVHERNÂME (GAVHARNOMA) – Kaygusuz Abdalning 72 baytdan iborat masnaviy tarzida yozilgan she’riy asaridir. Gavhar so‘z sifatida “gavhar, qimmatbaho tosh, ma’dan, olmos, marvarid, biror narsaning asli” kabi ma’nolarda ishlatiladi. Terminologik ma’noda gavhar “tananing birligi” nazariyasini aks ettiradi. “Gavhar-noma” adabiy janr sifatida Allohning birligi, Muhammad payg‘ambarning buyukligi va fazilatlari haqida yozilgan asarlardir.

GİRİŞ (KIRISH) – ba’zi kitoblarda asosiy bo‘limga o‘tmasdan oldin mavzuni keng yoritish, izohlovchi so‘zboshi, boshlang‘ich qism.

GİRİZGAH (EKSPOZITSIYA) – bu asarning boshlanish qismidir. U o‘quvchini asardagi voqealar, qahramonlar, vaqt va makon bilan tanishtiradi. Ekspozitsiya orqali muallif syujet uchun zarur bo‘lgan muhitni yaratadi. Bu qismda hali asosiy mojaro yoki voqealar rivoji boshlanmagan bo‘ladi, ammo ularning yuzaga kelishi uchun tayyorgarlik ko‘riladi. Ekspozitsiyada qahramonlarning xarakteri, ularning hayot tarzi, yashayotgan davri va atrof-muhit batafsil tasvirlanadi. Aynan shu qism o‘quvchining asarga qiziqishini uyg‘otadi va keyingi voqealarni tushunishda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Turk adabiyotidan misol sifatida Holid Ziyo Ushakligilning “Mai ve Siyah” (Ko‘k va Qora) romanini olaylik. Asar boshida bosh qahramon Ahmet Cemilning hayoti, uning otasi, oilasi va orzulari haqida so‘z boradi. Bu ekspozitsiyada shahar

muhitining tasviri, Ahmet Cemilning ichki dunyosi va adabiy orzulari bayon qilinadi. Voqealar rivoji boshlanmasdan oldin muallif o'quvchini qahramonning hayot sharoiti va ruhiy holati bilan tanishtiradi. Shunday qilib, bu kirish qismi asarning ekspozitsiyasi bo'lib, keyinchalik yuz beradigan ichki to'qnashuvlar va fojealar uchun zamin yaratadi.

Ekspozitsiya asarning muhim bir qismi bo'lib, syujetning barqaror poydevorini tashkil etadi. U holda o'quvchi voqealarni to'g'ri tushunmay qolishi mumkin. Shu sababli, u nafaqat informativ, balki estetik ham bo'lishi kerak.

GÖNÜL (KO'NGIL) – bizning ichimizda mavjud ekanligini, to'g'rirog'i, qayerda va qanday turgani bilinmagan, adabiyotning yuksalishi va ahamiyatini oshirishda katta rol o'ynaydigan mavhum joy. Dil, qalb, yurak, jon kabi tushunchalar ham qalbga nisbatan qo'llaniladi. Yurak sevgi makoni bo'lgani uchun, u she'riyatning ham dunyoga kelish joyi hisoblanadi. Qadimgilar yurakni “qayg'u va g'am” bilan oziqlanadigan qushga qiyoslaganlar. So'fiy nuqtai nazaridan qalbga yuksak ma'no baxsh etgan Mustafo Nihat O'zyon ajoyib iboralarni qayd etadi: *“Qalb Ka'ba bilan teng yoki undan ham muhimroqdir: chunki Ka'ba insoniy bir tuzilishdir va qalb Xudoning yaratgan ishidir... Haqiqiy Arsh va Xudoning uyi yurakdir”*.

GÖSTERGEBİLİM (SEMILOGIYA, SEMIOTIKA) – (turkcha atama bo'lib, boshqa tillarda semiotika yoki semiologiya nomlari bilan tanilgan) - bu belgilar tizimini o'rganadigan fan bo'lib, til, matn, harakat, kiyim, obraz va boshqa ijtimoiy belgilarni tahlil qilish orqali mazmun (anlam) va ma'no hosil bo'lishi jarayonini tushuntiradi. Adabiyotshunoslikda bu yo'nalish asarlarni tahlil qilishda muhim metod sifatida ishlatiladi.

Turk adabiyotshunosligida semiotik tahlil XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jiddiy e'tibor qozona boshladi. Ayniqsa, Roland Barthes, Ferdinand de Saussure, Umberto Eko kabi G'arb mutafakkirlarining nazariy ishlari turk tadqiqotchilariga katta ta'sir ko'rsatdi. Turk adabiyotida semiotik tahlil asosan matn ichidagi belgi va kodlar orqali muallif fikrini anglash, qahramonlar, ramzlar,

metafora va voqealar orqali yashirin ma'noni yechish, hamda madaniy belgilarni o'rganishga qaratilgan.

Masalan, O'rxon Pamukning "Benim Adım Kırmızı" romanida ranglar, miniatyura san'ati, ko'r-ko'rona ishonch, ko'z va ko'rish motivlari orqali chuqur ramziy ma'nolar berilgan. Bu belgilarni tahlil qilish uchun semiotik yondashuvi juda samarali hisoblanadi. Shuningdek, Ahmet Hamdi Tanpinarning "Huzur" romanida vaqt, musiqa, uyg'onish va kechinma kabi tushunchalar orqali yaratilgan ma'no qatlamlarini ham semiotik tahlil orqali ochish mumkin.

Turk adabiyotshunosligida bu metod yordamida matn faqat syujet asosida emas, balki uning chuqur mazmun tuzilmalari, belgi tizimlari, simvollar va madaniy kontekstlar asosida o'rganiladi. Shuningdek, she'r, pyesa, roman, hikoya kabi janrlarda ishlatilgan obrazlar, til unsurlari va struktura orqali g'oya va mafkura qanday ifodalanayotganiga e'tibor qaratiladi.

GÖZLEM (KUZATISH) – san'atning boshqa yo'nalishlarida qo'llanilgan bu termin, "bir narsaning, voqeaning yoki haqiqatning, xususiyatlarini bilish maqsadida, e'tiborli va rejali tarzda o'rganilishi" quyidagicha izohlanadi. Biz yashayotgan dunyoni diqqat bilan (ibrat ko'zi bilan) kuzatish va bu mushohada natijasida qozonilgan natijaga kuzatish deyiladi. Adabiyotda kuzatish, asosan yozuvchilarning bilimini oshirgan, aytgan narsasining haqiqiyligini/asosliligini bildiruvchi manbalardan biridir. Bir san'at asari uchun kerakli mahsulotning bir qismi aksariyatiga kuzatish yo'li bilan erishilgan. Tashqi olamdagi tabiatni, predmetlarni va boshqa mavjudotlarni diqqat bilan kuzatuvchi rassom o'z asarida qolgan narsalarni aks ettirish orqali kuzatishdan foyda oladi. Rassom o'zining "men"iga asoslanib, o'zini, ya'ni ichki dunyosini, boshqa odamlarning ichki dunyosini kuzatishi mumkin. Kuzatishlar asosida yaratilgan ko'plab badiiy asarlar mavjud.

GÜZEL SANATLAR (NAFIS SAN'ATLAR) – nafosat san'ati. Insonda ajoyib tuyg'u, badiiy hayajon uyg'otuvchi, ko'proq ruhiyatga va his-tuyg'ularga xitob etuvchi san'at. Adabiyot, musiqa, memorchilik, rassomchilik, haykaltaroshlik.

Bu sohalarda tasavvurda mumkin bo'lgan teatr, opera, balet va kino kabi boshqa san'at turlari yoki yuqoridagilarning bo'limlari va bu beshta san'at yo'nalishining birga qo'shilishi bilan vujudga kelgan. Bu asosiy beshta san'at yo'nalishidan oziqlanuvchi uchta yo'nalish (memorchilik, haykaltaroshlik, rassomchilik) elastik san'at deb ham nomlanadi. Musiqa va adabiyot esa fonetik san'at turi sifatida qabul qilingan. Ajoyib san'at deyishimiz bilan, turk tilida "san'at" tushuniladi va bu termin bilan ifodalanadi. Prof. Dr. Orhan Okay, bu beshta san'atdan biri uchun, bizning sohamiz hisoblangan adabiyot uchun shunday ta'rif beradi: "Adabiyot, san'atkorning ich dunyosida tug'ilgan va u yerda o'z aksini topgan mutloq aqliy va zehniy bir san'atdir. Shu nuqtai nazardan ajoyib san'atlar ichida moddiy mahsulotga, ko'rish va eshitish kabi tuyg'u organlariga, foydaga, fizika qonunlariga bo'ysunmaydigan yagona san'atdir".

H (H)

HABNAME (HABNOMA) – voqenoma, tush. Xuddi tushda ko'rilgan voqeani so'zlab bergan asarlarning umumiy nomi. Turk adabiyotida Veysiyning "Habnoma"si bunga yorqin misol bo'la oladi.

HALK EDEBİYATI (XALQ OG'ZAKI ADABIYOTI) – anonim adabiyot janrlari bilan (ertak, moniy, topishmoq, xalq hikoyasi, afsona, latifa, maqol, qarg'ish, tez aytish) birgalikda baxshi va xonaqoh adabiyotiga mansub xalq o'zanlari tomonidan yuzaga kelgan she'rlarni (qo'shiq, varsaqi, qalandariy, nafas vb.) qamrab oluvchi adabiyot bo'limi va yuqorida nomlari keltirilgan janrlarni tadqiq etuvchi ilm sohasi.

HALK HİKAYESİ (XALQ HIKOYASI) – qishloq mahallalarida, qahvaxonalarida bir kishi tomonidan aytib berilgan og'zaki hikoyalar; tarixiy shaxslar, oshiqlar, xalq orasida mashhur bo'lgan qahramonlar boshidan kechirgan voqealar. Turk folklorida hali yozma adabiyot paydo bo'lmasdan oldin "xalq hikoyalari" nomli janr mavjud bo'lgan. Bu janrning vujudga kelishi, ommalashishi, an'anaviy janr sifatida shakllanishi haqida A.B.Alptekin, E.Aslan, H.Bayoz, A.Duymaz, M.Ekiji, Sh.Elchin, R.Filizok, E.Guney, D.Kaya, N.Ko'se,

A.Puskulluo‘g‘li, E.Sav, F.Ko‘prulu singari adabiyotshunoslar batafsil o‘rganishga harakat qilishgan. Turk xalq hikoyalari qadimiy janr hisoblangan mif, ertak, afsona, rivoyat va dostonlar tarkibida shakllangan. Shuning uchun ham xalq hikoyalarida ba‘zan mifik hikoyalash, afsonaviy va tarixiy qahramonlar, ishqiy mavzular, sehr-jodu, fantastik xususiyatlar ustunlik qiladi. Turk xalq hikoyalari “Dada Qo‘rqut kitobi” dostonida “bo‘y”, “Ko‘ro‘g‘li” dostonida esa “kol” shaklida ifodalanadi.

HALK ŞAIRİ (XALQ SHOIRI) – xalq baxshisi, soz shoiri, oshiq. Xalq adabiyotida nazmiy asarlar kuylagan shoirlarga berilgan nom.

HATÎB (NOTIQ) – nutq so‘zlovchi, murojaat qiluvchi kishi. Juma kunlari xutba o‘qish vazifasini bajaruvchi diniy shaxsga “xatib” deyiladi. Bundan tashqari, go‘zal va ta’sirli so‘zlash qobiliyatiga ega bo‘lgan kishilar ham ushbu so‘z bilan tavsiflanadi.

HATIRA (XOTIRA) – xotirot, eslash. Turli jabhalarda tanilgan, shuhrat qozongan kishilar hayotida kechgan, kutilgan-kutilmagan voqealar asosida yozilgan asar. Xotira kundaliklar yoki boshdan kechirgan hayotiy hikoyalarga tayanadi. Har qanday yozuvchi o‘z asarini yozar ekan, ko‘zi bilan ko‘rgan, ishtirok etgan, eshitgan, ta’sirlangan yoki ta’sirlantiruvchi real hayot epizodlariga tayanadi. Shundan kelib chiqilganda, ijodiy xotira spetsifik jihatdan beshga bo‘linishi ma’lum bo‘ladi. Bular ma’lum ma’noda inson organizmidagi besh sezgi, idrok va ong bilan bevosita bog‘liq:

1. Bevosita yozuvchining o‘zi ishtirok etgan voqealarga doir xotiralar. Bunday xotiralar ijodkor ongidagi xotiralar g‘aladonining eng yuqori bo‘lmasida saqlanadi. Yozuvchi aynan shu xotiralariga ko‘proq murojaat qiladi va qadrlaydi. Bu jihatdan, ayniqsa, bolalik xotiralari muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Yozuvchi o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan, kuzatgan, ammo bevosita ishtirok etmagan voqealarga oid xotiralar. Bunda kuzatilgan, xotirada saqlangan voqealarning ijodkor ongi va hissiyotiga kuchli ta’sir qilgan nuqtalari qamrab olinadi.

3. Ijodkorning ajdodlari, o‘tmishda tanigan, ko‘rgan-bilgan odamlar tomonidan hikoya qilingan voqealarga oid xotiralar. Yozuvchi hayotining ma’lum bir

bosqichida turli ijtimoiy, maishiy, psixologik sabablarga ko‘ra bu tipdagi xotiralarga qaytishga ehtiyoj sezadi. Eshitgan xotirasida qolgan hayotiy epizodlar asosida asar yozadi.

4. O‘qish, mutolaa orqali yozuvchi ongida saqlanib qolgan xotiralar. Bunday xotiralar orasida birinchi o‘rinni tarixiy kitoblar egallaydi. Tarixiy kitoblarda o‘qilgan, yozuvchini ta’sirlantirgan voqealarni badiiylashtirish asnosida tarixiy romanlar, qissalar, hikoyalar, lirik, dramatik asarlar dunyoga keladi. Ba’zan badiiy xotiralar ham ijodkor ongida qayta tirilishi, yangi shakl-shamoyil kasb etib, tamomila boshqa badiiy asar dunyoga kelishi mumkin. Bu adabiyotshunoslikda “adabiy ta’sir” deb yuritiladi. Agar badiiy xotira badiiy ob’ektga aynan o‘xshash bo‘lib qolsa, bu badiiy taqlid hisoblanadi. Ushbu asarlarning badiiy jihatdan qiymati bo‘lmaydi.

5. Ong osti xotirasi. Xotiraning bu tipi ijod jarayoni uchun o‘ta muhim vazifa bajaradi. Shu jihatdan xotiraning birinchi tipi (ishtirok etilgan)dan kam ahamiyat kasb etmaydi. Ijod jarayonida yozuvchi duch kelgan-u e’tibor qaratmagan, ammo ong osti mexanizmi tomonidan “yozib qo‘yilgan” xotiralar ijodiy jarayonda muhim rol o‘ynaydi. Dunyoga keladigan asarning ko‘p o‘rinlarida epizodlar, qiyofalar, hissiyotlar ko‘rinishida ak etadi.

HAŞIYE (HOSHIYA) – matnning pastki yoki yon qismiga mavzuga oid tushuntiruvchi ma’lumotlar yozish. Ilgari yangi kitoblar yozish o‘rniga mavjud kitoblar ushbu izohlar bilan boyitilar edi. Hoshiya yozishga tahshiya, tahshiya yozuvchi shaxsga muhashshi, hoshiyali asarlarga esa muhashsha deyiladi.

HERMENOTİK/YORUMBİLİM (GERMENOTİKA, GERMENEVTİKA)
– Bu tetmin o‘z nomini yunonlarning xabarchisi va dono xudosi “Germes”dan olgan. Metodning ildizlari o‘rta asrlarda muqaddas matnlarni anglash va matnlarga chuqur kirib borish maqsadida olib borilgan tahlillarga borib taqaladi.

Germenevtika bu matnni (ayniqsa badiiy, diniy, falsafiy matnlarni) tushunish, talqin qilish va izohlash san’ati va nazariyasidir. Adabiyotda germenevtika asar mazmunini, muallif niyatini, davr ruhini, tilning nozikliklarini va o‘quvchi qalbini

chuqur o'rganishga xizmat qiladi Dastlab, bu atama asosan diniy matnlarni (xususan, Injil va Qur'on kabi) sharhlashga doir metod sifatida ishlatilgan. Keyinchalik esa u falsafa, tarix, madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarida keng qo'llanila boshlandi. Adabiyotda hermenevtikaning uch asosiy yo'nalishi mavjud.

1. Muallif niyatini aniqlash (klassik hermenevtika):

Asarni talqin qilishda muallifning ruhiy holati, hayoti, zamonasi va maqsadini tushunishga harakat qilinadi. Bu yondashuvga Fridrix Shleyermaher asos solgan.

2. Matnning o'zini markazga qo'yish (yangi hermenevtika):

Muallifdan mustaqil holda matnning o'zi qanday ma'no beradi, degan masalaga urg'u beriladi. Hans-Georg Gadamer bu yo'nalishning yetakchi vakili hisoblanadi. Unga ko'ra, har bir o'quvchi matnga o'z dunyoqarashidan kelib chiqib yondashadi va ma'no doimiy ravishda qayta yaratiladi.

3. O'quvchi markazli yondashuv:

Matnning mazmuni o'quvchining uni qanday anglashiga bog'liq. Bu yondashuvda o'quvchi — talqin yaratuvchisi sifatida ko'riladi. Adabiy asarda hermenevtik yondashuv matnning ko'p qatlamli ma'nolarini ochish, muallif va davr ruhini chuqur anglash hamda turli talqinlar va zamonaviy kontekstda qayta o'qishga imkon yaratadi.

HİCİV (HAJVIYA) - kinoya, qora hazil Jamoa bo'lib, bir kishini, tashkilot yoki jamiyatni hazil orqali tanqid qilish, kesatish, yerga urish va kulguli holatga tushirish maqsadida yozilgan, odatda mutoyiba matnlarga berilgan nom. Hajviyada, nishonga olingan shaxs yoki tashkilot, jamiyatni ayovsizlarcha tanqid qiladi, buni amalga oshirar ekan butun diqqatni kulgugiga qaratadi. Hajviya yozuvchisi (satirachi), yozganlarida o'z egasini oldingi planga chiqarishga harakat qilsa-da asl maqsadi, omma hayotdagi kamchiliklar, yomon holatni; tashkilot va muassasalardagi kamchiliklarni; rahbarlar tomonidan yo'l haqsizliklarni, kishilarga yoqmaydigan va umumiy axloq qoidalariga zid o'zini tutish va munosabatlarni kesatish va ustidan kulishdir. Hajviyada mizoh, mubolag'a va tanqid

chegaralanmagan. Qora hazil ifodasi, hajviya uchun izohlardan biridir. Masxaraga yo‘naltirilgan har bir matn ham hajviy ahamiyatga ega emas. Mazkur turdagi matn ma‘lum sifatlarga ega bo‘lishi kerak.

Prof. M.O‘rxon Okay bularni quyidagicha umumlashtiradi: “Satira janridagi asar adabiy qimmatga ega bo‘lishi uchun unda aql va zukkolik unsurlari bo‘lishi, nafis va nozik tasavvurning ochiq bo‘lishi, metafora, o‘xshatish, tashbeh, mubolag‘a, evfemizmlar, tajohil-u orif kabi adabiy san’atlarni o‘z ichiga olgan bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, ayniqsa, shaxslarni nishonga olgan satiralarda hamdardlik va hazildan boshlab, tanqid va ayb bilan keskinlashib, asta-sekin masxara, haqoratga yetib boruvchi shahvoniy iboralar uchraydi. “Bu so‘zlar o‘zlari nishonga olgan odamga kulishdan boshlab, ranjitish, xafa qilish va haqorat qilish kabi ta’sirlarni qoldiradi”. Satira puxta o‘ylangan va haqiqat ulushiga ega bo‘lsa, juda samarali ifoda uslubidir. Boshqa tomondan, “Satira baxtli odamning quroli emas, u azob-uqubat, kin, nafrat va g‘azabga to‘lganlarning qurolidir”, - deyiladi.

Garchi hazil va satira ba‘zan bir-biri bilan chalkashib ketgan bo‘lsa-da, hazilning yagona maqsadi odamlarni kuldirishdir. Hazil mavzusi yashagan hayotga mos kelmasligi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, ko‘plab uydirma va uydirma voqealar hazil mavzusi bo‘lishi mumkin. Bir tomondan, satira voqelikni aks ettiradi va hayotdan ilhomlanadi. Tanqid va ogohlantirishning kashshofi bo‘lgan satira didaktik xususiyatga ega. Bu tuzilishdan tashqariga chiqadigan va “lirizm daryosining jo‘shqin tarmog‘i” bo‘lgan satira namunalari juda kam.

Qadimgi turkiy adabiyotda kimnidir yerga urish yoki salbiy oqimni tanqid qilish maqsadida yozilgan she‘rlar satira deb atalgan. Bunday matnlarda mubolag‘a so‘zlar qo‘llanilib, satirik shaxsni yerga urish harakat qilinadi. Shayxiyning “Hamome”, Fuzuliyning shikoyati, Nafiyning “Siham-i Kaza”si bu boradagi mashhur asarlardir. Xalq she‘riyatida satirik asarlar tashlama deb ataladi.

HİCRETNAME (HIJRATNOMA) - Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning Makkadan Madinaga qilgan safarlari mavzusidagi asarlarning umumiy nomiga aytiladi.

HİKAYE (HIKOYA) - Hikoya. Inson hayotida bo‘ladigan yoki sodir bo‘lish ehtimoli ma’lum bir hajmda keltiriladigan matnlarga hikoya deyiladi. Hikoya devon adabiyotida “hikoyat” deyilardi; “qissa” ham hikoya ma’nosida kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida hikoyaga nisbatan “roman” termini ishlatildi, “roman” termini tilimizga kirib kelganidan keyin “hikoya”, “qisqa hikoya”, “uzun hikoya” terminlari saqlanib qoldi.

Hikoyalar markazida, odatda, inson va uning ichki olami bo‘ladi. Hikoyatlar voqelik yoki holatni hikoya qiluvchi roviy nutqi asosida quriladi. Hikoya roviysi ma’lum bir nuqtai nazardan kitobxonga voqea tafsilotlarni yetkazadi. Hikoyalarda asosan bitta bosh qahramon va u bilan bog‘liq ma’lum bir voqea yoritiladi. Bu turdagi adabiy matnlarda voqealar ma’lum bir zamon va makonda sodir bo‘ladi. Vaqt va joy bilan bog‘liq elementlar voqealar rivojiga yoki hikoyadagi qahramonlarning taqdiriga bevosita ta’sir qiladi. Hikoyalarning tipologik xususiyatlari yillar davomida o‘zgargan bo‘lib, zamonaviy hikoyalarda qisqarish kuzatiladi.

HİKMET (HIKMAT) - Tabiat, borliq va dunyoning haqiqatini oshkor etish yo‘li bilan nasihat qiluvchi, o‘rgatuvchi, tushuntiruvchi muallifi ma’lum bo‘lgan hikmatli so‘z.

HİLYE (HILYE) - Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ning tashqi ko‘rinishini, sifatlarini tasvirlovchi nasriy yoki nazmiy asarlarga berilgan nom.

HİTABET (NOTIQLIK) - So‘zlarni chiroyli va ta’sirli aytish san’ati. Bular ochiq maydonlarda yoki yopiq joylarda bir maqsad uchun yig‘ilganlarga notiq tomonidan hayajonli va adabiy tilda aytiladigan so‘zlardir. Notiqlik - og‘zaki nutqning bir turi. Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, adabiy ahamiyatga ega bo‘lgan nutqlar qog‘ozga tushirilib, badiiy asarga aylanadi.

Yaxshi notiqlikda quyidagi xususiyatlar talab qilinadi: So‘zlovchi avvalo o‘zi aytadigan so‘z bilan aytilgan fikrga ishonishi kerak. Notiqning so‘zlari tinglovchilarning his-tuyg‘ularini uyg‘ota olishi kerak. So‘zlar aniq va tushunarli bo‘lishi kerak va keraksiz adabiy san’at bilan kengaytirilmasligi kerak. Notiqlikning

eng muhim jihati ifodadir. Aytilganlarni qaytarib olishning iloji bo‘lmagani uchun, aytiladigan so‘zlarni oldindan diqqat bilan o‘lchab, o‘ylab ko‘rish kerak.

Notiqlikning bir necha turlari mavjud. Milliy notiqlik deganda davlat arboblari, xalq qahramonlari, el-yurt sevgan mashhur kishilarning milliy bayram va tantanalarda aytilgan so‘zlari, ular aytgan bunyodkor va birlashtiruvchi nutqlari; Ibodatxonalarda diniy rahbarlar tomonidan o‘qiladigan Allohning buyruqlari. Notiqlik payg‘ambarimizning fikr va hadislarini ifodalovchi so‘zlarga qaratildi; Harbiy notiqlik deganda sarkardalarning urush davrida, askarlarga ma‘naviy-ruhiy kuch berish maqsadida qilgan nutqlari tushuniladi; siyosiy notiqlik, siyosatchilarning saylov maydonlarida yoki boshqa joylarda qilgan chiqishlari; Akademik notiqlik deganda olimlarning ma‘lum bir madaniy saviyaga ega bo‘lgan va shu mavzuga qiziqqan kishilar oldidagi ilmiy nutqlari tushuniladi; Sud zallarida prokuror va advokatlarning nutqlari huquqiy notiqlik deyiladi.

Payg‘ambarimiz sollallohu alayhi vasallamning vidolashuv xutbalari notiqlikning eng yaxshi namunalaridan biridir. Turkiy tilda aytiladigan notiqlikning birinchi namunasi O‘rxun yodgorliklarida uchraydi. Ittifoq va taraqqiyot komiteti notig‘i sifatida tanilgan O‘mer Naji (1878-1916), Hamdulloh Suphi Tanrio‘ver (1885-1966) mashhur notiqlardir. Seyit Kamol Karaaliog‘lu shunday deydi: “Notiq - o‘zi ishongan haqiqatga jamoatchilikni ishontira oladigan, ovozi, imo-ishorasi, mimikasi, harakatlanishi, to‘xtashi va turishi orqali butun o‘zini va shaxsini ishga sola oladigan kishidir”.

I (I)

İBARE (IBORA) - Biror tuyg‘u yoki fikrini ifoda etuvchi, bir yoki bir nechta so‘zlarning birikishidan iborat birikmaga aytiladi. Birdan ortiq so‘z yoki jumlani o‘z ichiga olgan tarkib. Ifodaning boshqa bir ta‘rifi ham “ifodaning so‘z shakliga tushirilgan ko‘rinishi” deb ataladi.

İBTİZAL (İBTİZAL) - og‘izdan-og‘izga o‘tib, umumiy lashib, o‘z bahosini yo‘qotgan, qoliblashgan “beylik” “bayag‘i ” so‘zlari uchun oldindan ishlatilib

kelingan bir iboradir. Bu kabi soʻzlar “hayide” (ogʻizda chaynalagan) deb ham ataladi. Ibtizal – mumtoz soʻz sanʼatining zididir.

İ‘CAZ (MO‘JAZ) - Bu oz soʻz bilan koʻp narsani ifodalaydigan va tinglovchilarni, eshitganlarni yoki oʻqiganlarni hayratda qoldiradigan soʻzni aytishni anglatadi. Qaysidir maʼnoda maqsadni qisqa va samarali ifodalash. Aforizm va aforizm atamaları shu yerdan olingan. Qurʼoni Karim moʻʼjizalarning eng yaxshi namunasidir. Adabiyotimizdagi koʻplab goʻzal sheʼrlarda, adabiy asarlarda moʻʼjizaviy deyish mumkin boʻlgan qismlar bor. Ajdodlarimizning koʻplab hikmat va hikmatlari, donishmandlarning hikmatli soʻzlari ham moʻʼjiza namunasidir. Rivoyatda ijozdan farqli ravishda soʻzlarni bekorga choʻzish ham itnob deyiladi. Quyidagi misralar ijozga misol sanaladi:

Olmayınca hasta kadrin bilmez âdem sıhhatin.

(Fitnat Hanım)

Malûm olur ahvâli nehârın seherinden.

(Nâbî)

İÇERİK (MAZMUN, TARKİB) - Adabiy asar/matnning eʼlon qilmoqchi boʻlgan va bizga aytmoqchi boʻlgan fikr va hissiyot doirasi. Boshqacha qilib aytganda, adabiy asarning ichki qismini/mohiyatini toʻldiradigan hamma narsa (mavzu, tema, gʻoya, fikr, tuygʻu, tasavvur; hodisa, holat, shaxs, narsa, borliq, narsa). Sheʼriyat haqida gap ketganda, mazmundan koʻra “Oʻzlik” atamasi qoʻllaniladi.

Badiiy asardagi mavzu yoki tema, asarning intellektual doirasi va rassomning tashqi dunyoga estetik nuqtai nazarining jihati sifatida qaragan Ali Doʻlek quyidagi taʼriflarni beradi: “Zamonaviy estetika bir davrdir, unda shakl-mazmun muammosi haqida katta bahs-munozaralar olib boriladi./.../ Lekin, XX asrda shakl-mazmun haqidagi qarashlarni umumlashtirsak, ularni uch guruhga boʻlish mumkin:

1. Badiiy asarning “nima”si, boshqacha qilib aytganda, nima haqida bahs qilayotganida/ aytayotganida asar mazmuni birinchi oʻringa chiqadi. Biroq, mavzu

qanday ifodalanganligi yoki tilga olinganligi haqida soʻralganda, shakl yuzaga keladi.

2. Badiiy asarning “nima” yoki mazmuni, rangi, chizigʻi, shakli, ohangi va boshqalar. U insonga oʻxshash dramatik mavjudotlarni, shuningdek, odamlarni oʻz ichiga olishi mumkin boʻlgan elementlarga javob beradi. Shakl esa fazoviy, sabab va moddiy kabi elementlar orasidagi barcha munosabatlarni ifodalaydi. Badiiy asarlari haqida gap ketganda, bu qarashning daʼvosini quyidagicha ifodalash mumkin: Mazmun – bu tushunchalar; shakl esa ular orasidagi tartib va munosabatlardir.

3. Mazmun yoki badiiy asarning “nima”si gʻoya yoki mavzudir. Shakl - bu asarda taqdim etilgan gʻoya yoki mavzuni taqdim etish usuli.

İÇKONUŞMA (İCHKI NUTQ) Badiiy adabiyotda ichki nutq — bu asar qahramonining ichki kechinmalari, oʻy-fikrlari, shubhalari va ruhiy holatini bevosita ifodalovchi badiiy vositadir. Ichki nutq orqali oʻquvchi obrazning ichki dunyosi bilan yuzma-yuz qoladi, uning ongida kechayotgan jarayonlarni, his-tuygʻularini, ichki ziddiyatlarini chuqurroq anglaydi. Bu uslubda muallif qahramonning fikrlarini izohlamaydi, balki uni toʻgʻridan-toʻgʻri ifodalaydi. Koʻpincha bu nutq uslubi grammatik jihatdan toʻliq boʻlmagan, qisqa, ogʻzaki nutqqa yaqin, hissiyotga boy gaplardan iborat boʻladi. Ichki nutq belgilar bilan ajratilmaydi, dialog yoki monologdan farqli ravishda, bu qahramonning oʻz-oʻziga aytayotgan, ichida kechayotgan fikrlaridir. Misol uchun: “Nahotki u mendan shunday voz kechgan boʻlsa? Yoki men notoʻgʻri tushundimmi? Axir hammasi yaxshi ketayotgandi-ku...” Bu kabi jumlarlar hech kimga aytilmaydi, balki faqat obrazning ongida kechadi. Ichki nutq oʻquvchiga obraz ruhiyatiga chuqur kirib borish, uning kechinmalarini his qilish imkonini beradi. Shu bois, bu uslub adabiy asarda psixologik tahlilni kuchaytiradi, dramatik va ruhiy murakkabliklarni ochib berishda muhim rol oʻynaydi.

İÇSELLEŞTİRME (OʻZLASHTIRISH) – Fanga yangi kiritilgan maʼlumot, gʻoya, qimmatli mulohazalarni oʻzlashtirish. Koʻproq falsafiy atama boʻlgan

o‘zlashtirish adabiy asarni to‘laligicha qabul qilish yoki unda ifodalangan ba’zi fikr yoki tezisni ko‘chirib oluvchining o‘ziga xos qilib o‘zlashtirishi ma’nosida ham qo‘llaniladi.

İHTİSAR (IZOH. ANNOTATSIYA) - Ifodalanishi kerak bo‘lgan fikrni kamroq so‘z bilan ifodalash. Bu mavzuni hech qanday tushuntirishlarsiz, tavsiflarsiz yoki tahlillarsiz yoki tafsilotlarga berilmasdan oddiy tushuntirishdir. Bundan tashqari, mavzuni tushuntirish uchun yetarli bo‘lgan so‘zlardan boshqa so‘zlarni kiritmaslik ham talab qilinadi. Kamroq so‘z bilan ifodalashni afzal ko‘rishi jihatidan i’jazga o‘xshaydi. Biroq, ixtisor badiiy ifoda emas. Muxtasar qilib tasvirlangan va yozilgan narsalarga muxtasar deyiladi.

İLAHİ (İLOHIY) - Tekke adabiyotining nazm janrlaridan bo‘lgan madhiyalar Alloh taolaga hamd aytish, ulug‘ligiga duo qilish, panoh topish, iltijo qilish niyatida yozilgan, diniy marosimlarda, darvesh xonadonlarida o‘ziga xos ohang bilan o‘qiladigan she’rdir. Bu tur she’rlar Yaratganga samimiy muhabbat, sadoqat va bandalik ifodasidir. Shu nuqtai nazardan devon she’riyatida tavhid va munojotga o‘xshaydi. Ayrim tariqatlar ilohiy nazm janriga “nafas”, “turoq” kabi turli nomlar bergan. Bo‘g‘in me’yorida yozilgan madhiyalarda asosan 7, 8, 11, 14, 16 qoliplari qo‘llanilgan. 7 va 8 bo‘g‘inli qolipda yozilgan ashulalarda to‘rtlik birligi, qolganlarida esa juftlik birligiga ustunlik berilgan. To‘rtlik shaklida yozilgan madhiyalar qo‘sh, juftlik birliklarida yozilganlar esa g‘azal kabi qofiyalanadi. Turk adabiyotida Yunus Emro va Oshiq Yunus madhiyalari juda mashhur.

İlohiyga namunalar:

Aşkın aldı benden beni

Bana seni gerek seni

Ben yanarım dünü günü

Bana seni gerek seni

Ne varlığa sevinirim

Ne yokluğa yerinirim

Aşkın ile avunurum

Bana seni gerek seni

Aşkın âşıklar öldürür

Aşk denizine daldırır

Tecelli ile doldurur

Bana seni gerek seni

(Yunus Emre)

İLERİMETİNSELLİK (GIPERMATN) – avvalroq amalga oshirilgan A matniga (submatn yoki gipotekst) orqali B matnni bog‘lovchi munosabat. B matni ilgari amalga oshirilgan A matnni mavzu yoki ifoda uslubi jihatidan o‘zgartiradi, lekin bu jarayonga hech qanday izoh qo‘shmaydi. Gipermatn ikki mumkin bo‘lgan o‘zgarishlar natijasida amalga oshirilishi mumkin: bilvosita transformatsiya: u ifoda shakliga emas, balki aytilgan narsaga ta’sir qiladi; Boshqacha qilib aytganda, mavzu boshqacha, lekin uslub bir xil. Bunga eng yaqqol misol Virgiliyning “Eneyid” asaridir. Oddiy transformatsiya: ifoda uslubi boshqacha, ammo bu farq mavzu yoki mavzuning o‘xshashligini yo‘q qilmaydi. Buning eng aniq namunasi de Joysning “Uliss” asari hisoblanadi. J.Jenett gipermatn tushunchasini, transtekstuallikning (transtekstualite) turi sifatida baholaydi (Hipertekstualite ham deyiladi.)

İLKELCİLİK (PRIVITIZM) – futurizmga qarshi oqim. Fransiyada (1911) paydo bo‘lgan va insonning bolaligiga, oddiyligiga, mavjudligiga ehtirom ko‘rsatadigan va sevgini maqsad etib olganligi sababli keng yoyilib taraqqiy etolmagan adabiyot yo‘nalish. Bunga o‘xshash g‘oya O‘rxon Valining she’riyatida ham uchraydi.

İMA (TASHBEH) – adabiy asar yaratuvchi ijodkor qo‘llaydigan ifoda va artikulyatsiya shakllaridan biri bo‘lgan tashbeh ochiq aytmasdan, e’lon qilish va shama qilish orqali aytiladi. Bu bilvosita belgilar va tasvirlar bilan ifodalanadi.

İMGELEM (TASAVVUR) – ijodkorning o‘z tasavvuri tufayli shakllantiradigan, chizadigan va tasvirlaydigan hayoliy dunyosidir. Tasavvur tufayli inson o‘zi xohlagan va ega bo‘lishni xohlagan narsalarni tasavvur qilish qobiliyatiga ega.

I (I)

INTERMEDIALITY (INTERMEDIALLIK) – san’atning boshqa ommaviy axborot vositalari bilan o’rnatadigan aloqalarini o’z ommaviy axborot vositalaridan tashqariga chiqish orqali ifodalash uchun ishlatiladigan “medyalar vositachiligi” tushunchasi ham san’at / ommaviy axborot vositalari o’rtasidagi termoyadroviy, birlashish, uzatish kabi munosabatlar turlarini o’rganadigan tadqiqot sohasi va transformatsiya va birlashtirilgan san’at shakllarini yaratish uchun ishlatiladigan estetik usul hisoblanadi.

Ushbu ta’rifga muvofiq, qiyosiy adabiyotshunoslik fani uchun intermedia tushunchasi muhim tushuncha ekanligini aytish mumkin. Qiyosiy adabiyotshunoslik bir nechta turli madaniyat, turli til yoki turli janrlarga mansub asarlarning o’xshash va farqli tomonlarini o’rganuvchi fan sohasidir. Qiyosiy adabiyotda yoritilgan har bir mavzu boshqa media-asarlar uchun ilhom manbai bo’lishi, moslashuv orqali asarni boshqa janrga o’tkazish mumkinligi haqida ma’lumot beradi. Ushbu transfer bosqichida media almashinuvi tushunchasi o’zini namoyon qiladi. Verner Wolf tomonidan ikkilamchi ommaviy axborot vositalari va Rajewsky tomonidan media o’zgarishi sifatida ta’riflangan ushbu tizim “bir ommaviy axborot vositalaridan ikkinchisiga tematik / kontekstual o’tkazish” degan ma’noni anglatadi (Kayaog’lu, 2009: 70). Boshqacha qilib aytadigan bo’lsak, intermediallikka ko’ra, roman yoki adabiy asarning filmga moslashishi media o’zgarishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Ayniqsa, XX asrdan boshlab intermedia yondashuvi qiyosiy adabiyot kontekstiga muhim hissa qo’shdi. Ilgari, turli madaniyatlar va davrlar adabiyotini o’rganayotganda; Qiyosiy adabiyot uning boshqa san’at bilan aloqalari, chegaralari, o’rganishdagi o’xshash va farqli tomonlarini ham o’z ichiga oladi. Kayaog’luning fikricha, bu qiyosiy san’at asarlari qiyosiy san’at tushunchasi bilan tilga olinadi.

IRFAN (IRFON) – “Haqiqat bilimi” ma’nosini anglatuvchi “Irfon”, tasavvufda muhim o’rin tutadi. So’fiylarning fikricha, kitob va madrasa-maktab ta’limi orqali olingan zohiriy ilm hurmat qilinadigan muhim sifat emas. Muhimi,

inson o‘zini va Parvardigorini bilishidir. Sevgi va sezgi orqali Allohga erishish, eng qimmatli bilimdir; So‘fiylar irfonni Xudo bergan inoyat deb hisoblaydilar; Shuning uchun ham uni fandan ustun deb biladilar. Bunga sevgi, zavq, iste’dod va ruhiy yo‘lboshchining yo‘l-yo‘riqlari bilan erishiladi. Har qanday moddiy va ma’naviy to‘plash orqali erishiladigan kamolot pirovardida “donolik”dir.

IRONI (KINOYAVIYLIK) – komiklik ko‘rinishlaridan biri, voqelikka g‘oyaviy-hissiy munosabat turi. Bu holda muallif butun asar voqeligiga yoki uning bir qismiga (ayrim xarakterlarga) nisbatan kinoyaviy munosabatda bo‘ladi, asar kompozitsiyasi kinoyaviy nuqtai nazarni ifodalashga mos ravishda ko‘riladi. Kinoyaviy munosabat kinoyaviylik va voqelik o‘rtasidagi keskin nomuvofiqlikni anglashdan tug‘iladi. Shunga ko‘ra, kinoyaviylikning maqsadi faqat kulgi bo‘lib qolmay, vaziyatning qanchalik jiddiyligi va hatto fojialigini ham ta’kidlab ko‘rsatishdan iborat bo‘ladi.

ISTIARE (ISTIORA) – asarlarda so‘zni o‘z ma’nosidan boshqa bir ma’noda, ya’ni majoziy ma’noda qo‘llash san’ati. Bu san’at so‘z ma’nolari ko‘chishining bir turi bo‘lib, u narsa va hodisalar o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanadi. Shu jihatdan istiora tashbeh san’atiga yaqin turadi. U ko‘pincha tashbehi kinoyaga, ya’ni mushabbihi tushirilgan tashbehga teng keladi. Adabiyotshunoslikda istiora tashbehdan kuchli sanaladi. Rejaizoda Mahmud Akrom metaforaga quyidagicha ta’rif beradi: “So‘zning asl ma’nosini chetga surib, unga bog‘liq yoki o‘xshash boshqa ma’no berish”. Naji: “Metaforada so‘zning haqiqiy ma’nosini tushunishga to‘sqinlik qiladigan taxmin mavjud”, - deydi.

ISTIDRAK (IDROK ETISH) – birovni maqtagandek qilib tanqid qilish yoki kimnidir tanqid qilgandek qilib maqtash san’ati. Maqtovgga ko‘rinib, tanqid qilish tarzida bajariladigan idrok etish tarzga o‘xshaydi. Bu anglash misolida quyidagi misra ko‘rsatilgan: “Kitoblarini ochib o‘qimasin, eskirib qolmasin” degan so‘zlar dangasa talaba haqida, “Shunday yuksak she’r yozadiki, uni o‘zidan boshqa hech kim tushunmaydi” degan so‘zlar aytiladi. Shoirga ham maqtagandek, ammo tanqid

qiluvchi idrok etish misollaridir. Idrok etish san'ati o'tmishda ham juda ko'p qo'llanilmagan va bugungi kunda deyarli qo'llanilmaydi.

İSTİFHAM (RITORIK SO'ROQ) – bu hayajon va his-tuyg'ulardan yaratilgan san'at bo'lib, diqqatni jalb qilish va og'zaki so'zni boshqacha va hayratlanarli qilish uchun yaratilgan. Bu san'at orqali haddan tashqari his-tuyg'ularni (g'azab, nafrat, g'azab, hasad, qayg'u, alam, iztirob, ajablanish, hayrat, nochorlik va hokazo) ifodalash mumkin, ritorik so'roq orqali berilgan savollarga javob kutilmaydi. Ijodkor ko'pincha o'zi bergan savolga javobni biladi. Shu tariqa, iste'fo san'ati ba'zan tajohul-i orifga o'xshaydi. Bu she'rlarda tez-tez uchraydi.

Nedir bu handeler bu işveler bu nâz u istiğnâ

Nedir bu cilveler bu şiveler bu kâmet-i bâlâ

(Bakî)

Sana kimisi cânım kimi cânânım deyü söyler

Nesin sen doğru söyle cân mısın cânân mısın kafir?

(Nedim)

Kimdir bu kâr-gâha çeken perde-i hafâ

Kimdir veren tasavvur-ı teftiş âdeme

(Ziya Paşa)

Şakaklarım kar mı yağdı ne var?

Benim mi Allah'ım bu çizgili yüz?

Ya gözler altındaki mor halkalar?

Neden böyle düşman görünürsünüz.

Yıllar yılı dost bildiğim aynalar?

(Cahit Sıtkı Tarancı)

K (K)

KAHRAMAN (ASAR QAHRAMONI) – bu badiiy matnda voqealar atrofida rivojlanadigan, syujetga bevosita ta'sir ko'rsatadigan va asarning asosiy g'oyasini ifodalovchi obrazdir. Qahramon asarda markaziy o'rin egallaydi, u orqali muallif hayot haqiqatlarini, jamiyatdagi muammolarni, insonning ichki dunyosini yoki

ma'naviy izlanishlarini tasvirlaydi. Qahramon odatda xarakterli fe'l-atvorga, o'ziga xos dunyoqarashga ega bo'lib, uning harakatlari va fikrlari orqali asar syujeti shakllanadi.

Badiiy asarda qahramon bir emas, bir nechta bo'lishi mumkin. Asosiy qahramon - bu voqealar markazida turgan obraz bo'lsa, yordamchi qahramonlar syujetni to'ldiradi, asosiy g'oyani rivojlantirishda xizmat qiladi. Ba'zi hollarda salbiy qahramon - ya'ni antagonist ham bo'lib, bu obraz bosh qahramonga qarshi kuch sifatida ko'rsatiladi. Qahramonlar xarakteriga qarab murakkab yoki oddiy bo'lishi mumkin: murakkab qahramonlar ruhiy ichki ziddiyatlar, qarama-qarshi tuyg'ular bilan yashaydi, oddiy qahramon esa bir yoqlama xarakterga ega bo'ladi.

Qahramonlar ikki asosiy yo'l bilan yaratiladi: muallif tomonidan bevosita tavsiflash (ya'ni uni to'g'ridan-to'g'ri tasvirlash) va bilvosita ochib berish - ya'ni uning harakati, fikrlari, suhbatlari va boshqa obrazlar orqali. Har bir qahramon muayyan davr, jamiyat yoki ijtimoiy qatlam vakili sifatida ham ko'rilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, badiiy asar qahramoni - bu nafaqat syujet ishtirokchisi, balki muallif fikri va asar g'oyasining timsolidir. Uning xakteri, hayotiy yo'li va ichki kechinmalari o'quvchini hayajonga soladi, o'ylantiradi va muayyan xulosalarga olib keladi.

KALEM ŞUARASI (QALAM SHUAROSI) – ozmi-ko'pmi ta'limga ega bo'lgan, hatto maxsus ta'lim-tarbiya ko'rgan, va barmoq vaznida she'r yoza oladigan, lekin musiqa asbobida kuy chala olmaydigan xalq shoiri. Bunday shoirlar tili va uslubi jihatidan devon shoirlariga o'xshash bo'lishi mumkin. Bayrutlik Zinhi eng mashhur “Kalem şuarası”ga misol bo'la oladi.

KARAGÖZ (QORAKO'Z) - Xayol, zill-i xayol, xayol-i zili, xayol-i sitora. Xalq teatrining bir turi hisoblangan mashhur turkiy soya spektakli. Bu o'yindagi ikkita asosiy qahramondan birining ismi. Tuya terisidan chizilgan qahramonlarning rang-barang soyalari, Qorako'z xalq “oyna” deb ataydigan oq ekranda orqadan urilgan yorug'likda o'z harakatlari bilan aks etadi. Ekranda aks etgan rang-barang shakllarning xayoliy yoki xayoliy shaxs tomonidan ijro etilgan harakatlari,

aktyorning spektaklning ikki asosiy qahramoniga (Hajivat va Qorako‘z) xos bo‘lgan nutqlari tomoshabinlarni xushnud etadi. Bu ijrolar to‘rt qismdan iborat: kirish, suhbat, bob va yakun. Qorako‘z asarida ikkita asosiy qahramondan tashqari quyidagi personajlar ham uchraydi: Chalabiy, Zenne, Tiryaki, Beberuxi, Matiz, Kulhanbeyi, Tuzsuz Deli Bekir, Bolulu, tatar, arab, alban, yahudiy, arman... Asarning asosiy qahramoni Qorako‘z savodsiz, ishsiz, kambag‘al, ammo zukko va aqlli odam. Boshqa bosh qahramon Hajivat esa yarim ziyoli bo‘lib ko‘rinadi, o‘zini ko‘rsatishni yaxshi ko‘radi, savodli bo‘lsa-da, ba‘zi so‘zlarni yaxshi talaffuz qila olmaydi. Qorako‘z, qaysidir ma’noda xalqni ifodalaydi; Hajivat ham yuqori qismdir. Asarning mohiyati Qorako‘zning Hajivat aytganlarini noto‘g‘ri tushunishiga asoslanadi.

KARAKTER (HARAKTER) - Bu romanlar, pyesalar va dostonlar kabi hikoyaviy asarlarda boshqa odamlarga nisbatan “asl, o‘ziga xos, ajralib turadigan” odamlar uchun ishlatiladigan atamadir.

KASIDE (QASIDA) - yuksak martabali shaxslarni, dini ulug‘larni, davlat arboblarni va muhim insonlarni madh etish maqsadida bayt shaklida qofiyali tartib bilan (aa, ba, da, ...) yozilgan nazm shaklidir. Qasidaning uzunligi 9-100 bayt orasida bo‘lishi mumkin va barcha baytlar bir xil aruz vazni bilan yoziladi. Qasidaning birinchi baytiga matla, oxirgi baytiga maqta, eng chiroyli baytiga shohbayt yoki beyt ul-qasida, qasidaning oxirida shoirning taxallusi keltirilgan baytga esa “toj-bayt” deb ataladi. Qasida arab adabiyotida paydo bo‘lgan, Eron adabiyoti orqali bizning adabiyotimizga kirib kelgan, devon she’riyatiga xos nazm shaklidir.

Qasidaning kirish qismi bo‘lgan nasibda shoir o‘zidan, dunyoning o‘tkinchiligi, tabiatning go‘zalliklaridan so‘z yuritishi bilan nozik va chiroyli tasvirlar yaratadi. Bu qism, asarning asosiy qismiga o‘tish uchun o‘quvchini tayyorlab beradi va nazmning she’riyat jihatidan eng kuchli bo‘limidir. Nasibdan so‘ng tartib bilan girizgoh, madhiya, faxriya, duo qasidaning boshqa qismlari hisoblanadi.

Mavzulariga yoki nasib qismining mazmuniga ko'ra qasidalar tavhid, munojot, na't, madhiya, bahoriya, ramazoniya, julusiya, rahshiya va shu kabi boshqa turlarga bo'linadi. Radiflariga ko'ra gul, sunbul, suhan qasidasi kabi nomlar bilan ataladi. Eski turkiy adabiyotda qasidaning eng yaxshi namunalari Nafiy tomonidan yozilgan. Qasida, g'azal kabi mashhur bo'lmagan va shoirlar orasida keng tarqalgan nazm shakli emasdi. Zamonaviy turk she'riyatida esa klassik ma'noda qasida namunalari uchramaydi, ammo maqtov asosida yozilgan, qasida deyish mumkin bo'lgan nazmiy asarlar mavjud.

KATARSIS (KATARSIS) - Katarsis termini ilk bor Aristotel tomonidan qo'llanilgan bo'lib, badiiy voqelik ta'sirida fojiaiy tuyg'ular olovi yongan ko'ngilning poklanishini anglatadi.

KAT (TUROQ) - So'zning ta'sirini kuchaytirish uchun gapni gapirishdan ko'ra sukunat samaraliroq bo'ladigan mos joyda to'xtatib turishdir. Qolgan so'zlarni o'quvchi idrokiga qo'yib, ma'nolar boyligini yaratishga harakat qilinadi. Devon she'riyatida deyarli qo'llanilmagan, ammo zamonaviy turk she'riyatida keng tarqalgan adabiy san'atlardan biridir. Turoq nasrda ham qo'llaniladigan san'at turlaridan biridir. Misollar:

Ey kimsesiz âvâre çocuklar... hele sizler.

Hele sizler... (Tevfik Fikret)

Hiç şaşmayan bir saat gibi işler durur kader.

Bir gün saat çalar... Çok uzaktan gelir haber...

(Yahya Kemal Beyatlı)

Derdim öyle büyük ki...

Hayat öyle bir yük ki...

(Yusuf Ziya Ortaç)

Garibim;

Ne bir güzel var avutacak gönlümü.

Bu şehirde

*Ne de bir tanıdık çehre;
Bir tren sesi duymaya göreyim
İki gözüm,
İki çeşme...*

(Orhan Veli Kanık)

KEKEMENAME (KEKEMENOMA) - Xalq og‘zaki ijodining janri hisoblanib, “peltekname”, “pepename” nomlari bilan ham ishlatiladi. Bu janrdagi she‘rlar aruz vaznida yoziladi va so‘zlarning birinchi bo‘g‘inlari takrorlanadi. Masalan:

*Bu bu bugün gö gö gördüm yü yü yüzün dilbera,
Ba ba baktım gö gö gönlüm o oluptur ziya.*

KESIT HİKAYE (HOLAT HİKOYA) – Statik syujetga asoslangan holat hikoyalari. Holat hikoyalarda syujet voqealar rivoji ustida qurilmaydi. Syujet statik ko‘rinishda bo‘lib, qahramonning ichki kechinmalari asosiga quriladi. Syujet markazidan harakat va voqealar emas, balki qahramon his-tuyg‘ulari va o‘y-xayollari joy oladi. Jahon adabiyotida Chexov uslubning birinchi vakili rus yozuvchisi Anton Chexov bo‘lgani uchun vaziyat hikoyalari “Chexov uslubidagi hikoya” deb ham nomlanadi. Turk adabiyotida vaziyat hikoyasining kashshoflari: Sait Faik Abasiyanik, Memduh Shevket Esendal va Tarik Bug‘ralar hisoblanadi.

KINAYE (KINOYA) - Tegishtirmoq, teginmoq. O‘ylangan fikrini bilvosita, yopiq va ta’sirli tarzda ifodalash san’atidir. Bu turdagi nutqda, so‘zning asl ma’nosi nazarda tutilgan bo‘lsa ham, ko‘proq ko‘chma ma’no e’tibor qilinadi. So‘zning ochiqchasiga aytilishi ma’qul bo‘lmagan holatlarda, ko‘proq istehzo, hazil va ta’nalar uchun ishlatiladi. Kinoya, metaforaning turidir. Bu jihatdan u majoz-i murselga o‘xshaydi; farqi shundaki, kinoyada so‘zning asl ma’nosi ham seziladi. Iboralarning ko‘pchiligi kinoyali so‘zlardir. “Ochiq ko‘z” iborasi, kinoyaga yaxshi misoldir. Quyidagi misralarda ham kinoya san’ati qo‘llangan:

*Bakî yine mey içmeğe and içti demişler
Divâne midir bade dururken içe andi*

(Baki)

Sevip ol goncayı ağyara hezâr olmalıım

Âlemin bir gül için çeşmine hâr olmalıım

(Enderunlu Vasıf)

KITABE (KITOBA) - Bitik. Qabr toshlari, maqbara, hammom va boshqa tarixiy binolardan topilgan yozuvlar. Tarixiy ob'ektlardagi "kitabe"lar uning kim tomonidan, qachon, qay holatda, nima maqsadda bino qilingani kabi ma'lumotlarni beradi. G'arbda bu kabi ma'lumot beruvchi yozuvlarni epigraf deb atashadi.

KISSA (QISSA) - Dindan kelib chiqqan favqulodda vaziyatlarni, g'ayrioddiy voqealarni aytib berish orqali odamlarga axloqiy maslahat va saboq berishni maqsad qilgan hikoya, ertak, latifa, rivoyatlarning umumiy nomi. Qur'oni Karimda aytilgan ibratli hikoyalar ham qissa deyiladi. Qur'oni Karimning "Yusuf" surasida aytilgan Yusuf qissasi "ahsenu'l-kasas" (hikoya/qissalarning eng go'zali) deb atalgan va bu qissa adabiyotimizdagi o'nlab "Yusuf va Zulayho" masnaviylari/hikoyalari yozilishiga ilhom manbai bo'lgan. O'tmishda ertak so'zlovchilarni "qissaxon" yoki "qissagu" deb atashgan. "Qissa-pardoz" so'zi asosan o'zlari yaratgan hikoya yoki ertakni aytib beradigan odamlar uchun qo'llanilgan. Qissalardan olinadigan xulosa, hissa ko'p bo'lgani uchun "qissadan hissa" iborasi shundan kelib chiqqan va tilimizda o'rnashib qolgan.

KLASİK TÜRK EDEBİYATI (KLASSIK TURK ADABIYOTI) - devon adabiyoti, turk mumtoz adabiyoti, Islom adabiyoti, Usmoniylar adabiyoti. Islom madaniyati ta'sirida vujudga kelgan va rivojlangan, XIII asrdan XIX asr o'rtalariga qadar taxminan 600 yil davom etgan turk adabiyoti davrining nomi. Yaqinlargacha "devon adabiyoti"deb atalgan bu davr so'nggi yillarda "Klassik turk adabiyoti" nomini oldi. Bu davrni devon deyilishiga sabab bu davr shoirlarining asarlari devon qilib yig'ilishidan kelib chiqqan. Bu davrning eng porloq nuqtasi XVI asrga to'g'ri keladi bu davr adabiyoti vakillaridan: Hoja Dehhani, Sulton Valad, Ahmadiy, Qozi Burhoniddin, Nasimiy, Avliyo Chalabiy, Kotib Chalabiy, Vaysi, Nargiziy kabilarni sanab o'tish mumkin.

KLASİK ESER (KLASSIK ASAR) - zamon bilan sinovdan o'tgan, tarix davomida elakdan o'tib, asrlar osha qolgan, keyingi avlodlar uchun namunaviy hisoblangan, muayyan estetik didga ega insonlar tomonidan tan olingan va o'z turini eng yaxshi ifodalagan san'at asaridir. Oradan asrlar o'tsa ham, klassik asar insoniyat uchun ham qadrli bo'lib qoladi. Klassik asarlar madaniyatning asosiy tayanchidir. Nihat Sami Banarli klassik asarni shunday tariflaydi: "Muayyan san'at qoidolari va an'analari ko'ra yozilgan, o'zidan keyin kelganlarga namuna bo'ladigan darajada keng va barqaror ta'sirga ega birinchi darajali san'at asari". Arslan Tekin, avloddan avlodga o'tadigan, o'xshashi yozilishi mumkin bo'lmagan darajada adabiy qiymatga ega asarlarni "shohasar" deb ataydi.

KOMEDI (KOMEDIYA) - Komediya. Hayotning, voqea-hodisalarning, insonlarning qiziq jihatlarini aks ettiradigan teatr turi. Komediya yozuvchilari insonlarni kulguli holatlarga tushirmasdan ularning zayif tomonlarini sahnaga qiziqarli tarzda olib chiqadilar. Komediya odatda baxtli yakun topadi. Komediya ma'nosida arabcha "mudhike" so'zi ham ishlatilgan. Ammo bu uzoqqa bormagan. Komediylarning tarixiy, zamonaviy, lirik, romantik, satirik kabi bir qancha turlari bor. "Karago'z" va "O'rta o'yin" ham komediyaning bir ko'rinishidir. Zamonaviy komediyaning birinchi ko'rinishi Shinosiyning "Shoirning uylanishi" komediyasidir.

KOMPOZITSYON (KOMPOZITSIYA) - Bu fikr va his-tuyg'uni to'g'ri, chiroyli va ta'sirli tarzda ifoda qilish harakatidir. Kompozitsiyaning asosiy maqsadi - o'z his-tuyg'ulari va fikrlari dunyosini tartibga solib, uni boshqalarga o'tkazish va yozish orqali ular bilan baham ko'rishdir.

"O'qiladigan" matnni yozish ko'pincha ba'zi qiyinchiliklarga olib keladi. Ushbu qiyinchilik, asosan, matnda "o'qish talabi"ni qidirishdan kelib chiqadi. Biroq, yozish jiddiy va qiyin ish ekanligi ham ma'lum. Mehmet Kaplanning aytishicha, yozish muhandislik va haykaltaroshlikdan ko'ra qiyinroq ishdur.

Yozishning asosiy sharti doimiy o'quvchi bo'lishidir. O'qiladigan, samarali, yaxshi yozishni yuzaga keltirish uchun jiddiy o'qish, eslatma olish, umumlashtirish

kerak. Bu fikrlash qobiliyatimizni va ruhiy dunyomizni faollashtiradi, ongimizni kuchaytiradi va qayta-qayta o'qish bilan ong ostini hujayralarimizni uyg'otadigan asarlarni o'qish, hattoki uning ayrim qismlarini yod olishning eng yaxshi usuli. Shu tariqa kengaygan so'z boyligi matn yozishni osonlashtiradi. Qo'llanilayotgan tilning asosiy qoidalarini va hatto nozik tomonlarini bilish, boshqacha qilib aytganda, tilni mukammal bilish matnning asosiy shartlaridan biridir.

Matnda quyidagi fikrlarni qisqacha bilish foydali bo'ladi:

Fikrlar tartib bilan berilishi uchun avvalo reja tuzish kerak. Mavzuni qanday boshlash va tugatish, taxminan nima bilan bog'lanish rejalashtirilishi kerak. Bu aqliy reja bo'lishi mumkin, uni yozish orqali ham aniqlash mumkin. Mavzu turiga ko'ra reja muhim ahamiyat kasb etadi. Mavzuni chegaralash, o'quvchini jalb qila oladigan nuqtalarni topish va ular atrofida fikrlarni chuqurlashtirish kerak. Matnning ravonligi matnni oydinlashtirish bilan birga o'quvchi e'tiborini ham tortadi. Fikrlar yopiqligidan qutulish uchun misollar keltirish kerak. Ayniqsa, ilmiy asarlarda misollar go'yoki fikrlarning guvohidek. Paragraflar orasidagi fikr birligini ta'minlash orqali dekonstruksiya qilish kerak. Fikrlar o'zgarganda, yangi paragraflarga o'tish kerak.

Har bir maqolada g'oya, bayon va tushuntirishga yo'naltiruvchi asosiy fikr (asosiy g'oya) mavjud. Matn bu fikr atrofida rivojlanadi. Matnda so'zlarni o'rinli ishlatishga juda ehtiyot bo'lish kerak. Matn mazmunining boyligi muallifning sinchkovligi, so'z boyligi va tildan foydalanish mahoratiga to'g'ridan-to'g'ri proporsionaldir. Takrorlardan qochish kerak. Murojaat qilinayotgan o'quvchining saviyasi ma'lum bo'lishi kerak. Agar maqola va iboralar ishlatilishi lozim bo'lsa, ularning keng tarqalgan shakllari afzal bo'lishi kerak. Tinish belgilaridan to'g'ri va ehtiyotkorlik bilan foydalanish kerak. Matnlar yozilgandan keyin ko'rib chiqilishi va yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatishi kerak. Fikr doiralari bir-biriga zid bo'lmasligi uchun ehtiyot bo'lish kerak.

Matnda ifoda birligi gap bo'lgani uchun yozish bilan shug'ullanuvchi kishi avvalo gap haqida o'ylab, manodor gaplar mantig'ini tushunishi kerak. Shu jihatdan

mazmunli gap grammatik aniqlik, mantiqiy va ma'lumot to'g'riligi hamda ma'noning aniqligi, uyg'unligi va ravonligini talab qiladi. Ushbu xususiyatlarga ega jumlar bilan yaratilgan matnlar "o'qilishi mumkin", ya'ni, ular yaxshi matn sifatiga loyiqdir.

KONU (MAVZU) - Muayyan bir adabiy asar/matnning bizga yetkazmoqchi bo'lgan fikrlar va hissiyotlar qamrovi. Boshqacha aytganda, adabiy asarning ichi/tarkibini to'ldirib turuvchi (mavzu, tematika, fikr, tushuncha, hissiyot, xayol; hodisa, holat, inson, perdet, borliq, ashyo) hamma narsa. Gap she'r haqida borganda, "tarkib"dan ko'proq "mohiyat" ta'biri ishlatiladi.

Mohiyat tushunchasini "san'at asaridagi tematika yoki mavzuni tashkil etuvchi, asarning intellektual qobig'i" va "san'atkorning tashqi dunyoga qaratilgan dunyoqarashining asarda aks etuvchi tomoni" sifatida tadqiq etgan Ali Do'lek quyidagilarni keltiradi: "Zamonaviy estetika – shakl-mohiyat muammosi bilan bog'liq katta munozaralar sahnalashtiriladigan davrdir. /.../ Ammo XX asrdagi shakl-mohiyat borasidagi fikrlarni qisqacha tahlil etadigan bo'lsak, ularni uch guruhga jamlash mumkin:

1. San'at asarining "nima" ekanidan, boshqacha aytganda, uning nima haqida hikoya qilishidan so'z borganda, asarning mohiyati asosiy mavzuga aylanadi. Mavzuning qay tarzda tilga olinishi yoki ifoda etilishi haqida so'z borganda esa, shakl birinchi planga chiqadi. /.../

2. San'at asarining "nima" ekani yoki mohiyati ranglar, chizgilar, shakllar va ohanglar singari dramatik unsurlarni o'z ichiga oladi. Shakl esa hajm, sabab va moddiy unsurlar orasidagi munosabatlar orqali vujudga keladi. Lisoniy san'at asarlardan gap borganda, bu fikrni quyidagicha ifodalash mumkin: mohiyat – tushunchalarni; shakl esa ular orasidagi tartib va munosabatni anglatadi.

3. Mohiyat yoki san'at asarining "nima" ekanligi fikr yoki tematikani tashkil etadi. Shakl esa asarda o'rta tashlangan shu fikr yoki tematikaning ifodalanish tarzi va usulidir.

KONUŞMA DİLİ (SO‘ZLASHUV TILI, OG‘ZAKI NUTQ) - Bir mamlakatda amal qiladigan tilning hududlarga qarab xilma-xillik ko‘rsatadigan va kundalik hayotda odamlarning bir-birlari bilan so‘zlashish uchun foydalanadigan og‘zaki tilning nomi. So‘zlashuv tili, yozma tildagi ba’zi qoidalarga amal qilmaydi, ammo tabiiylik ustun bo‘ladi. Yozma nutqning asosini, bu til tashkil etadi. Yangi yaratilgan yoki yozma nutq orqali boshqa tillardan olingan xorijiy so‘zlar, so‘zlashuv nutqida ommalashsa, ona tilning mulkiga aylanadi. Aks holda, ma’lum bir vaqt o‘tgach, foydalanishdan chiqib ketadi.

KÖY ÖYKÜLERİ (QISHLOQ HIKOYALARI) - ushbu termin ostidagi asarlarda asosiy qahramonlar qishloqda qashshoq turmush kechirgan yoki vatanidan yiroqda yashagan o‘rta hol odamlar, oddiy turk ayollaridan iborat qahramonlardan iborat. Turk hikoyachiligining bu davri 1940-yildan 1954-yilgacha davom etdi. “Qishloq adabiyoti”ga oid asarlar aksariyati qishloqda tug‘ilib, qishloqda yashagan yozuvchilar tomonidan yozildi. Faqir Boyqurt, Tolib Apaydin, Mehmet Basharan, Dursun Akchamlar shu toifa yozuvchilar hisoblanadi. Bu adiblar ilk asarlarini “Qishloq institutlari” jurnalida (1945-1947) nashr eta boshladilar. Hatto o‘sha davrda qishloq institutlari ochilib, unda qishloq hayotini, odamlarini o‘z asarlarida aks ettirishni xohlagan yozuvchilar tahsil oldilar. Onado‘li qishloqlarida ishsizlik, qashshoqlik, johillik, mutaassiblik qurboniga aylangan insonlar hayoti hikoyalar mazmun-mohiyatiga singdirildi. Hikoyalarda qishloq qahramoni timsoliga asos bo‘lgan omillar ikkiga ajratib ifoda qilindi: birinchi toifa insonlar ezilgan, xo‘rlangan, oyoq osti qilingan kambag‘al qishloq odamlari bo‘lsa, ikkinchi toifa mulk egalari, hokimiyatni boshqaruvchi noyiblardan tashkil topgan edi. Bu toifa kishilar qahramon qilib olingan hikoyalar asosida “xo‘rlangan – xo‘rlagan – najotkor” uchligi turadi. Voqealar shu uchlik atrofida kechadi. Bunday aksar qahramonlar o‘zaro o‘xshash bo‘lib, bir asardan boshqa asar syujetlariga ko‘cha boshladi. Oqibatda temir odam singari sas-sadosiz mehnat qilayotgan, bir xil obrazlar urchib ketdi.

KÖY TIYATROSU (QISHLOQ TEATRI) - Qishloq tomosha o'yinlari. Qishloqda, qishloq aholisining ayniqsa to'ylarda, uzoq qish kechalarida dam olish va vaqt o'tkazish uchun havaskorona namoyish etadigan o'yinlari. Qishloq tomosha o'yinlarining yozma matnlari yo'q, oldindan shu turdagi tomoshalarda eshitilgan so'zlarga yoki improvizatsiyaga asoslanadi. Maxsus sahnasi va dekorsiyasi bo'lmagan qishloq tomoshalarida maxsus kiyimlar kiyilishi mumkin. Ko'mir changi, kul, un o'rniga qarab pardoz vositasi sifatida ishlatiladi.

KURMACA (FANTASTIKA) - Xayoliy, nominal. Haqiqiy bo'lmagan, lekin taxmin qilingan/tasavvur qilingan va ishlab chiqarilgan va o'quvchiga xuddi haqiqiy, xuddi boshdan kechirilgandek taqdim etilgan voqea va faktlar. Odatda, hikoya, roman va dostonlarda uchragan badiiy adabiyotda hayotdan olingan materiallar qayta ishlash, o'zgartirish va saralash va ma'lum ma'noda "tush haqiqatiga aylantirish" yoki ongda tasavvur qilingan shakllarda qo'llaniladi. Adabiyot va boshqa sohalarda yozilgan kitoblar mazmuniga ko'ra tasniflanadi va ikki katta guruhga bo'linadi: 1- fantastik (soxta, qalbaki), 2- fantastik bo'lmagan (qalbaki bo'lmagan). Roman, hikoya, ertak, xalq ertagi va doston kabi asarlar birinchi guruhga kirsa, tarix, tarjimai hol, sayohat yozuvi va shu kabi turlar ikkinchi guruhga kiradi.

KUŞAK (AVLOD) – Bir davrda yashab ijod qilgan ijodkorlar avlodiga nisbatan aytiladi.

KRONOTOP (XRONOTOP) - Zamon va makon birligi va ajralmas tushunchaligiga asoslangan mazmun va rivoya shakli. Misollari badiiy asarda va real hayotda uchraydi. Dastlab matematikada, so'ngra nisbiylik nazariyasida qo'llanilgan vaqt-makon birligi tushunchasi adabiyotshunoslik sohasiga rus adabiyotshunosi M.Baxtin tomonidan xronotop nomi bilan kiritilgan. Xronotop badiiy to'qimalarda, ayniqsa, romanlarda vaqt-makon munosabatlarining ajralmasligi haqidagi konsepsiyani ilgari suradi. Boshqacha qilib aytganda, xronotopni roman g'oyasini aks ettiruvchi asosiy voqealar birlashgan markazi hisoblanadi. M.Baxtin xronotop tahlillarida romanlarda voqea, shaxs, zamon va

makon o'rtasida yaratgan uzviy munosabatlarini aniqlaydi va har bir davr o'z xronotoplarini (qal'a, yo'l, maydon va boshqalar) kabi unsurlar yaratishini qayd etadi.

L (L)

LATÎFE (LATIFA) – latifa, ko'pincha hazil va kulgi, ma'nosida ishlatiladi. Yani, insonlarni kuldirish yoki kayfiyatni ko'tarish uchun aytiladigan qiziqarli va hazilomuz so'zlar, hikoyalar. Latifa termini turli kontekstlarda ishlatiladi va har bir kontekstda o'ziga xos ma'nolarni beradi. Bu, oddiy hazildan tortib, chuqur ma'naviy tushunchalarga qadar keng qamrovli ma'nolarni o'z ichiga olishi mumkin.

LEYT-MOTIF (LEYTMOTIV) – bu asar davomida takror-takror uchrab turadigan muayyan obraz, g'oya, ibora yoki badiiy detallardir, u asarning asosiy mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini mustahkamlashga xizmat qiladi. Leytmotiv (nemischa "leitmotiv" - bosh g'oya, bosh yo'nalish) o'quvchining e'tiborini muhim ma'noga ega elementga jalb qiladi va asarga yaxlitlik, ichki uyg'unlik baxsh etadi. Leytmotiv orqali muallif asardagi asosiy ruhiy holatni, qahramonning kechinmalarini yoki hayotiy muammolarni chuqurroq ochib beradi. Bu san'at usuli ayniqsa musiqada keng qo'llanilgan bo'lsa-da, adabiyotda ham kuchli estetik vosita sifatida ishlatiladi. Masalan, roman yoki hikoya davomida doimiy ravishda uchraydigan "yolg'izlik", "qora tun", "daraxt soyasi", "eski qo'shiq", yoki biror ibora leytmotiv bo'lishi mumkin. Dostoyevskiy asarlarida "jinoyat va jazo" g'oyasi, yoki Tolstoyning "Urush va tinchlik" asaridagi urush motivlari leytmotiv sifatida har doim mavjud bo'ladi. Turk adabiyotida Farid Edgu ijodida "aybsiz-aybdorlik" go'yasi yoki hikoyalaridagi soat, sichqon, oyna va Yusuf obrazlari leytmotiv vazifasini o'taydi.

LIRIK/LIRIZM (LIRIKA/LIRIZM) – lira qadimgi yunon shoirlari she'r aytayotganlarida chalgan cholg'u asbobi. Lirika, lirizm atamasi ham shundan kelib chiqqan. His-tuyg'ularning jo'shqin, ta'sirli, ritmik va bir tekisda aytilishi, yozilishi lirizm: shu usuldagi nazmiy asarlar umumiyatda lirika deb ataladi.

Lirik she'r shu qadar jo'shqin bo'ladiki, unda kuyning nolalarini, qushlarning sehrli tovushlarini, suvning insonni esdan og'diradigan shildirashini eshitish mumkin. Atamaning ma'nosini xususiylashtirib, Hegel tilidan unga ta'rif beradigan bo'lsak, "lirik she'r musiqa singari ramziy ifoda tarzi bilan inson ruhiyatining tub-tubiga, uning noma'lum sarhadlariga ta'sir qiladi".

Lirikaga she'riyatda rag'bat ko'rsatiladi, qadrlanadi. Mahalliy nuqtai nazardan kelib chiqib, Yahyo Kamol lirizmni shunday ta'riflaydi: "Lirizm, aniqroq, fransuz talaffuzida aytganda lyrisme so'zini ba'zi olimlarimiz ginoiyyat, ba'zilar rabobiyat so'zlari bilan tarjima qilishgan. Lirik she'rni ginoiy yoki rabobiy she'r deb atashgan".

LÛGAZ (LUG'Z) – bir tur so'z o'yinidan iborat bo'lgan nazmiy topishmoqlar. Biror narsaning, bir qator xususiyatlari aytilib nima ekanligi so'raladi. Lug'zning anonim topishmoqlardan farqi shundaki, hikoya qiluvchining ma'lum bo'lishi va aruz vazni bilan yozilishidir. Fitnat xonimning "cemreler" so'ragan bir lug'zidan namuna:

*Ol nedir kim üç birader her zaman
Birbiri ardınca olmuştur revân
Yılda bir kerre gelirler âleme
Makdemiyle kesb-i feyzeyler cihân
Kimseler görmüş değildir yüzlerin
İsmi vardır cismi amma ki nihân
Birisi oldu havaya münkalib
Birisi âb içre tuttu âşiyân
Gördü bulmuş her birisi yerlerin
Biri dâhi eyledi hâki mekân
Serleri üç, pâlan beş anların
Kıl tefekkür eyledim sana beyân.*

LÛKNET (LUKNET) – so'zlashuvdagi mahoratsizlik. Fasohatni buzuvchi holatlardan biri bo'lgan luknet, so'z va so'z birikmalaridagi tovushlarning

notekisligidan kelib chiqadigan va tinglanganda seziladigan kamchilikdir. Bir tur duduqlik, tilning aylanishi yoki nutqning qotib qolishini eslatadi. Quyidagi baytda ko‘rilgan so‘zlashuvdagi xato luknetdir:

Gözüm nem hem-demim hem.

Merhemim gam, hâtınm derhem.

(*Hâmî*)

M (M)

MAHLAS (TAXALLUS) – laqab, taxallus. Devon va xalq shoirlari aytgan va yozgan asarlarida qo‘llagan taxallusi. Ba‘zan taxallus o‘rniga o‘z ismlarini berishgan. Oldingi davr shoirlari taxallusning ikki yoki uch bo‘g‘inli, ma’noli bo‘lishiga e’tibor qaratishgan. O‘sha davr shoirlarining ilk sharti o‘ziga xos taxallus tanlash bo‘lgan.

MANİFESTO (BAYONOT) – yangi bir san’at-adabiyot tushunchasini olib kelish va shu yo‘lda asarlar yaratib, bir oqim hosil qilish, yangi yo‘nalish ochish iddaosidagi adabiy harakatlarning tamoyillari joy olgan va jamoatchilikka e’lon qilingan bayonot. Turk adabiyotida, bu ma’noda birinchi bayonot “Fajri-i Ati” to‘plami tomonidan e’lon qilingan.

MANZUM HİKÂYE (SHE’RIY HİKOYA) – nazm (she’riy) tarzida yozilgan hikoyalarga she’riy hikoyalari deyiladi. Nazmiy hikoyalarning nasriy hikoyalardan farqi ularning she’ry shaklda yozilganligi hisoblanadi. Didaktik she’riyat xususiyati ana shunday hikoyalarda ko‘rinadi. Hikoyada uchraydigan barcha xususiyatlar (hodisa, joy, zamon, odamlar) bu turdagi hikoyalarda ham uchraydi. Eski adabiyotda uzun hikoyalar masnaviy janrida yozilgan. Tanzimot davridan keyin vujudga kelgan she’riyat qofiya va radiflar vositasida she’riy hikoyalar yozishni maqsad qilgan.

Rejaizada Akrom nazmiy hikoyalarda qalam tebratgan; “Ota”, “Sabr” kabi she’riy hikoyalari mavjud. Bu janr Sarvat-i Funun davrida keng tarqala boshlagan. She’riy hikoyaning namoyandalari Mehmet Akif Erso‘y va Tavfiq Fikratdir. Inson

ruhiyatini tarbiyalovchi nazmiy hikoyalarga misol tariqasida Yahyo Kamol Bayatlining “Nazar” nomli asarini keltirishimiz mumkin.

MARIFET (MA'RIFAT) – ma'rifat lug'atda tan olish, tanish, bilish ma'nolarini bildiradi. Ma'rifat yashash, ko'rish, tatib ko'rish va boshdan kechirish orqali olingan bilimni anglatadi. Bilim orqali olinadigan bilim manbai qalb, sir, ilhom va kashfiyotdir. Bilimning manbai ong, sezgi a'zolari, ko'rish va uzatish orqali xulosa chiqarishdir. Zohiriy ilmga ega bo'lganlarga olim, ilm egalariga esa “orif” deyiladi. Bilim umumiyroq, bilim maxsusdir. Ma'rifat – Alloh, Uning sifatlari, amallari va g'ayb olami haqida olingan bilimdir.

MASAL (ERTAK) – xalq tilida hikoya qilish orqali paydo bo'lgan adabiyot mahsuli. Keyinchalik yozuvchilar tomonidan yozma ko'rinishga keltirilgan.

Ertaklardagi hodisalar butunlay xayol mahsuli sanalib, ularda makon va zamon aniq bo'lmaydi. Ertak qahramonlari favqulotda xislatlarga ega bo'ladi. Yaxshilar doim yaxshi, yomonlar doim yomon sifatlar bilan tasvirlanadi. Ertakda doim yaxshilar mukofotlanadi, yomonlar esa jazo topadi. Ertaklarda pand-nasihati old planda turadi. Ertaklar ko'pincha umumiy mavzularda bo'ladi. Jahon adabiyotida “Kalila va Dimna”, “Ming bir kecha” ertaklari juda mashhur. Turk adabiyotidagi eng taniqli ertak qahramoni Kalo'g'londir. Aflotun Jem Guney turk ertaklarining saylanmasini tayyorlab, kitob holida nashr ettirgan.

MEDDAH (MADDOH) – xalq orasida xalq mulkiga aylangan hikoyalarni o'ziga xos uslub bilan mimikalar qo'shib, tinglovchiga jonli tarzda yetkazib beradigan kishilarga berilgan nom. Maddohlar ko'pincha hikoya qilayotgan asarlarining g'ayrioddiy holatlarini alohida ta'kidlab, haqiqiy voqeaday ko'rsatib bera olganlar. Maddohlik monodrama sifatida ham talqin etiladi. Maddoh ro'molcha va boshqa buyumlardan foydalanib badiiylikni orttirishi mumkin. Ular nainki tinglovchilar vaqtini xush o'tkazishi, estetik zavq olishi, badiiy-tarixiy ma'lumotlarga ega bo'lishi uchun, balki xalq orasida milliy-islomiy ma'rifat, odob-axloq (etika) normalarini shakllantirishga ham xizmat qilganlar. Maddohlarning o'z davridagi vazifasi va maddohlik san'atining ahamiyati bugungi yozuvchi va

kitobning ijtimoiy ahamiyatidan kam bo‘lmagan. Turk adabiyoti tarixi manbalarida kelishicha, XV asrda maddohlar-hikoyachilar juda mashhur bo‘lganlar. Ular nasriy, nazmiy, musiqali va musiqasiz usullarda o‘z repertuarlaridagi asarlarni xalqqa yetkazganlar. Jumladan, Arab Nodim, Ayvaz o‘g‘li, Darvish Hasan, Darvish Mehmet, Emin, Hamza, Kichik Ali Chalabiy, Muhsinbey, Umar, Ramazon, Oshiqiy, Balaban, Darvish, Darvish Komil, Firuz, Hamdi, Mustaf o Chalabiy, Haqqi va Chalabiy kabi maddohlar repertuarlari turk tadqiqotchilarining asarlarida ko‘p eslanadi.

MECAZ (MAJOZ) - So‘zning o‘zining asl (lug‘aviy) ma‘nosi o‘rniga, o‘xshatish yoki ma‘naviy aloqadorlik tufayli boshqa bir ma‘noda qo‘llanishi. Bu uslubiy vosita asarlarda badiiylik, chuqur ma‘no va obrazlilik yaratadi.

MEDHIYE (MADHIYA) - Podshoh, sadrazam, vazir, shayxulislom kabi davlat boshqaruvida muhim vazifa olgan shaxslarni, diniy rahbarlarni madh etish maqsadida yozilgan nazmiy asarlar. Madhiyalar, odatda qasida nazm shaklida yozilgan. Devon she‘riyatida keng tarqalgan she‘riy janr. Madhiya muallifi, ko‘pincha shaxsiy manfaat uchun o‘z nazmini yozadi. Ba‘zan hunar ko‘rsatish niyatida ham bo‘lishi mumkin. Madhiya mubolag‘a san‘ati eng ko‘p ishlatiladigan janrdir. Qasidalar, odatda madhiy she‘rlari bo‘lganligi uchun, madhiya deb ham atalgan. Aslida, qasidaning bir qismi ham “medhiye” deb ataladi.

MEKTEP (ADABIY MAKTAB, YO‘NALISH) - Falsafa, ilm-fan yoki san‘atda bir shaxs atrofida shakllanib, shu qarashlarga sodiq izdoshlari tomonidan davom ettiriladigan, o‘ziga xos uslub va tamoyillarga ega bo‘lgan yo‘nalish yoki oqim. “Mektep” tushunchasi “ekol” degan so‘z bilan ham ifodalanadi.

MELODRAM (MELODRAMA) – dramatik tur janrlaridan biri. Melodramaning xarakterli xususiyatlari sifatida o‘tkir intriga asosida qurilgan syujetga egalik, bir qadar bo‘rttirilgan emotsionallikka yo‘g‘rilgan, ezgulik bilan yovuzlikning keskin va qabariq tarzda zidlashtirilishi, ahloqiy tarbiyaviy yo‘naltirilganlik kabilar ko‘rsatiladi. Melodrama dramaturgiya va teatr janri sifatida Fransiyada shakllanadi va gullab yashnaydi. Hozirgi adabiyotshunoslikda va

ko‘proq so‘zlashuv amaliyotida melodramaga xos xusisiyatlar kuzatiladi, lekin badiiy jihatdan bo‘sh, ommaviy kitobxon yoki tomoshabin saviyasiga mo‘ljallab yozilgan asarlarda salbiy bahoni ifodalaydi.

MENÂKIBNÂME (MANOQIBNOMA) - Forscha avliyolar, tariqat oqsoqollari va shayxlarning mo‘jizalari haqidagi asarlarga shunday nom berilgan. Bu asarlarda vaqt, joy, sana bo‘lmasa-da, atrof-muhitning an‘analari, urf-odatlar, e‘tiqodlari o‘z aksini topgan.

MENSUR EDEBIYAT (NASRIY ADABIYOT) - She‘riy bo‘lmagan, ya‘ni nasr shaklida yozilgan adabiy asarlar majmui. Roman, hikoya, maqola, esse, tarjimai hol kabi janrlar nasriy adabiyot tarkibiga kiradi.

MENKIBE (MENKIBE) - Xususan, din ulamolarining o‘tmishi, buyuk shaxslar boshidan o‘tkazganiga ishoniluvchi hikoyalarga berilgan umumiy nom. Mankibeda masal va miflarga ham o‘rin beriladi. Bu xildagi asarlarda favqulloda vaziyatlar ustunligi sezilib turadi. Ularda ibrat beradigan, o‘git beradigan, insonlarni to‘g‘ri yo‘lga boshlaydigan jihatlari ahamiyatga sazovordir.

MESNEVÎ (MASNAVIY) - Har bir bayti qofiyalanib, aruzning qisqa qoliplarida yozilgan eski turkiy adabiyotning she‘riy janri. Mavlononing 25ming 700 baytlik mashhur asari ham masnaviy shaklida yozilgan. Masnaviy boshqa nazm shakllariga nisbatan yozilishi oson bo‘lgani uchun, uzun ishqiy mojarolar, pand-nasihatlar, insoniyatga ibrat bo‘luvchi hikmatli hikoyalar va yana ko‘pgina mavzularni o‘zida mujassam etadi. Masnaviyning o‘z ichki tuzilishi bor. Oldin she‘riy yoki nasriy debocha (kirish), keyin esa tartib bilan quyidagilar boshlanadi: tavhid, munojot, na‘t, me‘rojiya, to‘rt xalifaga maqto‘v, asar taqdim etilgan kishiga maqto‘v, asar yozilish sababi, asl mavzu, xotima. Masnaviylarning bir qismi “Layli va Majnun” dostoniga o‘xshab bir mavzuli va hajman yirik hikoyalar bo‘lsa, yana bir qismi Mavlononing “Masnaviy”siga o‘xshab kichkina-kichkina hikoyalardan iborat ko‘p mavzuli asarlar sirasiga kiradi. Bir mavzuli masnaviylarni Sharqning romani sifatida baholasak, ko‘p mavzuli masnaviylarni hikoya shakliga yaqin matnlar ekanligini ko‘zdan qochirmasligimiz kerak. Xolbuki, ular bilan zamonaviy

hikoya o'rtasida ko'p farq sezilmaydi. Ayni holat forslarning "hikoyat"i, Ovruponing "story"sigam ham taalluqlidir.

MERSIYE (MARSIYA) – Diniy manbalarda kimningdir vafoti munosabati bilan yozilgan, qayg'u va iztirobni ifodalovchi, marhumni yuksak maqomda madh etuvchi she'r yoki nasriy asar. Marsiyalarda g'am, yo'qotish og'rig'i va insoniy qadriyatlar ifodalanadi.

METINLERARASILILIK (INTERMATN, INTERTEKSTUALLIK) - Matn ichida boshqa matnning faol qo'llanilishi; Bir vaqtning o'zida bir matnda ko'plab matnlar tomonidan iqtibos, ishora (va ba'zan plagiat) orqali o'rnatilgan o'xshashlik munosabati. Narratologiya va adabiy tanqidda intertekstuallik adabiyotning boshqa san'at turlaridan asosiy farqlovchi xususiyatlaridan biri sifatida qaraladi. G.Genette matnlarni kontsepsiyasini transtekstuallikning kichik turi sifatida qaraydi. Shuningdek, intertekstuallik, intertekstual aloqalar va paratekstuallik deb ham ataladi.

MEVLÂ (MAVLO) - Alloh, Tangri. Lug'atda infinitiv ot "birovning qarindoshi, do'sti va yordamchisi bo'lmoq, u kishi ustidan hukmronlik qilmoq" ma'nosini bildiradi.

MEVLÎD (MAVLID) – devon adabiyotida nazm janrlaridan biridir. Payg'ambarimiz alayhissalomning tavalludlari, hayotining boshqa bosqichlari, mo'jizalari, kurashlari, fe'l-atvori va odoab-axloqi, dunyodan ketishi haqida hikoya qiluvchi she'riy asarlar. Masnaviy nazm shaklida yozilgan. Turk adabiyotida "mavlid" ustasi Sulaymon Chalabiydir (vaf. 1422). Biz tilga olgan shoirimizning "Vesiletü'n-Necat" nomli mavlidi yillar davomida hayrat bilan o'qilib, qalblarni zabt etib kelmoqda. E'tiborlisi, adabiyotimizdagi birinchi darajali shoirlar mavlid yozmaydilar. Mavlud bayramining madaniyatimizda alohida o'rni va ahamiyati bor. Shu maqsadda yozilgan asarlar, ayniqsa, ma'naviy qadriyatga ega kechalarda o'ziga xos ohang bilan o'qiladi.

MILLÎ EDEBİYAT (MILLIY ADABIYOT) – milliy adabiyot davri (1911-1923). Rossiya-Turkiya va Bolqon urushlaridagi mag'lubiyat turk ziyolilari orasida

“millatparvarlik” tushunchasining tezlik bilan yoyilishiga sabab bo‘ldi. Istanbulda bir-biri bilan musoboqalashuvchi millatparvar jamiyatlar tashkil etildi. Milliy adabiyot harakatining ilk nashri afkori 1911-yilda Salonikida chiqarilgan “Yosh qalamkashlar” jurnali hisoblanadi. Milliy adabiyot ushbu jurnal atrofida yig‘ilgan yoshlar adabiyotidir. “Milliy manbalarga qaytish”, til soddaligi, mahalliy xalq hayotini tasvirlash, an’anaviy aruz o‘rniga barmoq vaznini qo‘llash va xalq og‘zaki ijodiga xos she’r shakllaridan foydalanish milliy adabiyotning etakchi konsepsiyalari hisoblanadi. Turk adabiyoti tarixida bu bosqich Mashrutiyyat (1911-1918) va Mutareke (1919-1922) davrlarini o‘z ichiga oladi. Mashrutiyyat davrida ijod qilgan yozuvchilar, asosan, 80-yillar avlodi bo‘lsa, Mutareke davrining yozuvchilari esa 90-yillar avlodi hisoblanadi.

MIMESIS (MIMESIS) – Bir-biri bilan o‘zaro taqlid munosabatida bo‘lgan ikkita ob’ekt o‘rtasidagi tasvir munosabati: Masalan, vizual belgi (yoki piktogramma) va u ifodalagan ob’ekt o‘rtasida mimesis aloqasi mavjud bo‘ladi. Yunon adabiyot nazariyasida, Aristotel poetikasida tragediya, komediya va eposga xos harakatga taqlid yoki tasvirlash usuli.

MINIMAL (KÜÇÜREK) HİKÂYE (MITTI HIKOYALAR) — kichik epik janrning zamonaviy ko‘rinishi. Badiiy adabiyotda kichik epik janrga mansub bo‘lgan, hayot hodisalarini ixcham ifoda etadigan nasriy asarning hajman eng kichik shakli - bu minimal hikoya deb ataladi. Cheklangan miqdordagi so‘zlar bilan yozilgan bu hikoyalarning eng diqqatga sazovor tomoni shundaki, ular juda qisqa bo‘ladi, ammo chuqur ma’no yuklaydi.

Zamonaviy odamlarning vaqt va makonni idrok etishi, ulardan foydalanish usullari ham ushbu janrda o‘z ifodasini topadi. Bu janr o‘ziga xos badiiy mahorat talab qiladi: oz so‘z bilan ko‘p fikrni ifoda etish san’ati yozuvchidan nihoyatda yuksak tafakkur va til sezgirligini talab etadi. Shuning uchun, shakl jihatidan minimal hikoyalar she’riyatga yaqinlashadi.

Minimal hikoya janrining asosiy xususiyatlari - voqea, qahramon, muhit va konfliktni o‘zida mujassam etishi bilan birga, til va uslubda ham ayrim nazmga xos

nozikliklarni o'zida aks ettiradi. Shu bois, bu janrda yozish muallifdan katta e'tibor va aniqlikni talab etadi. Minimal hikoya bu o'z o'quvchisidan ham ijodiy yondashuv va tafakkur kutadigan uslubdir. Unda so'zlarning qo'llanilish tartibi, ma'no doriyasi o'quvchining tasavvurini uyg'otuvchi xususiyatlarga ega. Har bir so'z, har bir ohang o'zining aniq ma'nosi bilan matnda muhim ahamiyat kasb etadi. So'zlar o'rtasidagi ma'no munosabati keng assotsiatsiyalar uyg'otadi, bu esa matnni o'qish, sharhlash va mushohada qilish jarayonida tasavvurda yanada keng va yaxlit obraz hosil qiladi. Ushbu hikoya uslubiga jiddiy e'tibor qaratgan va uni ilmiy jihatdan tadqiq etgan turk olimi Ramazon Korkmaz tomonidan "minimal hikoya" atamasi ilgari surilgan va keng qo'llanila boshlagan. Turk adabiyotida esa minimal hikoyaning dastlabki yorqin namunalari Farid Edgu ijodida uchraydi:

Anahtarlar nerde?

Bilmiyorum.

Nasıl bilebilirsin ki hangi kapıyı açacağını bilemediğin anahtarların nerde olduğunu...

MİSKİN (MISKIN) – 1. Zo'rga uchragan kambag'al, gunohkor. 2. Haqiqatni bilmagan g'aflat. 3. O'z borlig'idan chiqib ketgan, Xudo oldida ojiz va nochorligini anglagan odam; darvesh. Miskin (arab. - faqir, bechora, baxtsiz) - maqom uslubi va shakllarida yaratilgan turkumli kuy va ashula yo'llari.

MİZAH (SATIRA) – hazil, kulgu, qiziq voqea. Hayotning har qanaqa jihati yoki bir insonga doir kamchilik, bir hazilni shakllantirgan, uslubi bilan o'qigan insonga tabassum baxsh etadigan asarga satira deyiladi. Hayotimizdagi har bir narsa satiraga mavzu bo'la oladi. Turk adabiyoti satiraga juda boy. Insonlarni yerga urish, mensimaslikka oid satiralar "kara mizah" yoki "hajv" deb ataladi.

MİRACİYE (MEROJİYA) – payg'ambarimizning meroj mo'jizasi haqidagi she'riy asarlarga berilgan nom. Odatda qasida shaklida yoziladi. Qadimgi adabiyotimizda shoirlarning ko'p miqdorda merojiyalari mavjud edi. Bu janr namunalari she'riyat jihatdan zaifdir. Mustaqil kitob holida bo'lgan mo'jizalarga

merojnoma deyiladi. Ilgari merojnomalar ham xuddi mavlud kabi diniy kun va kechalarda uylarda va ayniqsa masjidlarda o‘qilgan.

MODERN (MODERN) – turk tilida “zamonaviy” “yangi” so‘zlar bilan ifodalangan bo‘lsa-da “modern” so‘zi juda keng ma’nolar berishini, madaniyatlarga va millatlarga qarab turli xil ma’nolarni berishini farqlash qiyin emas. Modernizm kapitalizm davridan boshlab hozirga qadar iqtisodiy, ijtimoiy, diniy, dunyoviy, san’atdagi o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan bir atamadir. “Modern adabiyot” “Chag‘dash adabiyot” emas. Bu ikki atamani bir- biridan farqlash kerak.

MODERNIZM (MODERNIZM) – haqiqat tashqi dunyoda emas, balki insonning ichki dunyosida ekanligiga ishonadi. Modernizm shaxsning psixologik, ruhiy holati, ongsiz, g‘ayrushuuiy qatlamlariga e’tibor qaratadi. Modernizm oqimidagi asarlarda badiiy til va shaklga alohida e’tibor beriladi. Unda majoziy ifoda va so‘zlarning konnotativ kuchidan foydalanilgan she’riy til qo‘llanildi, ong oqimi va ichki nutq usullari keng qo‘llaniladi. Asosiy e’tibor ramzlar, mifologiya va tasavvufga qaratiladi. Modernizmga ko‘ra, hayot ko‘p o‘lchovli va tushunish qiyin bo‘lgan hodisa va inson esa ko‘p qirrali murakkab mavjudot hisoblanadi.

MONOLOG (MONOLOG) - 1. Sahna asarlarida qahramonlarning o‘z-o‘zi bilan suhbat; 2. Yakka shaxsning o‘z-o‘zi bilan gaplashishi, o‘zini tanishtirishi va drammatizm ko‘rinishidagi kichik she’riy komediyalar ham monolog deyiladi. Bugun monolog termini “ichki monolog” yoki “ichki til” shaklida ham qo‘llanilib, ular asosan roman va hikoya janrida kuzatiladi. Boshqacha aytganda, “ichki monolog” hozirda roman va hikoya janrida murojaat etiladigan ifoda usuli hisoblanadi. Monolog yakka shaxsning o‘z orzu-o‘ylari, amalga oshmagan afsus-armonlari, ayni chog‘dagi quvonchli yoki qayg‘uli holatlarini his-hayajon bilan ifodalashga yordam beruvchi eng qulay nutqdir. Monologlar ichki (ovozsiz) va tashqi (ovozli), hajman katta yoki kichik bo‘lishi mumkin. Odatda qahramonlarning ichki monologi asarda ro‘y berayotgan g‘oyat kuchli dramatik hodisalar ta’sirida murakkab vaziyatga tushib qolgan insonning ruhiy olamini chuqur tahlil etishga yordam beradi.

MONTAJ (MONTAJ) – kinomotografiyaga oid termin bo‘lishiga qaramay montaj nasrda va nasr tahlilida keng qo‘llaniladi. Muallifning o‘z asarida anonim, ilohiy, shaxsiy xarakterga ega biron so‘z, ibora yoki matnni qolip holatida ma’lum bir sababga ko‘ra o‘z asariga ko‘chirib o‘tishiga berilgan nom. Montaj tasvir vositasi mumtoz adabiyotda, odatda, she’riyatda qo‘llanuvchi iqtibos san’atini eslatadi. Turk adabiyotida Janan Tanning romanlarida Nozim Hikmat she’rlari montaj vositasida matnga ko‘chiriladi:

Ölçü

Sevdiğin müddetçe

ve sevebildiğin kadar,

sevdiğine her şeyini verdiğin müddetçe

ve verebildiğin kadar gençsin.

MOTİF (MOTIV) - Adabiy asarning eng kichik bo‘lagiga motiv deb ataladi. Motiv bir asar ichida joylashgan boshqa bo‘laklardan “shakl” yoki “ma’no” kabi xususiyatlari jihatidan farq etadi. Adabiy asardagi bir tovush, bir so‘z yoki bir ibora ba’zan motiv yaratish uchun kifoya. Motivlarning bir tartib va ma’no asosida birlashishidan adabiy asar yuzaga keladi. Ba’zi motivlar asar ichida muhim rol o‘ynaydiki, bularga tamal motivlar deb ataladi.

MUAMMA (MUAMMO) – javobi bitta ismdan (Allohning go‘zal ismlari yoki insonlarning ismlari) iborat bo‘lgan nazmiy jumboq. Nutning aniqligi va aruz vaznida yozilishi muammoni muallifsiz topishmoqlardan ajratib turadi. Arab tilida “yashirin va tushunish qiyin bo‘lgan jumla” ma’nosida keluvchi muammo dastlab arab adabiyotida paydo bo‘lgan, undan fors adabiyotiga o‘tgan va XIV asrda turkiy adabiyotda ham muammo namunalari ko‘rila boshlangan. Turk adabiyotidagi ilk muammo namunalari Ahmadiy va Muiniy qalamiga mansub.

Muammolar odatda bir baytdan tashkil topib, ko‘pincha ikkinchi misrada jumboqning javobiga ba’zi ishoralar keltiriladi. Bir nechta baytdan iborat, qit’a yoki ruboiy tarzida yozilgan muammolar ham bor. Muammolarda bitta ism (jumboqning

javobi) ramz va ishora yo‘li bilan so‘raladi; kamdan-kam bo‘lsa-da, birdan ortiq javobi bo‘lgan muammo namunalari ham uchrab turadi.

Muammo shinaandalarga manzur bo‘lishi va albatta uning yechim yo‘li bo‘lishi lozim. Yaxshi muammo ayta olish uchun katta so‘z boyligi bilan birga keng tasavvur, arab, fors tillari va abjad hisobini chuqur egallash talab etiladi. Qadimgilar muammo aytishda mahoratli kishini muammogo‘y, uni yechishda nom qozongan kishilarni esa muammogo‘sha deb atashgan. Muammolar ba‘zi xususiyatlari bilan lug‘z (qo‘shiq-topishmoq)larni eslatadi. Hajm jihatdan qisqa bo‘lishi, faqat Allohning go‘zal ismlari yoki kishi ismlaridan so‘z borishi, javoblarining anchayin qiyin bo‘lishi, qolip so‘z bilan boshlanishi va san’atkorona tilda yozilishi muammoni lug‘zdan ajratib turadi.

Mumtoz turkiy shoirlar muammo aytishni kamolot belgisi deb hisoblaganlar. Fuzuliyning turkiy va forsiyda yozilgan muammoga oid ikkita risolasi mavjud. Edirnelik Abdulloh Chalabiy 600 dan ziyod muammolar yozgan.

Bende yok sabr u süküt sende vefadan zerre

İki yoktan ne çıkar فکر edelim bir kerre.

(Menda yo‘q sabr-u sukut, senda vafodan zarra

Ikki yo‘qdan na chiqar, فکر etaylik bir karra.)

(javob: Nabiy)

Nabiy

Sefinenin başı girse limana

O mahdumun adı çıkar meydana

(Kemaning boshi kirsā bandargohga,

Ul maxdumning nomi paydo bo‘larmish.)

(javob: Sulaymon)

La-adriy

Bir katre ma düşünce gülün kalb-i pakine

Namun yazıldı her verak-i tabilanakine

(Bir qatra suv tushgach gulning qalbi pokiga

Nomim yozildi har varag‘-u tob-u noqiga.)

(javob: Namiq Kamol)

Namiq Kamol

Bundan tashqari, baxshilar orasida muammo aytib, uning javobini so‘rash ham adabiyotimizda an‘ana tusiga kirgan. Bugungi kunda ham ba‘zi bayramlar yoki televizion dasturlarda baxshilar orasida muammo aytib, javobini topish tarzidagi aytishuvlar, musobaqalar o‘tkaziladi.

MÜBALAĞA (MUBOLAG‘A) – obrazli ifoda: adabiy asarda voqelikda mavjud va yo‘q, bo‘lishi dargumon shaxs, jonli va jonsiz narsa, voqea, hodisalarning nisbiylik mezonlari asosida kattalashtirib, bo‘rttirib, aks ettirilishi. Mubolag‘ali aksning bosh alomatlari hayotiylikdan chekinish, favquloddaviylik, g‘ayritabiiylikdir. Mubolag‘ali in‘ikoslar o‘xshatish, istiora, sifatlash, jonlantirish, ta‘riz, tazod va boshqa badiiylik vositalarining muayyan darajadagi xizmatlari tufayli yaratiladi. Mubolag‘a ko‘proq og‘zaki va yozma adabiyotlardagi ertak, afsona, rivoyat va boshqa janrlarda, romantik, yumoristik, satirik usullarda yaratilgan asarlarda uchraydi. Mubolag‘alarga boy asarlar g‘oyat katta qiziqish, zavq-shavq bilan o‘qiladi. Mubolag‘a vositasida yaratilgan ijobiy obrazlar o‘quvchini maftun etib, uning mehr-muhabbatini qozonsa, salbiylari kitobxon qalbida cheksiz g‘azabu nafrat hislarini uyg‘otadi.

“Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker

Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer”

“Bir gün doludizgin boşanan atlarımızla

Yerden yedi kat Arş’a kanatlandık o hızla”.

MURAKABE (MUROQABA) – biror narsaga qarash, mushohada qilish, kuzatib borish, o‘z ichki dunyosiga qarash, maftun bo‘lish, ko‘zdan kechirish, nazorat qilish va tinmay o‘ylash demakdir. Tasavvufning istilosida Alloh taolo bandaning qalbi va uning ichki dunyosidagi his-tuyg‘u va fikrlardan xabardor ekanini bilish va shu sababli uning qalbini Allohni zikr qilishdan to‘sadigan yomon fikrlardan poklash demakdir. Boshqacha qilib aytganda, muroqaba qalbni yomonlikdan saqlash uchun o‘z nafsini ushlab turish demakdir. Shuningdek, Alloh taolo har narsaga qodir ekanini aniq bilishdir. Boshqa bir ta‘rifda esa muroqaba tiz cho‘kib, ko‘zingizni yumib, boshqa narsalarni aqlingizdan olib tashlash va

Allohning ilhomini olish demakdir. Muroqaba - bu ruhiy va aqliy konsentratsiya, ya'ni qalb va qalbdagi fikrlarning "Alloh" zikri va g'oyasiga to'planishidir.

MUHAMMES (MUXAMMAS) - Band shaklida qurilgan va har bandi besh misradan iborat nazm shaklidir. Muxammasning barcha bandlari ayni shaklda bo'ladi. Farqli qofiya turlari mavjud (aaaaa bbbba dddda... aaaaa bbbba cccaa...) Rejaizoda Mahmud Akrom muxammasining birinchi bandi quydagicha:

Gül hazin bûlbûl perîsan bagzá n n sevki yok

Derd-nâk olmus hezâr-r nagmekân n sevkf yok

Âh eder inler nestm-i bika rárm sevki yok

Beske bir h âletle çaglar cûybänn sevki yok

Geldi amma neyleyim sensiz bahänn sevki yok.

MÜNACAAT (MUNOJOT) – Sharq mumtoz adabiyotining an'anaviy unsurlaridan biri. Odatda, munojotda najot umidi, iltijo va tavgalar Tangriga otashin murojaat shaklida ifodalanadi. "Masnaviy"ning muqaddima qismlarida tavhiddan keyingi munojotlar joy oladi. Devon adabiyotida asosan har bir shoir o'z devoniga munojotlarni ma'lum tartibda qo'shgan.

N (N)

NASİR (NOSIR) – munshiy, adib, muharrir, yozuvchi. Nasriy janrlarda ijod etgan yozuvchi. Munshiy so'zining o'rnida qo'llanilgan, lekin bu termin uning ma'nosidan kelib chiqmagan.

NAZİRE (NAZIRA) – ma'lum bir she'rga, shaklan (vazn, qofiya, radif va boshq.) o'xshash boshqa bir she'rni qayta yozish demakdir. Nazira aksariyat hollarda g'azallarga bog'langan. Nazira taqlid emas, o'zidan oldingi she'riyatni eslash an'anasi hamdir. Turk devon adabiyotining zabardast shoiri Ahmad Posho she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy g'azallariga mahorat bilan naziralar bog'lagan.

NA'T (NA'T) – mumtoz adabiyotning an'anaviy tarkibiy qismlaridan biri. Odatda, katta she'riy-epik asar (doston)lar, ba'zan ilmiy asarlar bosh qismida hamd va munojotdan keyin keladi. Na't, asosan, payg'ambar(lar) sha'niga aytiladigan

maqtovdan iborat bo‘lib, ko‘pgina mumtoz she‘riy asarlarda uchraydi. Na‘tlarda ham payg‘ambarga bo‘lgan hurmat, muhabbat va ehtirom tuyg‘ulari ifodalangan. Odatda qasida shaklida yozilgan na‘tlar muntazam devonlarda tavhid va munojotdan so‘ng darhol keladi.

NAZIM (NOZIM) – nazm sohibi, nazmda qalam tebratgan shoir. Bu termin dastlab shoir o‘rnida qo‘llanilgan bo‘lsa-da, nozim shoir emas.

NEFES (NAFAS) – Bektoshiy shoirlar tomonidan yozilgan so‘fiy she‘rlar. Nafaslarda so‘fiylikdagi borliq vahdati tushunchasi umumiy tarzda izohlanadi. Bundan tashqari Muhammad va Ali haqida ham maqtovlar aytiladi. Nafas olishda qalandarona va istehzoli bir uslub ko‘zga tashlanadi. Kaygusuz Abdal va Pir Sulton Abdal nafaslari adabiyotda mashhur.

Nafasga namunalar:

*Shu görünen yayla ne güzel yayla
Bir dem süremedim giderim böyle
Pîrim ben gidiyom sen himmet eyle
Bu yıl bu yayladan Şâh’a gidelim
Eğer ekilir de bostan olursam
Shu halkın diline destan olursam
Kara toprak senden üstün olursam
Bu yıl bu yayladan Şâh’a gidelim
Bir bölük turnaya sökün dediler
Yürekteki derdi dökün dediler
Yayladan öteki yakın dediler
Bu yıl bu yayladan Şâh’a gidelim.*

(Pir Sultan Abdal)

NASIĤATNAME (NASIĤATNOMA) – pandnoma. Maslahat kitobi. Odamlarni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi, odob-axloq bilan yashashga imkon beruvchi hikoyatlarni o‘z ichiga olgan she‘r yoki nasrdagi asarlarning umumiy nomi. Mustaqil kitoblardan tashqari, nasihat va nasihatlarni o‘z ichiga olgan individual

she'rlar ham yozildi. Xalq she'riyati namunalari ichida ana shunday fazilatlarga ega bo'lgan she'rlar nasihat deyiladi. Bunday misollarni bugungi adabiy asarlarda ham uchratamiz:

*İlaç olsa içme düşman tasından,
Sakın taş attırma dost arkasından
Kim iki yüzlüyse tut yakasından
Bir yüzüne, bir de canına tükür*

(Abdurrahim Karakoç)

NUTUK (NUTQ) – adabiyotda pirlarning va murshidlarning, tariqatga yangi-yangi kirgan shogirdlarga ma'lumot berish, tariqat darajalarini, tariqat odobini o'rgatish maqsadida ustoz va ustozlar tomonidan aytiladigan didaktik she'rlardir.

Bu oshiq uslubidagi xalq adabiyotining janri bo'lgan nafasga Bektoshiylar tomonidan berilgan nom hisoblanadi. Janrning ko'zga ko'ringan vakili Kaygusuz Abdaldir:

*Evvel tevhid sürer mürşid dilinden
Erişir canına fazlı Huda'nın
Kurtulursun emarenin elinden
Erişir canına fazl-ı Huda'nın
İkincide verir lafzatu'llâhı
Anda keşfederler sıfatu'llâhı
Hasenat yeter der eder günahı
Erişir canına fazl-ı Huda'nın.*

O (O)

OKUMA OYUNU (O'QISH UCHUN MO'LJALLANGAN PYESA) – ijro etish uchun emas, balki o'qish uchun yozilgan, sahna asari. Muallif o'qish maqsadida yozilgan bu asarlarida sahna talablari va sahna texnikasiga ahamiyat berilmaydi. Qahramonlar soni ko'p, sahnalar soni cheklanmagan bu turdagi pyesalar sahna uchun mo'ljallab yozilmaydi. Muallif o'qish maqsadida yozilgan bu asarlarida sahna talablari va sahna texnikasiga ahamiyat bermaydi. Ko'p kishilik, ko'plab

bezakli o‘ynashga yaramaydigan bu o‘yinlarda muallif o‘z asarini zavq va hayajon bilan o‘qishdan boshqa maqsadni ko‘zlamaydi; Uning his-tuyg‘ulari va fikrlari uni shu tarzda yozishga undaydi: “Abdulhaq Hamid Tarxonning teatrlari” kabi.

OLAY (VOQEA) – voqea, hodisa. Bu hikoya janrining asosiy xususiyatlaridan biridir. Roman, hikoya, doston kabi asarlarda tasvirlangan voqealar real hayotdan so‘zma-so‘z olinmaydi: U muallif tomonidan ishlab chiqilgan va tahrirlanadi. Tashqi olamning qo‘pol va oddiy kechishi roman muallifi tasavvuridan o‘tib, sayqallanganidan so‘ng asarga kiritiladi.

OZAN (O‘ZAN) – turklar, xususan o‘g‘uz qabilasiga mansub turklarning islom dinini qabul qilishidan oldingi davrda barmoq vaznida she‘r o‘qib, she‘rlarini “ko‘puz” cholg‘u asbobi bilan kuylagan ijodkorlarga berilgan nom. Turkiy qavmlar ularni turlicha atagan. Oltoylarda “kam”, tunguslarda “shomon”, qirg‘izlarda “baxshi” deyilgan. Shuningdek, o‘zanlar xalq orasida hurmat qozongan tabiblar ham hisoblangan. Chunki bunday insonlarning diniy bilimlari yuqori darajada bo‘lgan va ularning baxshilikdan tashqari sehrgarlik, tabiblik, jangovorlik kabi hunarlari ham bo‘lgan.

Ö (O‘)

ÖNMETİNSELLİK (ARXITEKSTUALLIK) (Fr. architextualite; İng. architextuality; İt. architestualita) – matnning umumiy holatini (roman, hikoya, she‘r, pyesa va boshqalar) belgilab beruvchi va o‘quvchining badiiy matn haqidagi oldindan fikrlarini yo‘naltiruvchi xususiyat. G.Genette bu tushunchani transtekstuallikning kichik turi sifatida baholaydi. Arxitekstuallik bir xil yoki turli janrdagi matnlar o‘rtasidagi munosabatning bir turi.

ÖRNEK OKUR (NAMUNALI KITOBXON) (Fr. lecteur modele; İng. model reader; İt. lettore modello) – badiiy asarni o‘zlashtirish qobilayatiga ega ideal kitobxon. U.Eko tomonidan adabiyot nazariyasiga kiritilgan. Kitobni o‘zlashtirish jarayonida muallif bilan hamkorlikda adabiy hodisani yarata oladigan ma’lum bir bilimlarga ega kitobxon.

ÖTEMETİNSELLİK (TRANSTEKSTUALLIK) (Fr. transtextualite; İng. transtextuality; It. transtestualita). – mualliflar o‘rtasidagi munosabatlardan qat’i nazar, matnlarning o‘zaro ta’sirini bildiruvchi umumiy tushuncha. Matnni ongli yoki ongsiz ravishda matnlar o‘rtasidagi o‘xshashlik munosabatlari. Transtekstuallik adabiylikning eng yuqori universal darajasi sifatida qabul qilinadi. G.Genette 1982-yilda nashr etilgan “Palimpsestes” (Palimpsestuslar) kitobida transtekstuallikni besh turga ajratadi: intertekstuallik, paramatnlilik, metamatnlilik, ilg‘or matnlilik, protekstuallik.

ÖYKÜ (HIKOYA) – oxirgi paytlarda hikoya o‘rnida qo‘llanilayotgan termin. Ba’zi hikoyanavislar hikoya va “öykü” bir xil termin emas degan fikrni ilgari suradi. Inson hayotida bo‘lib o‘tgan yoki bo‘lish ehtimoli mumkin voqealarni aniq hajmda ifoda etgan matnlarga hikoya deyiladi. Biroq bu ta’rif Mopassan uslubiga, ya’ni klassik hikoya uchun mos keladi. A.Chexov uslubida esa voqealar muhim ahamiyat kasb etmaydi. Klassik hikoyaning asosiy xususiyati voqea hisoblansa, zamonaviy hikoyada voqeadan ko‘ra inson holat-harakatiga e’tibor qaratiladi. Shu sababli ham hikoya o‘rnida “öykü” termini keng qo‘llaniladi. Tanzimot adabiyotida kompozitsion shaklga ega, ilk original hikoya namunasi Sami Poshozoda Sezaining “Küçük Şeyler” asaridir. Hikoyalar xususiyatiga ko‘ra Mopassan ijodini eslatadi.

ÖYKÜLEYİCİ ANLATIM (HIKOYALOVCHI BAYON) – hikoyalovchi bayonda voqealar bayon etiladi. Bu turdagi rivoyada voqealar ketma-ketlikda rivojlanadi va vaqt to‘xtovsiz davom etadi. Odatda, darak gap bilan tushlangan fe’llar qo‘llaniladi: ... keldi, ...aytdi, ko‘k edi va hokazo. Hikoyalovchi bayonda yozilgan asarning eng muhim ikkita xususiyati quyidagilardir: rivoyada voqelik mavjud bo‘ladi va nasriy shaklda beriladi. Hikoyalovchi bayon asosan roman va hikoyalar kabi janrlarda ko‘rinadi. Vaziyatga asoslangan roman va hikoyalarda qo‘llanilmaydi. Bunda muallifning maqsadi o‘quvchining voqeani boshidan kechirishidir. Hikoyani ifodalash texnikasi ham hikoya qilish deb ataladi. Voqealar oqimi mavjud. Voqealar birin-ketin rivojlanadi va vaqt to‘xtovsiz o‘tadi:

Âdem ile büyük oğlu elektrik ustası Yusuf ellerindeki birer lahmacunun son lokmalarını merdivenleri çıkarken çiğneyip yuttular. Bu sebepten merdiven başına vardıkları zaman biraz nefesleri kesilir gibi oldu. O tıkanıkla ikisi birden Osman Efendi'nin tepesine dikildiler ve ihalenin saatini sordular. Osman Efendi üstten alarak "Bekleyin şurada." dedi.

ÖZ (MAZMUN, TARKIB) – bu she'riyatda "mazmun" o'rniga qo'shilishi mumkin bo'lgan tushunchadir. Adabiy asarning rasmiy xususiyatidan tashqari bo'lgan hamma narsa, xususan, she'riyatda (o'lchov, qofiya, do'stlik, ohang va boshqalardan tashqari), ya'niy uning ichki/mohiyatini to'ldiradigan hamma narsalar.

ÖZYAŞAM ESERİ (AVTOBIOGRAFIK ASAR) - Avtobiografiya san'at, adabiyot, ilm, siyosat sohasida yutuqlarga erishgan insonlarning yashagan hayot yo'li bayon qilingan matnlar yoki asarlarga berilgan nom.

Avtobiografik asar (yun. autos – o'zim, bios – hayot, grapho – yozaman) – muallifning o'z hayoti haqida izchil hikoya qilishiga asoslangan adabiy janr. Avtobiografik asarni yozuvchining turli munosabat bilan yozilgan avtobiografiyasi (tarjimayi hol)dan farqlash lozim. Avtobiografik asar muallifi o'z hayotini qaytadan yashab ko'radi, uni bir butun sifatida idrok etishga intiladi. Yashab o'tilgan hayotni bir butunlikda idrok etish ehtiyoji tufayli avtobiografik asar muallifi ba'zan badiiy to'qimalarga ham yo'l qo'yishi tabiiy, chunki u hayotini yaxlit estetik mushohada qilarkan, uni ijodiy qayta yaratadi. Shuning uchun avtobiografik asarlar aksar hollarda mualliflarning ijodiy yetuklik pallalarida, umrlari nihoyasida yoziladi. Mutaxassislar avtobiografik asarni chegaradagi, ya'ni boshqa janrlar bilan kesishuvchi janr deb hisoblaydilar. Haqiqatan ham, avtobiografik asarning memuarlar, kundaliklar, ayrim sayohatnomalar bilan o'xshash tomonlari bor. Avtobiografik asarning memuarlardan farqi shuki, memuar asarda muallifni voqelik (o'zi uchratgan kishilar, guvohi bo'lgan yoki qatnashgan voqealar) qiziqtirsa, avtobiografik asar muallifi diqqat markazida o'zining voqelik bilan uzviy aloqadagi shakllanish tarixi, qalb va ong tarixi turadi. Yoki kundaliklarda ham avtobiografik asardagi kabi muallifning boshidan o'tkazgan va ko'ngildan kechirganlari aks etadi.

Farq shuki, kundaliklarda tasvirlanayotgan voqealarning yuz berish vaqti bilan ular haqida yozish vaqti orasida davriy masofa yo‘q, bu esa o‘z hayotini bir butunlikda ko‘rishga xalal beradi, ya’ni muallif bosib o‘tgan hayot yo‘li uning o‘zi uchun estetik idrok obyektiga aylanmaydi. Avtobiografik asar bilan avtobiografik xarakterdagi asarlarni farqlash kerak. Avvalo shuni aytish kerakki, har qanday adabiy asarda avtobiografiklik unsurlari mavjud, chunki asar muallifning hayotiy tajribasi asosida dunyoga keladi: ijodkor hayotida yuz bergan ayrim voqealar, u guvoh bo‘lgan holatlar, shular ta’sirida yuzaga kelgan o‘y-kechinmalar matnga singib ketishi tabiiy. Avtobiografik xarakterdagi asarda biografik unsurlar salmoqli o‘rin tutgani holda, badiiy to‘qima hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Boshqacha aytsak, xuddi real prototipiga ega asarlardagi kabi avtobiografik xarakterdagi asar uchun muallif – prototip, xolos, uning asosida boshqa bir shaxs obrazi yaratiladi.

P (P)

PEYZAJ (PEYZAJ) – adabiyotda badiiy so‘z vositasidagi tabiat tasviri, ifodasi. Peyzaj yozuvchining o‘z asarida tanlagan ifoda usuli va ijodiy uslubi bilan bog‘liq holda turlicha vazifalarni bajarishi mumkin. Tabiat manzarasi tasviri orqali yozuvchi o‘zining yurtiga, Vataniga, ona tabiatga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. Tabiat tasviri syujetning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, asarning g‘oyaviy-estetik quvvatini oshirish, syujet rivojini tezlatish yoki sekinlatish, qahramonning ichki dunyosini ochish kabi vazifalarni bajaradi. Bu bilan peysaj badiiy asarda ishtirok etuvchi personajlarning yanada to‘laqonli ifodalashga yordam beradi. Badiiy asarda peyzajdan 2 xil usulda foydalaniladi: qahramonning ruhiy holatini tabiat tasviri bilan parallel ravishda tasvirlash va qarama-qarshi (kontrast) usulda tasvirlash. Peyzaj tasviri orqali muallif o‘zining asosiy g‘oyaviy niyatini ilgari surishi ham mumkin

PORTRE (PORTRET) – insonlarga e’tibor qaratilib, ularning tashqi ko‘rinishi va ma’naviy tuzilishini tasvirlaydigan asarlar. Bunda tavsif katta rol o‘ynaydi. Portretni matn bilan bo‘yash deb ham aytish mumkin. Portretlar tom ma’noda inson qiyofasi va ruhining fotosuratlaridir deyish mumkin. Portret yozishda ko‘z/kuzatish yo‘l-yo‘riqlaridan uzoqlashmagan holda til va ravon uslubdan

foydalaniladi. Insonni faqat tashqi ko‘rinishi bilan tasvirlaydiganlar jismoniy portretlar, insonning ichki dunyosi, xarakteri va xulq-atvorini yoritib turuvchi tasvirlar esa “ruhiy portretlar” deyiladi. Haqqi Suha Gezginning (1895-1963) “Adabiy portretlar” va Yusuf ZiyO O‘rtachning “Portretlar” nomli kitoblari bunga turk adabiyotidagi eng yaxshi namunalar deyish mumkin. Bundan tashqari, biz aytib o‘tgan alohida yozuvlardan tashqari, hikoya yoki romandagi qahramonlarning jismoniy yoki ma’naviy xususiyatlarini aks ettiruvchi / ifodalovchi matn qismlari ham portret deb ataladi.

POPÜLER EDEBIYAT (OMMABOP ADABIYOT) – to‘plam adabiyot, ya’ni ommaviy adabiyotdir. Keng omma tarafidan o‘qilgan adabiyot hisoblanadi. Ommaviy yoki mashhur nomlari bilan atalgan adabiy asarlarning maqsadi o‘quvchini o‘ziga jalb qilib uning vaqtini mazmunli o‘tkazishga erishish va uni kundalik hayotdan uzoqlashtirishdir. Politsiya, har xil ko‘ngilsizliklar, sevgi, tarix, qo‘rquv ommaviy asarlarning bosh mavzusidir.

POSTMODERNİZM (POSTMODERNIZM) – modernizmga qarshi tug‘ilib uning tanqidi ustiga qurilgan va alternativ asarlar yaratishga intilgan san’at va fikrlar oqimi. Postmodernizm ziyo tarqatish bilan birga insonni markazga qo‘yib ijodda ham mustaqil bo‘lgan modernizmni/zamonaviylikni va uning tushunchalari bilan yuzaga kelgan san’at asarlarini so‘roqlagan, rad etgan, tanqid qilgan tushuncha. Posmodernda san’at va kundalik hayot o‘rtasidagi chegaralarni yo‘q qilish, elita va ommabop madaniyat va san’atning turli shakllari o‘rtasidagi tafovutlarni chetlab o‘tish istagi. Postmodernizm - modernistik tushuncha o‘z hayotiyiligini yo‘qotgan paytda paydo bo‘lgan turli uslub va yo‘nalishlarning nomi. Adabiyotdagi postmodernizm, umuman postmodernizm kabi, ta’rif berish qiyin — hodisaning aniq xususiyatlari, chegaralari va ahamiyati haqida aniq fikr yo‘q. Ammo, boshqa san’at uslublarida bo‘lgani kabi, postmodernizm adabiyotini ham oldingi uslub bilan taqqoslash orqali tasvirlash mumkin.

POSTMODERN ROMAN (POSTMODERN ROMAN) – ushbu turdagi romanda muallif tashqi dunyoni tom ma’noda aks ettirishdan qochadi. Ular

haqiqatni ifodalashdan ko‘ra ko‘p ma’nodlilikka intiladi. Postmodern adabiyot vakillarining fikricha, voqelikni til vositalari emas, ma’no ifodalay oladi. Postmodern romanda eng muhim omil o‘quvchi hisoblanadi. O‘quvchi - romandagi bu ma’noni keltirib chiqaruvchi tomon hisoblanadi. An’anaviy adabiyotda nuqson sifatida qabul qilinadigan ko‘plab xususiyatlar postmodern adabiyotda badiiylik mezonini sifatida ko‘riladi.

Jahon adabiyotida Italio Kalvino (“Qish kunida, sayohatchi”), Umberto Eko (“Atirgul nomi va Fukoltning mayatnigi”), turk adabiyotida Og‘uz Atay (“Xavfli o‘yinlar”, “Qo‘rquvni kutish”), O‘rxon Pomuk (“Mening ismim Qirmizi”, “Qora kitob”, “Yangi hayot”), Elif Shafak (“Mahram”, “Pinhon”, “Bit saroyi”, “Ota va Haromzoda”) postmodern roman yozuvchilari sanaladi.

PROLOG (PROLOG, MUQADDIMA) – bashorat qilish. Asarda aytiladigan voqealarni umumlashtiruvchi qism. G.N.Pospelov o‘zining “Adabiyot ilmi” kitobida “Prolog”ga quyidagicha ta’rif beradi: “Epik asarda yoki (ko‘pincha) dramalarda muallifning niyati va burchi yoki undan keyin sodir bo‘ladigan voqealar qisqacha bayon qilingan birinchi qism yoki ma’lum bir voqea-hodisadan uzoqda bo‘lgan, harakatdan ancha oldin o‘tgan va uni yoritib beruvchi birinchi qismga aytiladi.”

Ba’zi romanlarda muqaddima bo‘limi ham uchraydi. Peyami Safoning “Yolg‘izimiz” romanining birinchi nashrida chiqqan muqaddima muallifning iltimosiga binoan asarning keyingi nashrlaridan olib tashlangan.

PSİKOLOJİK ROMAN (PSIXOLOGİK ROMAN) – qahramonlarning ruhiy holatini markazga oladigan roman shakli. Psixologik romanlar naturalizmdan keyin mashhur bo‘la boshladi. Voqea yoki hodisaga unchalik ahamiyat bermay, odamlarning ichki dunyosi, ruhiy holatlariga e’tiborni qaratiladigan roman shakli. Bu turdagi romanlarda qahramon psixologiyasi va uning syujetdagi dinamikasi hisoblanadi. Voqealardan ko‘ra voqealarni keltirib chiqaradigan sababi natija munosabatlariga e’tibor qaratiladi. Voqealarning yuzaga kelishidagi omillar va ularning qahramonlar ruhiyatidagi ta’siri ochib beriladi. Muallif turlarni chiqarish

o'rniga inson xarakterini chuqur ochib berishga harakat qiladi. Psixologik romanning bir turi bo'lgan psixoanalitik romanda Freydning ong osti haqidagi g'oyalari ruh tahliliga moslashtirilgan.

Psixologik roman qahramonlar ruhiyatini ochib berishga asoslanadi. Shaxs va individuallik muammosi asosan zamonaviy davr, shahar madaniyati va sanoat/texnologik sivilizatsiya mahsuli hisoblanadi. Modernizatsiya bilan ruhiy holatlar, muammolar va umidlar sezilarli darajada oshdi. Odamlarning yolg'izligi, o'z shaxsiy dunyosiga nisbatan umidlari, tashvishlari, qo'rquvlari, ruhiy kasalliklar va ichki nizolar birinchi o'ringa chiqadi.

R (R)

RIND (QALANDAR) – devon she'riyatida namuna sifatida tutilgan komil, yetuk shaxs. Rind o'zining qadr-qimmatini hisobga olgan holda yashaydigan va boshqalarning fikriga e'tibor bermaydigan keng fikrli odam. U boylik, shon-shuhrat va mavqe kabi ko'pchilikning umri davomida ko'zlagan narsalarga ahamiyat bermaydi. U dunyo puliga parvo qilmaydigan, yetukligi, vazmin xulq-atvori bilan ajralib turadigan, eski she'riyatimizda tez-tez uchrab turadigan kishilar turidir. Hech narsada aqidaparastlik ko'rsatmaydigan qalandar uchun yaxshi va yomon bir xil. Aslida u dunyoning moddiy sharoitiga mos kelmaydigan ma'naviy insondir. Qalandar hayotda ahamiyat bergan qadriyatlarni quyidagicha ifodalash mumkin: U moddiy qadriyatlarni rad etgani uchun qashshoq bo'lib qolishga mahkum bo'lsa-da, u butun qalbi bilan sevgan go'zalliklarga boy din tuyg'usi odamlarni oddiy kundalik hayotdan ozod qilish vositasi sifatida ajralmas xususiyat hisoblanadi.

RIYAZAT VE MÜCÂHEDE (RIYOZAT VA KURASH) – to'g'ridan-to'g'ri asketizm tarbiyalash, o'rgatish, mashq qilish degan ma'noni anglatadi. So'fiylik atamasi sifatida zohidlik ruhni tarbiyalash uchun uning ba'zi tabiiy va qonuniy istaklaridan mahrum qilish demakdir. Riyozat, shuningdek, “Nafs deb ataluvchi nafsning tana va dunyoga oid nafslarini sindirish, ularni zararsizlantirish, ruhni aql va din belgilagan chegaralar ichida saqlash” sifatida ham ta'riflangan. Bu jihatdan zohidlik, kurash, ruhni poklash, tozalash kabi so'fiylik atamalari bilan

chambarchas bog‘liqdir. Tasavvufda Alloh taoloning amriga bo‘ysunish, sog‘lom aql ko‘rsatgan yo‘lda yurish uchun barcha yomonliklarning boshi bo‘lmish nafsga qarshi kurashish, unga qarshi turish zarur. Ruhning yeb-ichish va shahvoniy nafslarini, mol-mulk, martaba va shon-shuhrat kabi dunyoviy talab va ehtirolarni jilovlash, yeb-ichish, uxlash va zarurat holatlari bilan suhbatlashishni cheklash, aksincha, ruhni qiyin ishlarga shoshtirish uchun vazifalar va ruhning hiylalariga qarshi xushyor bo‘lish asketizmning bir qismini tashkil qiladi. So‘fiylar zohidlikni “killet-i kelam” (kamroq gapirish), “killet-i taom” (kam ovqatlanish), “killet-i menam” (kam uxlash) deb ta’riflaganlar. Bu amaliyotlarning barchasi inson impulsini boshqarishga qaratilgan.

ROMAN (ROMAN) – roman bitta ta’rifning tor chegarasiga sig‘maydigan darajada san’atning keng va murakkab sohasidir. Hikoya qilishga asoslangan matnlarning eng yuksak namunasi va badiiy janrlar ichida eng uzuni hisoblangan romanni hikoyaning to‘liqroq shakli deb atash mumkin. Romanda voqea asosiy unsurlardan biri sanaladi. Roman sifatida tanilgan namunalarda voqealar unchalik ko‘zga tashlanmasa ham, muayyan bir hodisa romanning qiziqarliligini ta’minlab turadi.

Real hayotdan olingan elementlarning tasavvur chig‘irig‘idan o‘tib, yangi shakl olishi, motivlar bilan boyitilishi orqali romanda istalgan mavzu yoritilishi mumkin. Roman boshdan o‘tgan sarguzashtlarni, his-tuyg‘ularni, insoniyat tarixidagi buyuk voqealarni, umuman, insonni qiziqtirishi mumkin bo‘lgan har qanday mavzuni yoritib berish xususiyatiga ega. Qahramonlarning chuqur hissiy kechinmalari, umr bosqichlarining teran tasviri romanga xos jihatlar sanaladi. Roman, aslida hodisalarni tushunish va tushuntirish ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan, deyish mumkin.

Romanni tashkil etuvchi bosh unsurlarni quyidagicha tartiblash mumkin: roman turi, tuzilishi, yozilish sababi, alohida-alohida hodisalardan tashkil topgan matnlar zanjiri. Romanning qiziqarliligini ta’minlab beruvchi, o‘quvchining e’tiborini doimo tortib turuvchi mazkur mantlar zanjiri to‘plamiga voqea yoki voqealar rivoji deyiladi. Romandagi voqealarning rivojiga, harakatlanishiga hissa

qo'shuvchi, romanda ahamiyatga ega, voqea-hodisalar atrofida aylanuvchi, boshidan muhim yoki ahamiyatsiz voqealar, sarguzashtlarni o'tkazgan kishilar umumlashtirib qahramonlar deyiladi.

S (S)

SABIR (SABR) – shikoyat va nolimasdan chidash ma'nosini anglatuvchi sabr so'fiylik atamasi bo'lib, sodir bo'ladigan ofatlardan Allohdan boshqasiga shikoyat qilmaslikdir. Banda duch kelgan musibatlardan kelib chiqqan qayg'uni faqat Allohga bildiradi va Uning rahmatini so'raydi. G'azzoliy sabrni diniy tuyg'uning dunyoviy nafs va nafslar bosimiga qarshi turishi deb biladi va sabrni diniy martabalardan biri sifatida ifodalaydi. Qur'onga ko'ra, Alloh odamlarni qo'rquv, ochlik, qashshoqlik, qarindoshlarning o'limi, hosilni yo'qotishdan qutqaradi.

U shunday balolar bilan imtihon qilinadi. Bu musibatlarga sabr qilib, Allohga taslim bo'lgan kimsalar Parvardigorining fazli, rahmati va abadiy najotiga sazovor bo'lishlari haqida xushxabardir.

SAKINAME (SOQIYNOMA) – klassik adabiyotda insonni mast qiluvchi turli ichkiliklar yoki ichkilik turlariga maqtov sifatida yozilgan manzumalarga berilgan nom. Ichkilik, ya'ni sharobning xususiyatlari haqida aytib o'tilgan bu asarlarda biroz mubolag'aga yo'l qo'yilgani ko'rinadi.

SANATSAL (BADIY) – adabiyot va san'atning voqe bo'lish va yashash shakli, yaxlitlik kasb etgan obrazlar tizimi, badiiy muloqot vositasi. Keng ma'noda badiiy asar san'atning u yoki bu turiga (musiqqa, rassomlik, haykaltaroshlik, kino, teatr) mansub bo'lgan, insonning go'zallik qonuniyatlari asosidagi ijodiy-ruhiy faoliyat mahsuli sifatida yaralgan yangi mavjudlikni anglatadi, yangi ma'noda alohida olingan musiqa asari ham, haykal yoki rang-tasvir ham, film yoki spektakl ham bari badiiy asar sanaladi. Termin faol qo'llanuvchi tor manosida badiiy adabiyotga mansub bo'lgan adabiy-badiiy asarni bildiradi. Shu o'rinda adabiyotga mansub asarlarning hammasi ham badiiy asar bo'lavermasligini, adabiy asar bilan adabiy-badiiy asar tushunchalari farqlanishini ta'kidlash lozim. Ya'ni adabiy asar tushunchasining qamrov doirasi keng bo'lib, adabiy-badiiy asar uning tarkibiga

kiradi hikoya, qissa, roman, memuar, sayohatnoma, esse janrlarida bitilgan asarlarining barchasi.

SANTİMANTALİZM (SENTIMENTALİZM) – yuqori darajada hishayajon ifodalangan asarlardir. Yashab turgan hayotda kechinmani asos va oʻlchov qilib olgan asarlarning umumiy nomi. Adabiy asarlarda hisni va hissiyotni maʼlum oʻlchovlar bilan yuzaga chiqaradigan oqimdir. Bunday asarlarda inson oʻz-oʻziga berkinish, mavhumlik, koʻngliboʻshlik, gʻamginlik kabi hissiy kechinmalar namoyon boʻladi.

SEMAI (SAMOYI) – xalq adabiyotining nazm shakllaridan biri boʻlgan samoyining oʻziga xos xususiyati aruz vaznida “mafâilun mafâilun mafâilun mafâilun” qolipida yozilishidir. Aruz vazni boʻyicha oshiq adabiyotining boshqa baʼzi nazm shakllari (devon, qalandariy, shaxmat) bilan umumiy xususiyatga ega. Oʻz maqomida oʻqiladigan samoyilar gʻazal, murabba, muxammas, musaddas tarzida yozilishi mumkin. Ular ham boʻgʻinning $8+8=16$ qolipiga amal qiladi. Ular odatda kamida uchta va koʻpi bilan beshta toʻrtburchakdan iborat. Ularda asosan tabiat, goʻzallik, ayriliq va uchrashish kabi hissiy va lirik mavzular yoritilgan. U maxsus kompozitsiyaga egadir.

SERVET-İ FÜNUN EDEBİYATI (SARVAT-I FUNUN ADABIYOTI) – Sarvati Funun adabiyoti yoki “Edebiyati jedide” (1896-1901). Bu adabiyot vakillarini “Sarvati Funun” jurnali atrofida yigʻilgan yozuvchi va shoirlar tashkil etadi. Rejaizoda Mahmud Akrom tomonidan nashr etilgan “Sarvati Funun”, Nojiy Muallim chop ettirgan “Majmuai Muallim” jurnallari, Ahmad Mithat muharrirlik qilgan “Maorif” jurnali va “Tarjimoni haqiqat” gazetalari “Edebiyati jedide”ning nashri afkori edi. Bu nashriyot nashrlarida faoliyat koʻrsatayotgan yoshlar “Sarvati Funun” jurnali atrofiga yigʻilib, yangi adabiyot davriga asos soldilar. Shu sababdan ushbu guruhga yangi adabiyot tushunchasini bildiruvchi “Edebiyati jedide” yoki jurnal nomi bilan “Sarvati Funun” nomi berildi. Tanzimot adabiyoti bilan boshlangan gʻarblashish, “Sarvati Funun” adabiyoti davrida butunlay tantana qildi. “Sarvati Funun” vakillari adabiyotda tarbiya masalasini emas, “estetik zavq”

yetakchi bo'lishi lozim degan qarashni ilgari suradilar. Bu jarayon bor-yo'g'i besh yil (1896-1901) davom etgan bo'lsa ham, umuman turk adabiyoti rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi.

SONE (SONET) – 14 misradan iborat turg'un she'riy janr. Sonet qat'iy qonun-qoidalar asosida yaratiladi. U 4 banddan iborat bo'lib, birinchi va ikkinchi bandlar 4 misradan (katren), uchinchi va to'rtinchi bandlar 3 misradan (terset) tashkil topadi. Katrenlar, ko'pincha, av-av av-av yoki av-va av-va shaklida, tersetlar esa cdc-dcd yoki cde-cde shaklida qofiyalangan bo'ladi. Eng muhimi - qofiyalar to'la va jarangdor bo'lishi lozim. Sonet faqat shaklan emas, mazmunan ham shunday talablarga javob berishi kerak. Masalan, uning birinchi bandida asosiy fikr aytiladi, ikkinchi bandda bu fikr rivojlanadi, uchinchi bandda yechim, to'rtinchi bandda esa xotima ifodalanadi. Sonet XIII asrda vujudga kelgan. Sonetning mustaqil she'r turi sifatida shakllanishida F.Petrarkaning xizmati katta.

SONE

Derdim, yeter, sâkin ol, dinlen biraz artık!

Akşam olsa diyordun, işte oldu akşam,

Siyah örtülerle sardı şehri karanlık;

Kimine huzur iner gökten, kimine gam.

Bırak, şehrin iğrenç kalabalığı gitsin,

Yesin kamçısını hazzın sefil cümbüşte

Toplasın acı meyvesini nedâmetin

Sen gel, derdim, ver elini bana, gel şöyle.

Bak göğün balkonlarından geçmiş seneler

Eski zaman esvaplarıyla eğilmişler;

Hüzün yükseliyor, güler yüzle, sulardan.

Seyret bir kemerde yorgun ölen güneşi

Ve uzun bir kefen gibi doğuyu saran

Geceyi dinle, yürüyen tatlı geceyi.

(Charles Baudelaire'den çeviren: Sabahattin Eyuboğlu)

SUFİ (SO‘FIY) – So‘fiy so‘zining o‘zagi arabcha “suf” so‘zi bo‘lib, “jun” degan ma‘noni anglatadi. Ilk davrlarda so‘fiylar ibodat va zohidlik bilan shug‘ullanuvchi kishilar bo‘lib, “zohid, topinuvchi, nosiq” deb ta’riflangan. So‘fiy so‘zining lug‘aviy ma’nosi tasavvufchi degan ma‘noni bildiradi. Tasavvuf so‘zining yana bir nomi so‘fiylik so‘zidir. U islom dinining tasavvufiy yuzi sifatida tasvirlangan. So‘fiy so‘zining aniq paydo bo‘lgan sanasi ma’lum bo‘lmasa-da, ba’zi manbalarda uning hijriy taqvimning II asridan boshlab keng tarqalganligi qayd etilgan. So‘fiylik: tasavvufda so‘fi bo‘lish holatidir. So‘fiylik tasavvufiy e’tiqodni ixtiyordan ko‘ra ko‘proq afzal ko‘rilgan turmush tarzidir. Bu tushuncha Hoji Bektoshiy, Yunus Emro va Mavlono kabi juda muhim so‘fiylar tomonidan ommaga yetkazilgan.

SURNAME (SURNOMA) – Usmonli shahzodalarining xatna to‘ylarida, nikoh to‘ylarda, malikalarning tug‘ilgan kunlarini o‘z ichiga olgan mazum yoki mansur asarlarning umumiy nomi. Odatda davlat odamlaridan ijozat olish uchun yozilgan bunday sarlarda san’at muammosi ikkinchi o‘rinda bo‘lgan. O‘z davrining urf-odatlarini, madaniyati va hayot tarzini o‘z ichiga olgan surnomalar, tarixchilarga yoki olimlarga muhim manba bo‘lgan.

SÜLEYMANNAME (SULAYMONNOMA) – Qonuniy Sulton Sulaymonning saltanati davomida qilgan safarlari yoki muhim ishlari yozilgan asarlarning umumiy nomidir. Qonuniy Sulton Sulaymonning 1520-yilda taxtga chiqishi bilan boshlanga uzoq saltanati davomida olib borgan islohotlari, janglari, safarlari haqida yozilgan asarlardir. Bunday asarlar alohida boshqa nom bilan atalsa ham ular adabiyotda “Suleymanname” deb bilingan.

Ş (SH)

ŞAİR-İ AZAM (SHOIR-I A’ZAM) – eng buyuk shoir ma’nosini anglatuchi bu so‘z ilk marotaba Sulaymon Nazir tomonidan Makbir shoiri Abdulhaq Hamid uchun aytilgan. Keyingi davrlarda she’r yozishda nomi chiqqan shoirlarni buyuklashirish uchun ham bu sifatning qo‘llanilishini ko‘rishimiz mumkin.

ŞATHİYYE (SHATHIYA) – diniy va so‘fiy xalq she‘riyatida hajviy she‘rlar odatda shunday nomlanadi. Tasavvuf mavzulari bilan shug‘ullanganlar “shathiyat-i sufiyona” deb ataladi va ular go‘yo aqidalar haqida kinoyali tilda so‘zlanganday yozilgan she‘rlardir. Ko‘rinishidan bema‘ni ko‘ringan bu so‘zlar talqin qilinganda, so‘fiylik bilan bog‘liq turli tushunchalarga ishora qilish tushuniladi. Bu turdagi she‘rlar odatda Bektoshiy shoirlarda uchraydi. Madrasa domlalarining fikricha, bu sathiyalar kufr sanaladi. Bu janrning eng mashhur shoiri Kaygusuz Abdaldir:

*Yeri göğü ins ü cinni yarattın
Sen ey mimarbaşı eyvancı mısın
Ayı günü çarhı burcu var ettin
Ey mekân sahibi rahşancı mısın
Denizleri yarattın sen kapaksız
Suları yürüttün elsiz ayaksız
Yerleri temelsiz göğü dayaksız
Durdurursun acep iskâncı mısın
Kullanırsın kanatsızca rüzgârı
Kürekle mi yaptın sen bu dağları
Ne yapıp da öldürürsün sağları
Can verip alırsın sen cancı mısın.*

ŞEHRENGİZ (SHEHRENGİZ) – biror shahar tabiatini me‘morchiligini, bu shahardan chiqqan mashhur insonlarni tanish maqsadida mumtoz adabiyot davrida yozilgan asarlarning umumiy nomidir. Turk adabiyotida yozilgan ko‘pchilik “Shaharangiz”larda omma hayotining aks etishini ko‘rish mumkin.

ŞERH (SHARH) – izoh. Matnning tushunish qiyin bo‘lgan qismlarini tushuntirish, ochish va tushunarli qilish: kengaytirish orqali tushuntirish. Qadimgi turk adabiyotida ko‘p qo‘llaniladigan usul. Sharh berish/harakat qilish bu harakatning fe‘li sifatida ishlatiladi. Asarni talqin qilish va tushuntirish uchun kitob hajmidagi asarlar yaratilib, sharh deb atalgan. “Mavlono Masnaviyi sharhi” kabi.

Bugungi kunda turk adabiyotida sharhlovchilik an'anasi yo'qolib ketish arafasida. Bu so'zning o'rnini ochiqlash, tahlil so'zlari olmoqda.

T (T)

TAHKIYE (TAHKIYA) – arab tilidan olingan so'z bo'lib, bir voqeani tushuntirib berish, tushuntirish tartibi degan ma'nolarni anglatadi. Qisqa qilib aytadigan bo'lsak, bitta voqeaning hikoya qilinishiga tahkiye deyiladi. Tahkiyening uchta shakli mavjud:

- yozuvchi voqeani o'z boshidan kechirgandek ifoda qiladi;
- voqealar uchinchi shaxs tomonidan bayon etiladi;
- yozuvchi voqeani boshqalar tomonidan eshitib, naql etadi.

TECEHİL UL-ARİF (TAJOHUL UL-ORİF) – mumtoz she'riyatda o'xshatish usullaridan biri; shoir o'xshatish manbaini kuchaytirib, bo'rttirib ko'rsatish maqsadida o'sha manbaga (odatda yorga, mahbubaga) nisbatan bir yoki bir necha o'xshatish qo'llaydi, lekin go'yo o'zini nodon kishilarcha tutib, o'zini bilmaslikka solib, ushbu o'xshatishlarining to'g'ri-noto'g'riligi haqida boshqalardan so'raydi. Aslida esa shoirning o'zini bilib-bilmaslikka solishi shartli bo'lib, uning o'xshatishlarida kamchilik, xatolik yo'q; uning asl maqsadi yor qiyofasini mubolag'ali tavsif-u o'xshatishlar asosida kishi ko'z o'ngida aniq gavdalantirishdan iboratdir. Masalan, Lutfiyning *Malak yo hur, bilmom, yo parisan? Bu raftor ila yo kabki dariysan?* baytida shoir ma'shuqa siymosini malak, hur, parilarga, uning yurishini esa kabki dariy (kaklik turi) yurishiga o'xshatadiyu, o'zini bilmaslikka solib, ayni qaysi o'xshatish to'g'riligini bilmaganday, bu haqida so'rab ko'radi. To'g'ridan-to'g'ri o'xshatishga nisbatan bu xil yashirin o'xshatish, qiyoslash baytning ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchiga zavq bag'ishlaydi.

TAHLİL (TAHLİL) – tahlil, yechim topish, izohlash. Adabiy asar/matn (she'r, hikoya, roman)ni tashkil etuvchi elementlarni ma'lum usullarga amal qilgan va ko'rib chiqilayotgan matnga aloqadorligini yo'qotmagan holda bir-biridan ajratish, so'zlash va tushuntirish orqali tushunishni osonlashtirishdir. Matn-butun tuzilishdir. Tahlil - bu qisman-butun munosabatda mujassamlangan ma'no, idrok

qilish, tushunilgan narsani sharhlash va uni boshqalarga tushuntirishga intilish hisoblanadi. Bu ishni bajarishda tahlil qilinayotgan matn olingan butun asar haqida bilimga ega bo'lish, unda qo'llanilgan atama va iboralarning ma'nolari bilan tanishish, ifodalayotgan asosiy mavzu yoki asosiy g'oya/his-tuyg'uni yaxshi tushunib olish zarur. Shuningdek, tahlilchining ushbu sohada tajribaga ega bo'lishi juda muhimdir. Ko'pincha tahlil qilingan matnga ega bo'lgan rassomning boshqa asarlari haqida ma'lumot olish foydali bo'lishi mumkin. Asarning rivoyat tamoyili (roman, hikoya, teatr va boshqalar) manbalarini tadqiq etish, harakatini aniqlash, uslubi va personajlar tarkibini tekshirish ham tahlil hisoblanadi.

TANZIMAT EDEBIYATI (TANZIMOT ADABIYOTI) – Tanzimot davri adabiyoti (1860-1895). Turk adabiyotidagi Tanzimot davrining xronologik bosqichi Devon adabiyotidan keyinga o'rinda turadi. Shunga qaramasdan, Devon adabiyotidan g'oya, shakl-mazmun jihatidan mutlaqo farq qiladi. Tanzimot adabiyoti ikkita davrga bo'lib o'rganiladi: Birinchi davr (1860-1876), Ikkinchi davr (1876-1895). Birinchi davr ijodkorlari “san'at jamiyat uchun” g'oyasini ilgari surdilar. Buning natijasida xalqona til va uslub g'oyasi kun tartibiga qo'yildi. Ijtimoiy mavzudagi publitsistik va badiiy asarlar paydar-pay chop etila boshladi. Ijodkorlar vatan, millat, ozodlik, haqiqat, madaniyat, adolat, tenglik singari tushunchalarni targ'ib qilib jamiyatni ma'rifatga da'vat etdilar. Bu davr ziyolilari she'r texnikasi, badiiy mazmuni, shakli va lirik uslubni yangiladilar. G'arb adabiyotidan qilingan tarjimalar ko'paydi. Ilk Ovro'pocha romanlar, hikoya va dramatik asarlar maydonga keldi. Publitsistika janri rivojlandi. Shinosiy va Ogoh afandilar tomonidan 1860-yilda “Tarjimon-i ahvol” gazetasi nashr etildi. 1860-yil sanasi, shuningdek, Tanzimot adabiyotining boshlang'ich davri hamdir. Turk adabiy tafakkuri bu kabi xususiy gazetalar tashabbusi va harakati orqasida yuksak pog'onaga ko'tarildi. Shu tariqa adabiyotshunoslik va adabiy tanqidga oid maqola, fiqra, tanqid janrlari ham paydo bo'ldi.

Tanzimot adabiyotining ikkinchi davri 1876-1895 yillarni o'z ichiga oladi. Sulton Abdulhamid II davridagi ichki kurashlarni o'zida aks ettiradi. 1878-yilda

Mejlis-i mebusan yopildi va Mashrutiyyat tugatildi. Uning ortidan oshg'ich ravishda ijtimoiy hayotdagi ba'zi erkinliklarga chek qo'yildi. Bunday sharoitda ijtimoiy muammolarni tilga olmagan ikkinchi davr ijodkorlari xususiy mavzularda qalam tebrata boshladilar. "San'at san'at uchun" g'oyasi badiiy nasrning yetakchi tamoyiliga aylandi. Tilni murakkablashdi: sodda, ochiq ifoda o'rnini murakkab, san'atkorona ifodalar egalladi. Ijtimoiy mavzular maishiy va xususiy mavzularga o'rin bo'shatdi.

TA'RIFAT (TARIFOT) – bu mansab egalari yoki ayrim rasmiy lavozimda ishlovchi shaxslarni tasvirlovchi, odatda bir necha baytdan iborat bandlar shaklida yozilgan Devon adabiyotiga xos nazm turi. Bunday she'rlar orqali amaldorlarning fe'l-atvori, ish uslubi, jamiyatdagi o'rni badiiy vositalar bilan ifodalanadi. "Ta'rifat" janrida yozilgan mashhur namunalar orasida So'fi Kasım Posho, Kalkandelenli Fikri, Gelibolulu Mustafa Ali va Yenishehirli Avni kabi shoirlarning asarlari bor.

Misol uchun Kalkandelenli Fikrining baytlaridan parcha:

Nedür bildüm mi defter-dâr efendi

Eğerçi bir iki üç var efendi

Kiminün işini altun iderler

Kimin ma'zül kimin mağbûn iderler

Olardur sâ'i-i genc ü hazînle

Olardur sâhib-i mâl u define.

TASAVVUF (TASAVVUF) – islomda insonni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo'llovchi ta'limotdir. Tasavvuf so'zining o'zagi va mazmuni haqida olimlar turli fikr va taxminlar bildirishgan. Ular ichida Ibn Xaldunning fikri haqiqatga yaqin deb e'tirof etilgan. U "Muqaddima" asarida tasavvuf "suvf" — "jun", "po'stin" so'zidan olingan bo'lishi kerak, zero qadimdan tarkidunyo qilgan zohidlar jundan to'qilgan kiyim yoki po'stin kiyib yurishni odat qilganlar, bu bilan ular bashang kiyinib yuruvchi ahli dunyolardan farqli hayot tarzini o'zlarida namoyon etganlar, deydi. Islomdagi tasavvuf, "islom e'tiqodining tasavvufiy ifodasi", "Islomning botiniy o'lchovi", "Islom ichidagi tasavvuf hodisasi", "islomiy

e'tiqod va amaliyotni botinlashtirish va kuchaytirish" kabi turlicha ta'riflangan. Boshqa bir izohda bu so'zning lug'aviy ildizi arabcha "poklik" degan ma'noni anglatuvchi „safha" (صفاء) ga borib taqaladi va tasavvufning yana bir g'oyasi tazkiya (تزكية – "o'z-o'zini tozalash") so'fiylikda keng qo'llaniladi. Bu ikki izohni so'fiy ar-Rudhabariy (vaf. 322 hijriy) birlashtirib, "So'fiy poklik ustiga jun kiygan kishidir" degandi. Boshqa bir ta'rifda bu so'z ahl as-suffa ("suffa ahli") atamasidan kelib chiqqan deb taxmin qilingan va Muhammad alayhissalomning sahobalarining guruhi muntazam ravishda zikr yig'inlarini o'tkazar edilar. Masjid an-Nabaviyda o'tirgan bu erkak va ayollarni ba'zilar birinchi so'fiylar deb biladilar.

TA'SİR (TA'SHIR) – ta'shir Devon adabiyotiga oid kam uchraydigan nazm shaklidir. Unda mavjud bo'lgan bir g'azalning har bir baytiga yoki faqat bir baytiga sakkiz misra qo'shiladi. Natijada o'nta misradan iborat muasshar (o'n misrali she'r) hosil bo'ladi. Bu qo'shilgan misralar asl g'azalga mos ma'no, ohang va vaznda yoziladi.

Adabiyotda bu shakl keng tarqalmagan, ammo mashhur namunasi sifatida Yahyo Kamolning Qonuniy Sulton Sulaymon (Muhibbî) g'azaliga yozgan ta'shiri tilga olinadi.

Yahyo Kamolning ta'shiri (asl holida):

Haste olmak gûşmâl-i Hazret-i İzzet gibi

Her kişünün yalımın alçak ider gurbet gibi

Değme bir kimse göre gelmez refahiyyet gibi

Nâleler gûyâ derây-ı rihlet-i râhat gibi.

TAŞTİR (TASHTIR) – devon adabiyotida mavjud bo'lgan nazm shakli bo'lib, unda har bir g'azal baytining ikki misrasi orasiga ikki yoki uch qo'shimcha misra kiritiladi. Maqsad - mavjud baytni boyitish, ohang va mazmunni kengaytirishdir.

So'z lug'aviy jihatdan arabchadagi "shatr" (yarim bo'lak, ikki qismdan biri) so'zidan kelib chiqqan. Agar ikki misra qo'shilsa, bu terb-i mutarraf, agar uch misra qo'shilsa - tahmis-i mutarraf deb ataladi. Tashtir shakli XVIII asrdan keyin ayrim

adiblar, xususan Halvatiy tariqatining vakili Aydi Baba tomonidan qo'llanilgan. Ammo bu usul adabiyotda kam uchraydi.

TAZMİN (TAZMIN) – boshqa bir shoirning mashhur bayti yoki misrasini olib, uni o'z asariga xuddi asliga o'xshash mazmunda qo'shishdan iborat nazm shaklidir. Devon adabiyotida keng tarqalgan. Tazmin keltirgan shoir, o'z asarini har qanday nazm shaklida davom ettirishi mumkin, ammo olingan bayt yoki misraning asl muallifi albatta ko'rsatilishi kerak. Bu ijodiy hurmat va adabiy halollik belgisi hisoblanadi.

TEHZİL (TAHZIL) – bu mashhur shoirlarning she'rlariga masxara, kinoya yoki kulgili ohangda yozilgan nazira hisoblanadi. "Hezl" nomi bilan ham tanilgan. She'ning vazni va qofiyasi asliga o'xshatiladi, lekin mazmuni kulgili yoki kinoyali ruhda bo'ladi. Tehzil, aslida jiddiy yozilgan she'rni kulgi, tanqid yoki ijtimoiy hajv bilan qayta ifodalab, uni boshqa bir badiiy darajaga olib chiqadi. U, odamni kuldirgan holda o'ylantiruvchi janr sifatida adabiyotning nafis va qiziqarli namunalari hisoblanadi.

XVII asrdan keyin keng tarqalgan bo'lib, bu janrda Sururiy, Havayi, Sunbulzoda Vehbi, Husayn Kamiy (Dehri taxallusi bilan), Fozil Ahmad Aykach va Halil Nihat Boztepe mashhur ijodkorlar qatoriga kiradi.

TEKKE ŞİİRİ / EDEBİYATI (TEKKE SHE'RIYATI / ADABIYOTI) – diniy yoki tasavvufiy ruhda yozilgan xalq she'riyatining yig'indisi. Shuningdek, XI asrdan bugungacha, asosan Onado'lidagi turk tasavvuf xalq she'riyati, xalqqa yaqin tilda yozilgan asarlardan tashkil topgan adabiyotga berilgan nom.

TEKRİR (TAKRIR) – qaytarmoq, takrorlamoq; anafora. She'rda ma'noni kuchaytirish, badiiylikni oshirish maqsadida bir xil so'zlar yoki so'z birikmalarining takrorlanishi takrir san'ati deyiladi. Bu san'atning G'arb adabiyotida bu terminga o'xshash takror so'zlar anafora nomi bilan ataladi. Bunda she'riy misra boshida takrorlanuvchi so'zlar ma'noning betakrorligini ta'kidlashga xizmat qiladi. Zamonaviy turk she'riyatining zabardast vakili Ziyo Go'kalpning quyidagi mashhur she'rini misol tariqasida keltiramiz:

VATAN

*Bir ÷lke ki camiinde T÷rkçe ezan okunur,
Köylü anlar mânasını namazdaki duanın...
Bir ÷lke ki mektebinde T÷rkçe Kuran okunur
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Huda'nın...
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!
Bir ÷lke ki toprağında başka ilin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, adet, din birdir...
Mebusânı temiz, orda Boşo'ların sözü yok,
Hududunda evlâtları seve seve can verir,
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!
Bir ÷lke ki çarşısında dönen bütün sermâye
Sanatında yol gösteren ilimle fen Türkündür
Hirfetleri birbirini dâim eder himâye
Tersâneler, fabrikalar, vapur, tren Türkündür
Ey Türkoğlu işte senin orasıdır vatanın!*

TENÂSÜB (TANOSIB) – muvofıqlık. Ma'nolari bir-biriga yaqin yoki ma'no jihatdan o'zaro bog'liq bo'lgan so'z, iboralarning bir bayt yoki misrada tartibli bir shaklda birga keltirilish san'atidir. Tanosib, klassik she'riyatda tez-tez uchraydigan badiiy san'atlardan biridir. Bu san'atga müraât-ı nazîr, cem'iiyet, telfik, tevfik, itilâf, muvâhar deb ham atalgan. Misollar:

Öykündigüçün kâkül-i reyhânına sünbül

Bağ içre sabâ saçını anın yola yazdı

(Ahmet Paşa)

Lâle haddin görecek âh edüben ağladığım

Bu ki gül mevsimidir bād ile bârân dökülür

(Ahmet Paşa)

TELMİH (TALMEH) – (ishora qilish, biror narsa tomonga yengil nazar tashlash) mumtoz she'riyatda keng qo'llanilgan badiiy san'atlardan biri. Bunda shoir

mashhur bir qissa, voqea yoki asarga ishora qilish orqali o‘z fikrini muxtasar hikoya qiladi. Shunga ko‘ra, talmeh she’rda oz so‘z bilan ko‘p ma’noni ifodalash san’ati deyiladi.

Ey dost senin yoluna / Canım vereyim Mevlâ

Aşkını komayayım / Od’a gireyim Mevlâ.

(Yunus Emre)

TERCİ-İ BEND (TARJIBAND) – odatda aa-ba-ca ... qofiya tartibida yozilgan baytlardan tashkil topgan bandli nazm shaklidir. Tarjibandlarda qofiya tartibi ba’zida aa-aa-aa ... shaklida ham bo‘lishi mumkin. Bandlar soni odatda 5 dan 7 gacha bo‘ladi. Kamdan-kam hollarda undan ortiq bo‘ladi. Bu bandlarning har biriga “tercihane” deyiladi. Bandlardagi baytlar soni esa 5–10 orasida o‘zgaradi. Birinchi bandning so‘nggi bayti, boshqa barcha bandlarda ham aynan takrorlanadi. Aynan shu vosita bayti orqali bandlar bir-biriga bog‘lanadi va bir butun g‘oya atrofida shakllanishi talab qilinadi. Shunday deyish mumkinki, har bir band vosita bayti bilan birgalikda umumiy bir ma’noni ifoda etgan bo‘lishi kerak – bu tarjiband uchun muhim shart hisoblanadi.

Tarjiband shaklida yozilgan manzum asarlarda ko‘pincha Allohning azaliy va abadiy mavjudligi, barcha mavjudotlarni o‘z ichiga olgan qudrati, har narsadan ustun bo‘lgan ulug‘ligi va koinotning sir-asrirlari haqida chuqur mulohazalar ifodalanadi. Aqlni zo‘riqtiruvchi, insonni chalg‘ituvchi murakkab hissiyotlarga alohida o‘rin beriladi. Qadimgi turkiy she’riyatda keng tarqalgan bu nazm shaklining eng go‘zal namunasi Tanzimot davri shoiri Ziyo Posho tomonidan yozilgan “Terci-i bend”dir.

Muallim Naji, Ziyo Posho tomonidan yozilgan tarjibandni ko‘z oldiga keltirgan holda shunday deydi: “Tarjiband aytish, tarkibband aytishdan ko‘ra qiyinroqdir. Chunki tarjibandda bayon etilgan fikrlar har doim bir nuqta atrofida aylanadi. Yuz joydan bayt aytib, ularning har birini bir bayt bilan chiroyli bog‘lab chiqish kerak bo‘ladi. Har bir bandda bu juda go‘zal tarzda amalga oshiriladi.

She’r:

Subhâne men tahayyere fî sun 'ihî-l uqul

Subhâne men bikudretihî ya 'cizu-l fuhûl

(Ma'nosi: San'atlari bilan aqlni lol qoldirgan Zot pokdir. Qudrati bilan eng fazilatli kishilarni ham ojiz qilgan Zot pokdir.)

Demak, tarjiband yozishdagi murakkablikni qadrllovchilar ham ko'pchilik. Tarkibbandda esa fikrlar orasidagi bog'liqlik bo'lishi shart emas, u muayyan bir fikr doirasida bo'lmasligi mumkin. Shu sababli, bu shaklda yozish tarjibandga qaraganda nisbatan osonroq deb qaraladi.

TERCÜME (TARJIMA) – bu har qanday so'z yoki matnni bir tildan boshqa bir tilga o'tkazish jarayonidir. Bu ishni bajarayotgan kishiga tarjimon deyiladi. Bir arab maqolida “külli mütercimin kezzāb”, ya'ni “barcha tarjimonlar yolg'onchidir”, deyiladi. Bir italyan maqolida esa “tarjima ayolga o'xshaydi; chiroyli bo'lsa sadoqatli bo'lmaydi, sadoqatli bo'lsa chiroyli bo'lmaydi”, - degan gap bor. Bu so'zlar tarjima jarayoni naqadar murakkab va bahsli ekanini ko'rsatish uchun aytilgan bo'lsa kerak. Hatto adabiy tarjimalarda, ayniqsa she'r tarjimasida bu murakkablik uzoq bahsli masalaga aylangan.

Jumladan, Jamil Merich ushbu masala borasida: “Tarjima yorug'likka to'la bir suratga o'xshaydi, asliyat (kitob), rangli va jonli nusxa bo'lib ko'rinadi. Tarjima bir ijoddir, manimcha... She'rga o'xshaydi, essegga o'xshaydi...” “Ha, albatta, tarjima san'atining kuchi – boshqa bir iqlimda, boshqa bir davrda tug'ilgan fikrni o'z tuprog'imizda jonlantirishdir. Bu faqat oddiy fikrni yetkazish emas. Tarjimada eng katta vazifa – lafzga sodiqlik emas, balki ruhning yetkazilishidir. Volter, tarjimonni xizmatkorga o'xshatadi. Go'yoki u o'z xo'jayinining o'rniga o'zini qo'yadi. Bu xato. Tarjima bu – fathdir, u faqat tilni emas, balki fikr va his-tuyg'ular bilan to'la nozik dunyoni ham boyitadi”.

Bir tilni bilish o'sha tildan tarjima qilish uchun yetarli emas. O'sha tilning ichki nozikliklarini, madaniyatini, uning ichida shakllangan bilim doirasini va terminologiyasini tushunish, juda boy va keng lug'at zaxirasiga ega bo'lish talab qilinadi. Shuning uchun ba'zida tarjimonlar original asarning ruhi va go'zalligini

buzib qo'yishlari mumkin. Ba'zi nashriyotlarning, xalqni asl asarlardan mahrum qilmaslik maqsadida, dunyo klassiklarining katta qismini shoshqaloqlik bilan, o'z ichki sifat nazoratisiz, o'z doiralari tarjima qilishga uringanlarini ko'ramiz. Ularning bu ishlarga yondashuvi esa juda g'alati yoki hatto g'ayrioddiy tus olganini ko'rib turibmiz. Bu harakatlar ko'pincha aslidan yiroq, sayoz va oddiy uslubda yozilgan tarjimalar bilan yakunlanmoqda. Bunday yondashuv butunlay savdo maqsadlariga xizmat qilayotgan asarlar ruhini eslatadi. Shuning uchun bunday shaklda tarjima qilingan kitoblarga ishonib bo'lmaydi.

TERDÎD (TADRID) – kutilmaganlik. Badiiy asarda ilgari surilgan fikrni o'quvchining kutganidan butunlay boshqacha tarzda yakunlash san'atidir. Boshqacha aytganda, "gapni tinglovchi kutmagan tarzda tugatishdir". Tadrid fikrga bog'liq badiiy vositalardan biridir.

Misol:

Dişin mi ağrıyor?

Çek kurtul.

Başın mı ağrıyor?

Bir çeyreğe iki aspirin.

Verem misin?

Üzülme, onun da çaresi var,

Ölür gidersin...

(Sabri Soran)

TERIM (TERMIN) – bir so'z yoki so'z birikmasining, odatda hammaga ma'lum bo'lgan umumiy (lug'aviy) ma'nosidan tashqari, ishlatilgan sohaga (adabiyot, san'at, falsafa, siyosat yoki har qanday ilmiy/kasbiy soha) xos bo'lgan alohida ma'no kasb etgan holda qo'llanish shaklidir. Boshqacha aytganda, oddiy, "odatiy" so'zlarning turli ma'nolar bilan ilmiy sohalarga yoki san'at/kasb tarmoqlariga xos so'zlarga aylanishidir. So'zlashuv tilida, xalq og'zida tez-tez ishlatiladigan bir so'z vaqt o'tishi bilan ikkinchi, yangi va boshqa bir ma'no bilan ishlatilganida, bu so'z "atama" maqomiga ega bo'ladi.

Atamalarning ma'nolari, mavjud bo'lgan konteksti (soha)ga qarab, shubhasiz va aniq bo'lishi kerak; ularni ifodalovchi tushuncha ochiq, qat'iy bir ma'noni bildiradi. Qo'llanilishiga qarab, taxminan bu atama nimani anglatadi deb topishga harakat qilish qiyin. Atamalar "chegaralangan va xos" bo'lib, ularni izohlashning yagona yo'li - ular tushgan "maxsus kitoblar"dan o'rganishdir.

Biror ilmiy yoki san'at sohasi doirasida ishlatiladigan atamalar yig'indisiga terminologiya deyiladi. "Termin" so'zi ayni shu ma'noda ham qo'llaniladi.

TERKĪB-Ī BEND (TARKIBBAND) – tuzilishi jihatidan, deyarli tarjiband bilan bir xil. Bu ikki nazm shakli o'rtasidagi farq shundaki: tarjibandda har bir bandning oxirida takrorlanadigan vosita bayti bo'ladi, tarkibbandda esa bu bayt banddan bandga o'zgaradi. Shuning uchun, tarkibbandda har bir band alohida bir fikr yoki hissiyot to'plami sifatida ifodalangan bo'lishi mumkin. Har bir bandga terkībhāne deyiladi.

Tarkibbandlarda falsafiy, diniy qarashlar yoki ijtimoiy muammolar bayon qilinishi mumkin. Devon she'riyatida yozilgan marsiyalar (motam she'rlari) ham ko'pincha tarkibband shaklida yozilgan. Adabiyotimizdagi eng mashhur tarkibband bog'dodlik Ruhiyning asariga va unga nazira yozgan Ziyo Poshoga tegishlidir.

15. bend

*Yuf hârına dehrin gül-i gülzârına hem yuf
Ağyârına yuf yâr-ı cefâkârına hem yuf
Her ayş ki mevkûf olan keyfiyyet-i hamrâ
Ayyâşına yuf hamrına hammârına hem yuf
Çün ehl-i vücûdun yeri sahrâ-yı ademdir
Yuf kâfile vü kâfile-sâlârına hem yuf
Zî-kiymet olunca nidelim câh u celâli
Yuf anı satan dîne hrîdârına hem yuf
Âlemde ki bêngîler ola vâkıf-ı esrâr
Seyrânına yuf anların esrârına hem yuf
Ârif ki ola müd-bir ü nâdân ola mukbil*

*İkbâline yuf âlemin idbârına hem yuf
Çarh-ı felegin sa'dine vü nahsine sad hayf
Kevkeblerinin sâbit ü seyyârına hem yuf
Çün ola haram ehl-i dile dünyâ vü ukbâ
Cehd eyle ne ukbâ ola hâtdırda ne dünyâ*

(Bağdâtlı Ruhî)

TESDİS (TASDIS) – oldin yozilgan bir gʻazalning har bir baytining oldiga, xuddi shu vazn (oʻlchov) va qofiyada toʻrt satr qoʻshish yoʻli bilan yaratiladigan nazm shaklidir. Qofiya tartibi quyidagicha boʻladi: aaaaaa bbbba ccccca ...

Klassik turk sheʼriyatida bu shaklga doir namunalarga duch kelinsa-da, u qadimgi shoirlar tomonidan keng tarqalgan yoki afzal koʻrilgan nazm shakli emas. Tahmīs, tastīr, terbīʻ va tesdīs - bu shakllar qoʻshilgan misralar orqali vujudga kelgani uchun oʻzaro oʻxshashlikka ega. Quyida Jevri ismli shoirga oid bir tesdis namunasi berilgan:

*Deste deste gül dereler bu fenâ gülzârdan
Hisse vermezler kemâl ehline gülden hârdan
Gerçi bî-berküm velî asûde-hâlüm rüzgârdan
Hasb-i hâlümdür bu nükte gülşen-i esrârdan
ʻÂrife bir gül yeter derler meselüdü gerçi bu
Bulmadım ben ol gülü gezdim bu bâğ-ı sû-be-sû.*

TEŞBİH (TASHBEH) – oʻxshatish. Bir narsani boshqa bir narsaga qiyoslab taʼsir kuchini oshirish, yaʼni kuchliroq boʻlgan narsaga oʻxshatish orqali kuchli ifoda yaratish sanʼatidir. Bu ikki narsa oʻrtasida real yoki majoziy jihatdan oʻxshashlik boʻlishi kerak, bunda zaif narsa kuchliga oʻxshatiladi. Balogʻat ilmi vakillari tashbehni quyidagicha taʼriflashgan: “Tashbeh – sifati jihatidan kuchsiz yoki yoʻq boʻlgan narsaning ichida mavjud boʻlmagan sifatni, oʻsha sifat kuchli boʻlgan boshqa bir narsaga oʻxshatib berish sanʼatidir.”

Tashbehda ikkita asosiy unsur mavjud: oʻxshatilgan (benzeytīlen) va oʻxshatiluvchi (benzeyen). Bu ikki unsursiz tashbeh boʻlmaydi. Shuningdek,

bulardan tashqari yana ikki unsur mavjud: o‘xshatish jihati (benzetme yönü) va o‘xshatish bog‘lovchisi (benzetme edatı). “O‘xshatish jihati” – bu o‘xshatilgan bilan o‘xshatiluvchida mavjud bo‘lgan umumiy sifat, xossa yoki tashqi jihat bo‘lib, ularning orasidagi bog‘liqlikni ta‘minlaydi. “O‘xshatish bog‘lovchisi” esa bu o‘xshashlikni ifodalashda xizmat qiladigan so‘zlardir.

Masalan, quyidagi jumlada: Tokat, Bursa qadar yashildir – bu yerda “Tokat” o‘xshatilgan, “Bursa” o‘xshatiluvchi, “yashil” o‘xshatish jihati, “qadar” esa o‘xshatish bog‘lovchisi hisoblanadi. Tashbehda ishlatiladigan bog‘lovchi so‘zlar turk tilida keng tarqalgan: dek, -vash, -aşa, -var, uchun, monand, go‘yo, sifat, misol, misli, kabi, singari, nisbatan, xuddi, odatdagidek, go‘yoki, andek kabi ko‘plab birikmalar, bog‘lovchilar ishlatiladi. Har bir adabiy janrda keng qo‘llaniladigan tashbehning bir nechta turlari mavjud. Tashbeh qadimdan beri eng ko‘p qo‘llanilgan badiiy vositalardan biridir.

Tashbehning to‘rt shakli mavjud:

1. Tashbih-i mufassal (batafsil o‘xshatish):

Rıfk, tazı gibi çeviktir.

2. Tashbih-i mujmal (qisqartirilgan o‘xshatish):

Rıfk tazı gibidir.

3. Tashbih-i mu‘akkad (kuchaytirilgan o‘xshatish):

Rıfk çeviklikte tazıdır.

4. Tashbih-i beliğ (ochiq, ravon o‘xshatish):

Tazı Rıfk’a ya da Rıfk tazıdır.

Quyidagi she‘r parchalarida tashbeh san’ati ishlatilgan:

Şu dünyada üç nesneye

Yanar içim göğnür özüm

Genç yaşında ölenlere

Gök ekini biçmiş gibi

(Yunus Emre)

Gül hasretiyle yollara dutsun kulağını

Nergis gibi kıyamete dek çeksin intizâr

(Bâkî)

TEŞHİS VE İNTİKAK (TASHHIS VA INTOQ) – jonlantirish va so‘zlatish.

Ruhsiz, jonli bo‘lmagan, shaxsiyatsiz, gapira olmaydigan mavjudotlarni jonlantirish, ularni inson qiyofasida tasvirlash san’atiga tashhis deyiladi. Ularni gapirtirishga esa intoq deyiladi. Intoq san’atida gapiruvchi yagona mavjudot inson bo‘lgani uchun, gapirayotgan narsa insonga o‘xshatilgan bo‘ladi, ya’ni unda tabiiy ravishda tashhis mavjud bo‘ladi. Ammo har bir tashhisda intoq bo‘lavermaydi. Tashhis va intoq san’ati ko‘proq ertaklarda qo‘llaniladi. Shuningdek, boshqa she’riy namunalarda ham ishlatilgan.

Dinle ney’den duy neler söyler sana

Derdi vardır ayrılıklardan yana

"Beni kamışlıktan kestiler keseli

Ben ağlarım ağlatırım herkesi"

(Mevlana)

TEŞRİR (TASHRIH) – anatomiya. Bir masalani, bir mavzuni har tomonlama tahlil qilish, barcha tafsilotlari va xususiyatlari bilan ochib berish jarayonidir. Bu mavzuni batafsil qilib, aniqlashtirish faoliyatidir. Adabiy bir masalani chuqur va puxta tadqiq qilish, juda batafsil tarzda ko‘rib chiqish demakdir.

TEVARUD (TAVARUD) – bir-biridan bexabar holda, har xil shoirlarning aynan bir xil misra yoki baytni aytish holatidir. Bu holat adabiyot olamida kamdan-kam uchraydi. Tavarud – ko‘pincha, bir xil davrga mansub bo‘lgan san’atkorlarning, birga guvoh bo‘lgan yoki boshdan kechirgan muhim voqealardan keyin yozgan asarlarida ko‘rilishi mumkin. Odatda, oldingi shoirlarning, aynan bir tarixiy voqeani ifodalovchi “tarixni ifodalash” (ya’ni voqeani baytga aylantirish) kabi asarlarida bu holatga duch kelinadi. Tavarud – tasodifiy holatdir. Turli davrlarda yashagan shoirlarning bayt yoki misralarining o‘xshash bo‘lishi holatida esa bu ataylab qilingan deb baholanishi mumkin.

TEVEKKÜL (TAVAKKUL) – tavakkul “birovga tayanmoq, ishonmoq, ishini ishonib topshirmoq” ma’nolarini bildiradi. Birovga ishongan va unga tayangan kishiga mutavakkil, ishonchli kishiga esa vakil deyiladi. Tavakkul diniy va tasavvufiy atama sifatida “Alloh taologa taslim bo’lgan, baxtsiz hodisalarga rozi bo’lgan, qismatning ko’rinishlarini xotirjamlik bilan qabul qiladigan, faqat Ungagina tavakkal qiladigan, rizqi va amali uchun Allohni kafil deb biluvchi va Alloh taoloni o’z zimmasiga olgan inson” deb ta’riflanadi. So’fiylar tavakkulni iymon, tavhid, ishq va taqvo bilan bog’liq deb biladilar.

TEVHID (TAVHID) – umumiy ma’noda - yakkaxudolik haqidagi ta’limot. Shar’iy istilohda esa, tavhid - islom dinida Allohga shirk(sherik) keltirishning turli yoki barcha ko’rinishlaridan voz kechish va Allohning birligiga e’tiqod qilish demakdir. “Tavhid” biron narsani yagonalikni nisbat berish, undan ko’plikni inkor etishni bildiradi. Shar’iy istilohda tavhid Allohga shirk keltirishdan yiroq yurish, zotida, ismlarida, sifatlarida, ishlarida, hukmlarida U Zotning sherigi yo’qligiga iqrar bo’lishdir. Devon adabiyotining nazm janrlaridan biri bo’lgan “Tavhid” odatda qasida shaklida yoziladi. Bunday turdagi misollar ba’zan “tavhidnoma” deb ataladi. Tavhidlar devonlarning boshida joylashgan. Uzoq masnaviylarda asosiy mavzuga o’tishdan oldin tavhid yozish an’anaga aylangan. Mumtoz tavhid namunalari ikki turga bo’linadi: “zohiriy” va “tasavvufiy”. Birinchi guruh misollarida Allohning shaxsi va sifatleri aniq bayon qilingan. Tasavvuf monoteizmi misollarida transsendensiya va jo’shqinlik holati hayratlanarli; Aytmoqchi bo’lgan narsani bilvosita ifodalashga harakat qilinadi. Tavhid mumtoz adabiyotimizdagi hurmatli janrlardan biridir. Ko’pgina turk shoirlari bunday yozuv turini boshidan kechirgan va tavhidning go’zal namunalari paydo bo’lgan. Rasmiy xususiyatlari vaqti-vaqti bilan turlicha bo’lsa ham, yangi turk she’riyatida tavhidning ko’plab namunalarini uchratish mumkin.

TEZAT (TAZOD) – mutobiqa, mutazod (arab. “zidlash”) badiiy tasvirning ta’sirchan va keng qo’llanadigan vositalaridan. Nasrda ham, nazmda ham uchraydi.

O‘zaro zid tushunchalarni ifodalovchi so‘z yoki iboralarni ishlatishda ko‘zga tashlanadi:

*Aşk derdiyle hoşem elçek ilacımdan tabib
Kılma derman ki helâkim zehri dermanındadır.*

(Fuzulî)

*Ben şairim o kamet-i mevzunu doğrusu
Sevmem desem de bil ki yalan söylerim sana.*

(Nedim)

TEZKİRE (TAZKIRA) – ma’lum bir davr shoirlarining qisqacha tarjimai holi va she’rlaridan namunalar keltirilgan majmua, kitoblarga berilgan nom. Turkiy adabiyotning eng mashhur manbalaridan biri bo‘lgan tazkiralarni hozirgi antologiyalar va adabiyot tarixining ilk manbalari deyishimiz mumkin. Turk adabiyotida tazkira janri XV asrda taraqqiy topgan. Shayxiy, Latifiy, Ahdi, Oshiq Chalabiy, Kinalizoda Hasan Chalabiy, Beyaniy, Riyoziy, Mujib va Safayi singari shoirlar turk tazkiranavisligining rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar.

TİP (OBRAZ) – hikoya yoki romanlardagi ayrim kishilar o‘ziga xos xislatlari bilan xalq xotirasida yashaydilar. Ahmad Hamdi Tanpınar obrazni “hayotda jamiki fazilatlari bilan bizga o‘xshagan, ammo o‘z shaxsiyatining maxsus satrlari bilan bizdan ajralib turadigan inson”, - deb tariflaydi. Obraz xarakterdan umumiy xususiyati bilan ajralib turadi, hikoya har doim ham uning atrofida aylanavermaydi va u hikoyadagi qutqaruvchi ham, ustun ham emas. Demak, uni qahramon deyish ham to‘g‘ri emas.

Belge obrazga quyidagicha tarif beradi: “Obrazda tndividual xususiyatlardan, ya’ni turli xil odatlar, xatti-harakatlar, ta’sirlanish va fiklash uslublari, ichki tuyg‘ularini tarif berilmay, ko‘proq, tashqi ko‘rinishi bilan ta’riflanib, ob’ektiv shaklda ko‘rsatilib, o‘ziga o‘xshash insonlarni aks ettirish uchun umumiy xususiyatlar bilan boyitilgan, xususan, ijtimoiy hayotdagi qaysidir bir kesimni aks ettirgan va go‘yo o‘z hayoti uchun ko‘p vaqt topa olmagan kishidir”.

Obraz bizga biz bilmaydigan/taxmin qila olmaydigan qandaydir bir shaxsni ko'rsatmaydi; oldinroq tevarak-atrofdagi uchratgan va bilgan bir qancha shaxsiy xususiyatlarni qoliplar shakliga keltirish orqali aks ettiradi/eslatadi. Ahmad Midhatning "Felatun Bey va Alakim Afandi" romanidagi mashhur Felatun Bey biz bilgan alafranga (Yevropacha, yevropa uslubicha, farangcha) (züppe – kiyinish tarzi, gapirish uslubi bilan jamiyatga teskari va bachkana bo'lgan insonga aytiladi. Buni o'zbekchada: masxaraboz, nayrangboz, olifta desa bo'lsa kerak) bachkanalik obrazidir. Lekin bachkanalik xususiyatini bizga Felatun o'rgatgan emas. Chunki, u roman tashqarisida biz bilgan shaxs xislatining umumlashgan modeli/ namunasi/ turidir.

Obraz xalq og'zaki ijodida ham o'z ekvivalenti bo'lgan atamadir. Dostonlardagi dovyurakligi, qahramonligi va jasorati bilan ajralib turadigan alplik obrazi; o'z dinini yoyish tashvishini tashuvchi Alpqomat/g'ozlari obrazi, jamiyatni ma'naviy jihatdan boshqarib, uning ijtimoiy muhitini yorituvchi donishmand; shu nuqtai nazardan, birinchi bo'lib an'anaviy turk teatrida uchraydigan va teatrning har bir pardasida mavjud (Karago'z, Hajivat, Kavuklu, Pisekar va boshqalar) bo'lgan obrazlarni misol qilib ko'rsatishimiz mumkin.

TRAJEDI (TRAGEDIYA) – fojia, tragediya. Asosan tarixiy voqealar, o'tmishdagi rivoyatlar(mifologiya)dan hikoya qiluvchi, kishining his-tuyg'ularini junbushga keltirib, uni o'ylashga undaydigan, ko'pincha qayg'uli (o'lim bilan) yakun topadigan teatr asari. Nazmdagi dastlabki namunalar qadimgi yunon adabiyotida uchragan bo'lib, o'sha davr badiiy asarlari tragediya deb nomlangan. Fransiyada klassisizm davrida qaytadan jonlanib, nasriy asar ko'rinishiga kelgan. Klassiklar tragedik asarlarida belgilangan qoidalarga qat'iy rioya qilganlar. Aristotel tragediyaga "insonda qo'rquv va rahm-shafqat tuyg'ularini uyg'otib, ruhiy tutqulardan xalos qilishga qaratiladi" deya ta'rif bergan.

TÜR (TUR) – adabiyot sohasida yozilgan asarlarning umumiy jihatlari, xususiyatlarini inobatga olib tasniflash natijasida paydo bo'lgan turlar. Boshqacha aytganda, adabiyot mahsullarining muayyan xususiyatlarini e'tiborga olib tasniflash

natijasida vujudga keluvchi matn turlari. Tur deganda adabiyotda mushtarak/muayyan mavzulari, xususiyatlari, shakllari, metodlari va hattoki qoida yoki tamoyillari mavjud bo'lgan asarlar ko'z oldimizga keladi. Hikoya, roman, doston va she'r bu borada esimizga keladigan birinchi turlardir.

Tur adabiy asarni anglash va tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Kitobxonga chegara chizib beradi. "Turda fantaziyaga qanday ma'no berish o'sha turning an'anaviy ishoralari orqali o'quvchiga yetkazib beriladi. /.../ Turk adabiyotiga bu holat begona emas: maxsus kodlar bilan yozilgan tasavvufiy she'rni to'g'ri tahlil qilish uchun turning an'anaviy (odatiy) tilini bilish kerak bo'ladi".

Reyn Uellek badiiy turlarni yozuvchini qiynaydigan, o'zi ham yozuvchi tomonidan qiynaladigan, qoliplashgan majburiyatlar sifatida ko'radi. Turlarga qandaydir chegaralanib qolgan tushuncha sifatida qaraydi.

Aristoteldan boshlab adabiy turlar nazm va nasr o'laroq ikkiga bo'lingan; yangi adabiyot nazariyasi bu tasnifni yanada aniqlashtirish uchun turlarni roman, drama va she'rga ajratgan. Shu o'rinda bir savol paydo bo'ladi: tur mana uch narsaning o'zimi (asosiy turlar), yoki ular ostida jamlangan quyi janrlarmi? Bu boradagi qarashlar turlicha. Uellek quyi janrlarni tur deb qabul qilish kerak, degan fikrni ilgari suradi. Masalan, she'rni emas, uning quyi qismlari bo'lgan marsiyani, satira, pastoral, lirik, dramatik, didaktik va boshqa maxsus shakllarni tur deb qabul qilish kerak. U o'z fikrini shunday yakunlaydi: "Bizningcha, turlar adabiy asarlarning ham tuzilishi, bo'g'in o'lchovi jihatdan tashqi shakliga, ham munosabat, ohang, maqsad, qo'pol qilib aytganda o'quvchi va tinglovchi jihatdan ichki shakliga ko'ra guruhlashtirish orqali aniqlanishi lozim".

Neoklassisizm "turlarning tozaligi" qarashini yoqlaydi. Ya'ni har bir tur o'z xususiyatlarini saqlab qolishi, o'zgartirmasligi zarur; bir turda asar yozuvchi san'atkor o'sha turning xususiyatlariga sodiq qolishi kerak. Buni amalga oshirishda "did tamoyili"ga amal qilish lozim. Ushbu "did tamoyili" ijtimoiy, ma'naviy, estetik unsurlar, did va an'analarning qorishmasidir". Turlarning bir-biri bilan

aralashtirilmasligi ham turlar tozaligi tamoyiliga xos g'oya sanaladi. XVIII asrga qadar shu fikrga sodiq qolingan.

Shundan keyin turlarning tarixi va tasnifi qaysidir ma'noda yakuniga yetadi. XIX asr turli sabablarga ko'ra turlar o'zgarishlarga uchragan, ularning soni ortgan davr bo'ldi. Borgan sari kitobxonlar sonining ortishi, kitob bosish va tarqatish ishlarining osonlashishi kabi sabablar tufayli turlarning umri qisqara bordi va tezkor o'zgarishlarga tobe bo'lib qoldi (Gazetaning ommalashuvidan so'ng tur kengroq ma'noda qo'llanila boshlagan).

U (U)

ULAMA –ba'zi misralarni vaznga (she'riy o'lchovga) moslashtirish uchun (uzun yopiq bo'g'inni qisqartirish ochiq qilish) bir so'zning oxiridagi undosh tovushni keyingi so'zning ochiq bo'g'iniga qo'shib o'qish holatidir. Bu asosan bo'g'inlarning tovush qiymatiga ko'ra tartiblanadigan aruz vaznida uchraydigan fonetik hodisa hisoblanadi.

Bir aşk kolu verdi âşinâlık.

Yuqoridagi misrada aşk so'zining qora bilan yozilgan oxirgi tovushi, misrani vaznga moslashtirish uchun olu verdi so'zining birinchi bo'g'iniga ulanib o'qiladi.

USUL (USUL) – metod, yo'l, uslub, tartib, yo'nalish. Bir ishning qanday bajarilishini ko'rsatish yoki belgilash uchun yaratilgan tartib. Ilmiy, adabiy yoki san'atga oid bir ishni, tadqiqotni amalga oshirish jarayonida amal qilinadigan, rioya etiladigan uslub yoki metod. Bunday faoliyat bilan shug'ullanuvchi shaxs — ya'ni “yaratuvchi” va “ijro etuvchi” inson ma'lum bir intizomga bo'ysunishi, belgilangan tartib va ketma-ketlikka rioya qilishi kerak. Usulsiz yoki methodsizlik bilan bajarilgan ishlar, odatda, ijobiy yoki samarali natija bermaydi. Usul — umumiy yo'ldir; bu yo'lni tan olish yoki tan olmaslik faoliyat yo'nalishini belgilaydi.

UZUN HİKAYE (UZUN HIKOYA) – anglatgan ma'nosini soddaligi, yana voqeaning yuzaga kelish jarayoni va qahramonlar, epizodining kamligi va boshqa hikoya xususiyatlariga to'liq mos keladi. Hajman romanga o'xshagan hikoyadir.

U (U)

ÜSTOKUR (SUPER O‘QUVCHI) (Fr. architecteur; İng. superreader; It. architetto). – Matndagi barcha lingvistik/diskursiv og‘ishlarni aniqlash va sub’ektivlik va tasodifiylikdan qochib, barcha mumkin bo‘lgan o‘qishlar yig‘indisini amalga oshirish qudratiga ega bo‘lgan o‘quvchi. Bu termin M.Riffater tomonidan taklif qilingan.

ÜTOPYA (UTOPIYA) – xom xayol. Haqiqatga aylanishi mumkin bo‘lmagan xayol va tasavvurlar. Utopya so‘zini ilk marotaba 1516-yilda Tomas Mor “Utopiya” nomli asarida qo‘llagan. Mor bu asarida Atlantika okeanidagi xayoliy Utopiya nomli orol haqida yozadi. Bu orolning nomi bizning kunimizga kelib ancha ommalashgan terminga aylangan.

V (V)

VAHDET-İ VÜCÛD (VAHDATI VUJUD) – koinotning yaratuvchisi bo‘lmish Alloh taoloning haqiqiy mavjud ekanligi va barcha yaratilgan mavjudotlar Uning namoyon bo‘lishi, degan qarash. Tasavvufning boshlang‘ich nuqtasi va asosiy dinamikasi bo‘lgan bu falsafiy fikr Hindistonda tug‘ilgani aytiladi; U yerdan Gretsiyaga, keyin esa butun dunyoga tarqaldi. Islom tasavvufi hisoblangan tasavvuf tufayli turk adabiyotida tez-tez uchrab turadigan vahdet-i vücud iborasidir.

VAROLUŞÇULUK (EKZISTENSIALIZM) – nemis filosofi Martin Hedegerning (1889-1977) taklif etgan bir guruh tarafidan XX asrning boshining nihoyasida yuzga kelgan falsafiy sistema. Telbalik oqimi haqida so‘z borgan adabiy asarlar yoki falsafiy asarlarga berilgan umumiy nomdir. Orhan Hanjerog‘lu bu so‘zni shunday ta’riflaydi “Insonning o‘z o‘zini bor qilganligi to‘g‘risidagi burjuacha qarashlar tizimidir”. “Ekzistensializm falsafasi, - deb yozadi bu haqda adabiyotshunos U.Jo‘raqulov, yashovchanligi vaqt bilan chegaralanuvchi absurd tushunchasini zamon va makon nuqtai nazaridan mutloqlashtirishga, unga boqiylik tusini berishga urinadi. Lug‘aviy ma’nosi “mavjudlik” (lotincha “exsistentia” mavjudlik, borliq, hayot demak) bo‘lgan bu falsafa hayotning ma’nisizligi, yashashga arzimastligini talqin etuvchi ta’limot hisoblanib, bunday talqinning asl mohiyati absurdizmga haddi a’losiga yetadi”. Ekzistensializm falsafasi insonning

real hayotda yashashidan biror ma'no topmagan insonni mutloqlashtiradi. Badiiy adabiyotdagi ekzistensial qahramon mana shunday falsafaga tayanib yashaydi, fikrlaydi va o'ladi. Adabiyotshunoslikda A.Kamyu, F.Kafka, J.-P.Sartr qahramonlarini ekzistensializm adabiyotiga nisbatlar an'anasi mavjud.

VARSAĞI (QO'SHMA) – xalq adabiyotining nazm shakllaridan biri bo'lgan “qo'shma”ning o'ziga xos ohang bilan aytiladigan turi. Ko'pincha, sakkiz bo'g'inli barmoq vaznida yoziladi. Qofiya tuzilishi xa-xa bb-ba cc-ca tarzida bo'ladi. Ichida “bre, hey, hey hey, hey gidi” kabi undovlar tez-tez uchraydigan varsag'i, mardona ohangga ega bo'ladi va shunday tarzda o'qiladi.

VARYANT (VARIANT) – og'zaki adabiyotning bir-biridan farq qiluvchi shakllarining har biriga yoki yozilmagan asarlarning har xil shaxslardan eshitilgan va ular orasida kichik o'zgarishlarga ega bo'lgan nusxalarining har biriga berilgan nom. Og'zaki tarqalgan adabiy asarlar (masalan, doston, qo'shiq, va boshqalar) turli davrlarda yozma shaklga keltirilgan. Turli kishilar tomonidan yozib olingan bu asarlar mavzusida ham, shaklida ham farqlar kuzatiladi. Mavzu yoki ifoda shaklidagi ushbu farqlar tufayli variant deb ataladi. Yozilmagan asarlarning ko'paytirilishi (nusxalanishi) yoki yodda saqlanishi jarayonida bu turdagi farqlar tabiiy tarzda yuzaga keladi.

VECD (VAJD) – estetik ehtiyoj, hayrat va ruhiy holat sifatida talqin etiladi. Bu holat insonning kuchli ruhiy yoki ma'naviy bir ta'sir ostida o'zini yo'qotishi, hushsiz holatga kelishi sifatida tasvirlanadi. Masalan, “kuchli bir ma'naviy va ruhiy tuyg'u ta'sirida insonning o'zidan ketishi va hushsiz holga tushishi” ifodasi vecdning mohiyatini ifodalaydi. Shuningdek, “go'zallik qarshisida insonning o'zini yo'qotish darajasiga kelishi” tarzida ham tavsiflanadi. Bu holat ayniqsa ijodiy jarayonda muhim rol o'ynaydi. San'atkorning asar yaratishida vecd holatiga kirishi uning badiiy ifodasi va ruhiy intensivligiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Yuksak badiiy asarlar ko'pincha insonni o'ziga rom qilib, uni vecd holatiga olib kiradi yoki hech bo'lmaganda, uning hissiy holatiga katta ta'sir o'tkazadi.

VECİZE (AFORIZM) – lugʻaviy maʼnoda qisqa, ammo mazmunan chuqur boʻlgan hikmatli soʻz yoki ibora; aforizm, kalom-i kibor sifatida ham talqin qilinadi. Bu turdagi iboralar oz soʻz orqali koʻp maʼno ifodalashi bilan ajralib turadi. Marhum Tohir Olgunning taʼbiri bilan aytganda, “shakli qisqa, maʼnosi uzun kalom.” Vecizalar, oʻziga xos tarzda aytilganligi sababli muallifi maʼlum boʻlgan hikmatli soʻzlardir va shu jihati bilan maqollardan farqlanadi. Tarixan maqollar ham bir shaxs tomonidan aytilgan boʻlishi ehtimol, lekin vaqt oʻtishi bilan muallifi unutilgan. Shu sababli, muallifi nomaʼlum boʻlgan vecizalarning maqolga aylanishi tabiiy hodisa sifatida baholanadi.

Aforizmlarning aksariyati adabiy manbalarda parcha holatda uchraydi. Ayrim hollarda esa ushbu hikmatli iboralar mustaqil asar shaklida jamlanib, maxsus toʻplamlar holida nashr etilgan. Masalan, Janob Shahobiddinning “Tiryaki Soʻzlari”, Ismoil Haqqining “Ilmiy hayot jozibasi” nomli asarlari bunga misoldir. Oldin “cümeli-i hikmetliye” deb nomlangan ushbu iboralar, bugungi kunda ham goʻzal soʻzlar toʻplami sifatida alohida jildlarda jamlab borilmoqda. Shu bilan birga, Sharif Okturk tomonidan tuzilgan “Nutq sanʼati va goʻzal soʻzlar antologiyasi” (Istanbul, 1983) asari ikki jildidan iborat boʻlib, unda yuzlab shoirlar, yozuvchilar, faylasuflar, davlat arboblari va siyosiy shaxslarning minglab hikmatli soʻzlari jamlangan.

Aforizmga misol:

“Insonlar, oʻz aqlsizliklari tufayli peshonasiga yozilgandan ham koʻproq azob chekishadi.” - Aflotun (Platon)

VEZİN (VAZN) – oʻlchov. Sheʼriy matnlarda oʻlchov (vazn) sheʼrdagi ohangni taʼminlovchi muhim shakliy elementlardan biri hisoblanadi. Baʼzi adabiyotshunoslar vaznni shoirning tasavvur doirasini toraytiruvchi omil sifatida koʻrsalar-da, keng tarqalgan qarash bunga zid: sheʼr tilida ohangdorlik, tovushlar uygʻunligi koʻp hollarda vazn orqali yuzaga keladi. Vazn, qofiya bilan birgalikda sheʼrning asosiy tayanch unsurlaridan biri boʻlib, uning skeleti sifatida qaraladi.

Vazn boʻlishiga qaramay yomon yozilgan sheʼrlar misol qilib keltirilib, vaznning sheʼrda tutgan ahamiyati pasaytirilgan va unga qarshi boʻlganlar uchun bu

holat bahona bo‘lib xizmat qilgan. Shu nuqtada, vaznni bir vosita deb baholagan Yahyo Kamol, uni shoirning tuyg‘ularini ifodalashda vosita bo‘lishini ta’kidlaydi va: “Vazn mavjud ekan, ohangga tabiiy ravishda vujudga keladi,” deydi. Adabiyot tarixi tahlil qilinganda ayon bo‘ladi: o‘lchovli (vaznli) she’r yozgan shoirlar vaznni she’r uchun zaruriy, hattoki ajralmas bir unsur deb bilgan. Boshqa tomondan esa, unga qarshi bo‘lganlar esa vaznni ortiqcha yoki keraksiz deb hisoblagan. Tarixiy manbalarga tayanilsa, she’rning dastlabki shakllarida, ayniqsa aruz va barmoq vaznida yozilgan she’rlarda vazn muhim rol o‘ynagan.

VODVIL (VODEVIL) – faqat odamlarni kuldirish maqsadida yozilgan kulgili teatr asari. Vodevillarda tasvirlangan voqelik ko‘pincha xaotik va mantiqiy xatolarga ega bo‘ladi. Syujet sabab va natijaga asoslanmaydi; Vaqoelik kutilmagan yakun bilan tugaydi. Vodevilda ham irratsionallik yani mantiqiylik ham kuzatiladi. Yengil, qiziqarli, mahoratli intrigalarga ega, axloq va psixologiyaga da’vo qilmaydigan komediyalar vodevil deb ataladi, ularda qahramonlar ancha qo‘pol va kurak ko‘tarmaydigan hazillar qiladi.

VURGU (URG‘U) – aksent, ohang. Bir so‘z yoki so‘z birikmasidagi ayrim bo‘g‘inlarning boshqalariga nisbatan ajralib turadigan tarzda, kuchliroq aytilishidir. Urg‘uning darajasi va xususiyatlari tilga qarab farqlanadi. Turk tili nisbatan yengil urg‘uga ega til hisoblanadi. Umuman olganda, turkcha so‘zlarda urg‘u, ayrim istisnalar bo‘lsa-da, odatda oxirgi bo‘g‘inga tushadi.

So‘z birligi (misra, gap va hokazo) aytilayotganda, eng muhim so‘z odatda urg‘u bilan talaffuz qilinadi. Ba’zi gaplarda urg‘u o‘rnini o‘zgartirish mazmunning siljishiga, noto‘g‘ri yoki ikkiyoqlama tushunilishiga olib keladi. Nutq va she’r o‘qishda urg‘uning ahamiyati nihoyatda ajralib turadi. Agar urg‘ularga e’tibor berilmasa, so‘zlashuvdagi ma’no kuchi yo‘qoladi. Urg‘usiz o‘qilgan she’rda ohangdorlik va go‘zallik sezilmaydi.

VÜCUT-NAME (VUJUDNOMA) – Vasfi Mohir Kojaturkning asariga ko‘ra, Oshiq “Vujudnoma” nomli asarida insonning tug‘ilishidan o‘limigacha bo‘lgan bosqichlarni batafsil bayon qilgan. Vujudnomalar hurufiy matnlar bo‘lib,

unda dunyoviy unsurlarning har biri inson tanasining a'zolaridan biriga o'xshatiladi va bu a'zolar harflar bilan turli diniy va tasavvufiy ma'nolar qo'shib izohlanadi.

Y (Y)

YAPISALCILIK (STRUKTURALIZM) –har bir asarni yakka tizim sifatida qabul qiladigan va uning mohiyatini elementlari orasidagi munosabatlar/aloqalarni, oldingi va keyingi va boshqa asarlardan mustaqil anglash orqali tushunish mumkinligini targ'ib qiluvchi metod. Strukturalizmni adabiyotda metod sifatidagi asoslarini tilshunos olim Ferdinand de Sossyur (1857-1913) tomonidan shu mavzuda ishlab chiqilgan ta'limotiga asoslanadi. Tilshunoslik, adabiyotshunoslik va shu kabi gumanitar fanlarda struktur usullar va modellashtirishdan, formallashtirish, semiotika, matematik elementlar orqali tahlil qiluvchi yo'nalish.

YAZAR (YOZUVCHI) – yozuvchi yoki nosir, adabiyotning nasr (proza) janrida asarlar yozuvchi shaxsdir. Yozuvchi romannavis, qissachi, hikoyanavis, ertakchi, essenavis bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, matn muallifining yozuvchilar toifasiga mansubligi mezoni sifatida uning asarlaridan olgan daromadlari ham qo'llanilishi mumkin: zamonaviy davrda – gonorar, grant shaklida, oldingi davrlarda – vakillarning moddiy mukofotlari. Imtiyozli sinflar, u yoki bu tarzda san'atni qo'llab-quvvatlashdan manfaatdor hisoblanadi.

Yozuvchini bu maqomda ijtimoiylashtirishning yana bir shakli yozuvchilar jamoatchiligi, adabiyotshunoslar tomonidan tan olinishi va boshqa adabiy sharhlardir. Bunday ekspert baholash institutsional shakllarda, masalan, professional yozuvchilar uyushmalarini (birlashmalarini) yaratish shaklida bo'lishi mumkin.

YEDİ MEŞALECİLER (YETTI MASH'ALACHILAR) – 1928-yilda “Yetti mash'ala” nomli hammualliflikda nashr etilgan kitob va Sabri Esat (1907-1968), Yashar Nabi (1908-1981), Muammer Lutfi (1903-1947), Vasfiy Mohir (1907-1961), Ziyos Usmon (1910-1957), Jevdat Qudrat (1907-1992), Kenan Hulusi (1906-1943) singari ijodkorlar tomonidan tashkil etilgan adabiy harakat. Bu harakat taqliddan yiroq, adabiyotda yangilik g'oyalarini tarannum etishga kirishgan harakat

hisoblanib, uning a'zolari o'z davrida "Mash'ala" nomli adabiy jurnal bilan ham tanilgan. Lekin bu harakat faoliyati uzoqqa bormagan.

YENI ROMAN (YANGI ROMAN) – 1950-yillarda Fransiyada yozila boshlangan va romanning an'anaviy tushunchasiga qarshi ishlab chiqilgan, o'zining hikoya qilish usullariga, yozishga va sub'ektivlikka asoslangan mahsulotlar ishlab chiqarishga qaratilgan roman harakati.

YENI HECECİLER (YANGI HIJOCHILAR) –Turkiyada Respublika davrining boshlanishi bilan 1923-1928 yillarda "Yeni Mecmua" jurnalida e'lon qilingan she'rlar orqali namoyon bo'lgan, barmoq vazni o'zidan oldingi avlod Besh hijochilarga qaraganda yanada mahorat va yangi estetik qarashlar asosida ijod qilgan shoirlarga nisbatan ishlatilgan atama. Ushbu guruhga Halide Nusret Zorlutuna, Nejmettin Halil Onan, Ahmet Kutsi Tejer, Nejip Fazıl Kısakurek va Omer Bedrettin Ushakligil kabi XX asr turk adabiyotining muhim shoirlari kiradi.

Bu adabiy guruhni belgilovchi yagona xususiyat - umumiy ritmik (barmoq) vaznidan foydalanish bo'lib, ular o'z ijodida shakl va mazmun uyg'unligiga erishishga intilganlar. Biroq faqat shakliy (ritmik) o'xshashlikka asoslangan bunday tasnif adabiyot tarixida keng tarqalmagan va umumiy e'tirof topmagan.

YORUM BİLGİSİ (GERMENEVTİKA) – "o'rganish, sharhlash" yoki "tushunish", "tushuntirib berish" singari ma'nolarni bildiradi. Aytish joizki, germenevtika atamasi mumtoz adabiyotshunoslikda "sharh", "tavsir" atamalari bilan yonma-yon turadi. Badiiy asarni tushunish jarayonida ijodkor bilan kitobxon muloqoti juda muhim sanaladi. Ayni o'rinda savol tug'iladi: Tushunish nima? Juda oddiy tuyulgan bu savolga qanday javob berish kitobxon tafakkurida samarali natija bera oladi.

Z (Z)

ZAHİD (ZOHİD) – u adabiyotimizdagi mag'rur va oshiqqa qarshi turadigan, vulgar zohidlikni ifodalovchi muhim personajdir. Ko'proq devon she'riyati namunalarida ko'rinadi. Iskandar Pala zohidga shunday ta'rif beradi: Diniy masalalarni juda kam tushunadigan, hamma narsaning faqat tashqi qobig'ida qola

oladigan, chuqurroq bora olmaydigan, ilm va e'tiqodni tashqaridan tushunadigan, buni qat'iyat bilan tushuntiradigan odam. Boshqalar va tinimsiz maslahat berib jamiyatga tartib beraman deb o'ylaydiganlar va tor shakldagi ma'lumotlarga bog'liq va tor dunyoqarashga yopishib olganlar. Unda samimiylik mavjud emas. Inson iymon bilan haqiqatga erisha olmaydi. U sevgini rad etadi. U dunyodagi go'zallikni ko'ra olmaydi. Uning yagona maqsadi jannatga erishishdir. Zohid - Allohning ibodatida bardavom bo'lgan, yuqori axloqli va ma'naviy sifatlarga ega, bu dunyo ne'matlariga beparvo parhezkor shaxs. Ulamolar ta'biriga ko'ra, zohid - qo'lidan dunyo ketgan odam emas, zohid uni hech bir dunyo ishi mashg'ul qilmaydigan zotdir. Mutazohid (zohidlikni da'vo qiluvchi) dunyoni qo'lidan ketkazadi, zohid esa qalbidan. Zohid so'zi obid, orif, nosik, faqir so'zlari bilan ham ifodalangan.

ZEVK (ZAVQ) – san'atni, san'at asarining qadr-qimmatini anglay olish hissi va qobiliyatidir. Keng ma'noda, har qanday adabiy asarning go'zalligi, kamchiligi, nuqsonini - ijobiy va salbiy jihatlarini farqlab olish va uning adabiy qiymatini belgilay oladigan bilim va didga ega bo'lish qobiliyatidir.

Tahir ul-Mevleviy bu atamani “adabiy did” ifodasi bilan izohlaydi va shunday deydi: “Bir asarning adabiyotga mansub yoki emasligini aniqlash faqat adabiy did orqali mumkin bo'ladi. Didning darajasi bo'lganidek, adabiy didning ham darajasi bor. Kasal odam yegan-ichgan narsaning ta'mini to'liq seza olmaganidek, adabiyotda chuqur tushunchaga ega bo'lmagan kishi ham bir asarning mohiyatini haqqoniy baholay olmaydi. Moddiy narsalarni tushunish uchun “sog'lom his” - ya'ni sog'lom tuyg'u zarur bo'lganidek, adabiy asarlarni ham to'g'ri tushunish uchun “sog'lom did” - ya'ni adabiy did zarur bo'ladi. Shunday ekan, “did va salomatlik” birikmasidan iborat “zevk-i selim” (sog'lom did) iborasi ishlatiladi. Va bu ibora, adabiy so'zlarni to'g'ri baholay oladigan odamni bildiradi.

ZÜHD (ZOHIDLIK) – izlamaslik, befarq harakat qilmaslik, yuz o'girish va tark etish ma'nolarini anglatuvchi zuhd so'zi qalbning Allohdan o'zga (masiva) mayli va muhabbatidan uzoq bo'lishini ifodalovchi so'fiylik atamasidir. Qur'onda zuhd so'zi to'g'ridan-to'g'ri zikr qilinmagan bo'lsa-da, Hz. Yusuf alayhissalomni

quduqdan olib chiqqanlar uni unchalik qadrlamagani uchun ular uchun zohid so'zining ko'pligi bo'lmish "zohidin" atamasi ishlatilgan. Dunyo mulki, martaba, mavqe, shon-shuhrat va obro'-e'tiborni o'ylamaslik; Oz bilan qanoat qilish, ko'p ibodat qilish, oxirat uchun yaxshilik qilishga moyillik zohidlik alomatlaridandir. Bunday hayot kechirgan kishilarga zohid, obid, nosik kabi ismlar beriladi.

So'fiylarning fikricha, asosiy zohidlik dunyoni o'z qo'lida bo'lmaslik emas, balki unga dildan joy bermaslikdir. Bu jihatdan zohidlik dunyoviy va moddiy narsalarni qo'lidan emas, qalbidan olib tashlash, deb ta'riflanadi. Bunday holda, zohidlikdagi asosiy narsa, qalbning dunyoga ortiqcha ahamiyat bermasligidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akçay M. “Sırat Mad.”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, İstanbul 2009, – 118-119 s.
2. Anamur H. Haldun Taner’in Tiyatrosunda ‘Oyun İçinde Oyun’ Uygulamaları ve Kişilik Sorgulamaları Üzerine. Haldun Taner Kitabı. – İstanbul: Yapı Kredi Yay., 1993, – 220 s.
3. And M. Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu (1923-1983). – Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983b, – 380 s.
4. And M. Türk Tiyatrosunun Evreleri. – Ankara: Turhan Kitabevi, 1983a, – 310 s.
5. And M. 50 Yılın Türk Tiyatrosu. – Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1973, – 250 s.
6. Andaç F. Öykücünün Kitabı. – İstanbul: Varlık, 1999, – 180 s.
7. Aycı M. “Bulutlu”, Nurullah Genç Armağanı, Geçit Yayınevi, Kayseri 2013, – 33-34 s.
8. Aydemir A. “Hz. Süleyman (a.s.)”, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, İzmir 1983, – 173-226 s.
9. Bayrak Ö. Haldun Taner’in Hikâyeciliği. – Elazığ: BYLT., 2002, – 260 s.
10. Belge M. Kültür. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. – İstanbul: Cumhuriyet, 1985, – 310 s.
11. Birişik A. “Kur’an Mad.”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, İstanbul 1993, – 383-388 s.
12. Bolay S. “Yahya Kemal ve Din”, Hece Dergisi, Y. 13, 145(17), Ankara, Ocak-2009, – 25-45 s.
13. Budak S. Psikoloji Sözlüğü. – Ankara: Bilim ve Sanat Yay., 2000, – 1001 s.
14. Cebeci O. Psikanalitik Edebiyat Kuramı. – İstanbul: İthaki, 2004, – 600 s.
15. Cebecioğlu E. Tasavvuf terimleri ve deyimleri sözlüğü. - İstanbul: Otto, 2020, – 450 s.
16. Coşkun İ. “Akli Gönül İle Buluşturan Kelamcı: Mevlana Celaleddin Er-Rumî”, Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu Bildiriler I, Şanlıurfa, 26-28 Ekim 2007, – 405-416 s.
17. Çalışkan A. “Ana Çizgileriyle Cumhuriyet Devri Türk Şiirine Teorik Bir Yaklaşım (1923-1960), Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(10), Winter 2010, – 140-199 s.
18. Çalışlar A. Tiyatronun ABC’si.- İstanbul: Simavi Yay., 1993, – 170 s.

19. Çandır M. “İslami Duyarlılığın Cumhuriyet Devri Türk Şiirine Yansımaları (192-1950)”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi, 9(1), Manisa 2011, – 165-186 s.
20. Çelebioğlu A. “Âb-ı Hayat Mad.”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul 1998, – 1-4 s.
21. Çelik A. “Kur’an’a Göre Cehennem’de Kalmanın Semantik Tahlili”, EKEV Akademi Dergisi, Y. 6, S. 11, Erzurum 2002, – 75-91 s.
22. Çelikkol Y. “Cahiliye Döneminde Yesrib’in Etnik Yapısı”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1), Elazığ, 2005, – 319-346 s.
23. Çetin N. Roman Çözümleme Yöntemi. – Ankara: Öncü Kitap, 2012, – 630 s.
24. Çetin O. “Horasan Mad.”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 18, İstanbul 1998, – 234-241 s.
25. Demirci M. “Nur-i Muhammedi”, DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 1, İzmir 1983, – 239-258 s.
26. Deveci M. Varoluş ve Bireyleşme. – İstanbul: Sel, 2012, – 530 s.
27. Dirlikyapan J. Kabağunu Kıran Hikâye, Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı. – İstanbul: Metis Yayınları, 2010, – 330 s.
28. Edgü F. Leş. – İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010, – 623 s.
29. Emre I. Edebiyat ve Psikoloji. – Ankara: Anı Yayıncılık, 2006, – 491 s.
30. Enginün İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı.- İstanbul: Dergah Yayınları, 2001, – 63 s.
31. Gölpınarlı A. Tasavvuftan dilimize geçen Deyimler ve Atasözler. - İstanbul: İnkılap, 2004, – 200 s.
32. Günay V. Göstergebilim Yazıları.– İstanbul: Multilengual, 2012, – 799 s.
33. Gürsel A. Genel Edebiyat Bilimi. – İstanbul: Say Yayıncılık, 2009, – 590 s.
34. Herman D. Encyclopedia of Narrative Theory. – New York: Francis Group, 2005, – 752 p.
35. Işık I. Ferit Edgü, Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi: 3218 Şair ve Yazarın Hayat Hikâyesi. – Ankara: Uyum Ajans, 2001, – 326 s.
36. İpşiroğlu Z. Yüzyıl Sonra Brecht.- İstanbul: Yirmi Dört Yay., 2009, – 280 s.
37. Karataş T. Ansiklopedik edebiyat terimleri sözlüğü. - İstanbul: Sütun Yayınları, 2014, – 400 s.
38. Korkmaz R. Servet-i Fünun Edebiyatı. Yeni Türk Edebiyatı (1839–2000). – Ankara: Sel, 2009, – 179 s.
39. Korkmaz R. Yeni Türk edebiyatı. – Ankara: Grafiker, 2006, – 648 s.

40. Miyasoğlu M. Haldun Taner.- Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, – 148 s.
41. Muhsin M. Uğur S. Edebiyat Bilgi ve Teorileri.- Ankara: Grafikler Yayınları, 2008, – 235 s.
42. Nikoliç M. M. 4000 yıl önce Türk tiyatrosu. Darülbedayi dergisi. Sayı:56. İstanbul. İkincikanun (Aralık), 1935, – 8 s.
43. Nutku Ö. Atatürk ve Cumhuriyet Tiyatrosu. – İstanbul: Özgür Yay., 1999, – 244 s.
44. Nutku Ö. Yaşayan Tiyatro.- İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1976, – 159 s.
45. Özakman T. Oyun ve Senaryo Yazma Tekniği. – Ankara: Bilgi Yay., 2001, – 328 s.
46. Rıfat M. Açıklamalı Göstergebilim sözlüğü. – İstanbul: Kültür Yayınları, 2012, – 352 s.
47. Rıfat M. XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları: 1. Cilt. Tarihçe ve Eleştirel Düşünceler. – İstanbul: YKY, 2005, – 270 s.
48. Seyda M. Olaysız Hikâye ve Gerçeklik. Yapraklar, Mart. 1965, – 249 s.
49. Şener S. Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Tiyatrosu. – Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998, – 240 s.
50. Şener S. Çağdaş Türk Tiyatrosunda Ahlak, Ekonomi, Kültür Sorunları (1923-1970), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih.- Ankara: Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971, – 218 s.
51. Şener S. Çağdaş Türk Tiyatrosunda Ahlâk Ekonomi Kültür Sorunları. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1971, – 159 s.
52. Şener S. Çağdaş Türk Tiyatrosunda İnsan.- Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1972, – 503 s.
53. Şener S. Dünden Bugüne Tiyatro Düşüncesi.- Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010a, – 325 s.
54. Şener S. İnsanı Geçitlerde Sınayan Sanat: Dram Sanatı. – İstanbul: Mitos BOYUT Yay., 2003, – 287 s.
55. Şener S. Yaşamın Kırılma Noktasında Dram Sanatı, 3. Baskı.- Ankara: Dost Kitabevi, 2007, – 252 s.
56. Taner H. Mithat Paşa ve Zamanı Semineri ve Bir Anı, Çok Güzelsin Gitme Dur.- Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983, – 206 s.
57. Tekerek N. Popüler Halk Tiyatrosu Geleneğimizden Çağdaş Oyunlarımıza Yansımalar. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, – 358 s.

58. Uysal İ.N. “Haldun Taner’in Hikâyelerinden Türkçe Sözlük’e Katkılar”./ Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 5, 2012, Sayı: 8, Ocak, – 113-120 s.
59. Yalçın S.D. Haldun Taner’in Hikâyeleri ve Hikâyeciliği, Bilgi Yayınevi.- Ankara, 1995, – 343 s.
60. Yüksel A. Haldun Taner Tiyatrosu.- Ankara: Bilgi Yayınevi, 1996, – 232 s.
61. Yüksel A. Sahneden İzdüşümler (1975-2000). – İstanbul: Mitos BOYUT Yay., 2000, – 240 s.
62. Yüksel A. Tiyatro Yazarı, Tiyatro Kuramcısı ve Uygulayıcısı.Tiyatro Öğretmeni.- İstanbul: Milliyet Sanat. 144, 15 Mayıs; 1986b, – 243 s.
63. Wellek W. Yazın Kuramı. – İstanbul: Adam yayınları, 2001, – 140 s.